

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041 - 4255

BELLE TEN

Cilt : XXIV

Sa. 95

Temmuz 1960

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ — A N K A R A

1 9 9 5

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, Etüdler :	Sayfa
ALKİM, U. BAHADİR : Sam'al ile Asitawandawa arasındaki yol (1 harita ve 3 resimle birlikte).....	349
MANSEL, ORD. PROF. DR. ARİF MÜFİD: Side'de iki mezar anıtı (42 resimle birlikte).....	403
TOGAN, ZEKİ VELİDİ : Tahran Kütüphanelerinde Hindistandan gelen eserlerde Çağatay dil ve Temürlü san'at âbideleri	441
ÜNVER, ORD. PROF. DR. A. SÜHEYL : İlimler tarihimizde Aydınöglu İsa Beyle şahsına ait mecmuanın ehemmiyeti hakkında.....	447
UZUNÇARŞILI, ORD. PROF. İ. HAKKI: Cem Sultan'a dair beş orijinal vesika. (8 fotokopi ile birlikte).....	457
Bibliyografya :	
ATLAN, DOÇ. DR. SABAHAT : Saadet Onat, <i>Aydın İlinin Dolama bucağına bağılı Şahnalı köyü civarında bulunmuş olan Kistophorlar</i>	485
EYİCE, DOÇ. DR. SEMAVİ : Gyula Moravscik, <i>Byzantinoturcica, I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker, II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen</i>	493
EREN, MİHİN : Pearson, J. D.—Julia F. Ashton, <i>İndeks Islamicus 1906 - 1955</i>	499
İNALCIK, PROF. DR. HALİL : Kemal H. Karpat, <i>Turkey's Politics, the Transition to a Multi-Party System</i>	501
TEKİNDAĞ, DOÇ. DR. M. C. ŞEHABEDDİN: <i>Sadrâzam Adnî Mahmud Paşa'ya ait bir tedkik münasebetiyle</i>	509
Haberler :	
MANSEL, ARİF MÜFİD : Onbirinci Milletlerarası Bizans Tetkikleri Kongresi.	529
TEMİR, AHMET : Milletlerarası daimî Altaistler konferansı	531

BELLETEN

ISSN 0041-4255

Birinci baskı : 1960
İkinci baskı : 1995

BELLE TEN

Cilt : XXIV

Temmuz 1960

Sayı : 95

SAM'AL İLE ASİTAWANDAWA ARASINDAKİ YOL :

AMANUS BÖLGESİNİN TARİHİ COĞRAFYASINA
DAİR ARAŞTIRMALAR *

U. BAHADIR ALKIM

Eski Mezopotamya ve Kuzey Suriye'nin İç Anadolu ile olan iktisadî, siyasî, diplomatik ve askerî münasebetlerini sağlayan yolların mühim bir kısmı nasıl —coğrafi şartlara uyarak— ancak Doğu Toros ve Antitoroslar'da tabii birer kilit noktası teşkil eden muayyen geçitleri aşmak mecburiyeti ile karşılaşmışsa, aynı irtibatı temin eden yolların diğer bir kısmı da güney-batı Antitoros ve Amanus Dağlarının daha mahdut sayıdaki geçit veya bellerinden geçmek zorunda kalmıştır.

Eski Anadolu'nun M.ö. II. ve I. binyıllarındaki tarihî coğrafyası ile uğraşanların büyük bir kısmı —kaynaklar daha ziyade aydınlatıldığı için— bu Mezopotamya-Anadolu münasebetinde, Fırat nehrini aşmayı müteakip Malatya havalisinden geçerek Doğu Antitorosları aşan yolları incelemişler¹, Amanusları ve hele güney-batı Antitoros-

* Hocam Prof. Dr. H. Th. Bossert'in 70. doğum yılı dolayısıyla yakında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi tarafından yayımlanacak "Armağan" için hazırlanmış olan İngilizce makalenin Türkçe aslıdır.

¹ E. Bilgiç: "Die Ortsnamen der kappadokischen Urkunden im Rahmen der alten Sprachen Anatoliens", *AfO* XV (1945 - 1951), s. 22-30; J. Lewy: "Studies in the Historic Geography of the Ancient Near East", *Orientalia* N. S. XXI (1952), s. 1-12; s. 265-292; s. 393-425; A. Goetze: "An Old Babylonian Itinerary", *Journal of Cuneiform Studies*, VII, No. 2 (1953), s. 64-70 ve s. 70'deki harita; M. Falkner: "Studien zur Geographie des alten Mesopotamien", *AfO* XVIII, 1 Graz (1957), s. 1-37.

ları aşan yollarla daha az meşgul olmuşlardır. Bir taraftan tarihi vesikaların yetersizliği, diğer taraftan güney-batı Antitoroslar'da Türkiye Cumhuriyeti devrine kadar güven bozukluğu dolayısıyla geziler yapılmasının güçlüğü ve hattâ imkânsızlığı, adı geçen bölgenin tarihî coğrafya incelemelerinde tercih edilmemesini âmir sebepler arasındadır.

Güney-batı Antitoroslar'ın bitiminde ve Amanus Dağlarının da batısında kâin Karatepe (Hitit hiyeroglif dilindeki adı: *Asitawandawa-*; Fenike dilinde: *Astwdj*)'de 1947'den 1957'ye kadar yapmış olduğumuz kazılar² vesilesiyle hem Karatepe ile çağdaş, daha başka ören yerlerinin bulunup bulunmadığını araştırmak, hem de Danuna Kırallığının bu çok müstahkem sınır kalesinin kuzey, güney ve güneydoğu ile olan yol irtibatını tesbit etmek amacıyla, Antitoroslar'da henüz lâykiyle tanınmayan bir bölgeyi inceleme fırsatını elde ettik. Bu vesile ile Karatepe'nin kuzey ve güney kesimlerindeki tarihî coğrafya araştırmalarımızın ilk sonuçlarını, bundan bir müddet önce yayınlıyarak adı geçen bölgede Kappadokya (Assur metinlerinde: *Tabal*) ile Kilikya (Assur metinlerinde: *Que*) arasında bir yol şebekesini tesbite muvaffak olduk³.

Aşağıdaki satırlarda ise, Karatepe ile Amanus silsilesinin doğu ötesinde bulunan ve bilhassa M. ö. I. binyılının ilk çeyreğinde kuzey-batı Suriye'de önemli kırallıklardan birinin merkezini teşkil eden Zincirli (eski adı: *Sam'al*) şehri arasındaki yol irtibatını ele almaya çalışacağız.

A

Kuzey-doğudan güney-batıya doğru tabii bir mânia teşkil eden Amanus'ların doğu ötesinde kâin Sam'al Kırallığı ile aynı silsilenin batı ötesindeki Danuna Kırallığı arasında dostça veya düşmanca bir münasebeti sağlayan yolların, ancak Amanuslar'ın geçit

² 1947 - 1955 Karatepe Kazıları için krş U. Bahadır Alkım: "Onbir mevsimlik Karatepe Kazılarının mimarlık sonuçlarına toplu bir bakış", *V. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 12-17 Nisan 1956) Zabıtları*, s. 70-79. 1956 ve 1957 çalışmaları için bk. [U. B. Alkım]: *Belleten*'de, cilt XXI, sayı 82 (1957), s. 346-347; cilt XXI, sayı 84 (1957), s. 658-659.

³ Krş. U. B. Alkım: "An Ancient Road-System in the South-Western Antitaurus", *Proceedings of the Twenty-Third International Congress of Orientalists* (Cambridge 21-28 August 1954), London 1957, s. 147-148; ayn. mll.: "Güney-

verebilen yerlerinden aşabileceği hususunu gözönünde tutarak evvelâ bu konu üzerinde durmak yerinde olacaktır. Amanus Dağlarında kervanlara ve ordulara yol veren iki esaslı geçidin mevcut olduğu malûmdur: Beylân Geçidi (bugün: Belen) ve Arslanlı Bel (bk. Harita 1). *Beylan Geçidi*'nin (= *Pylae Syriae*) Zincirli'ye olan kuş uçuşu uzaklığı 80 km. dir; tabii şartlara göre takip edilmesi gereken yol mesafesi ise 120 km.yi geçer. *Arslanlı Bel* (Arslan Beli, Bahçe Beli, Arslan Boğazı; *Porta Amanica*) ise Zincirli'ye kuş uçuşu 9 km., yol gidişi 16 km. uzaklıktadır. Bu itibarla Beylân Geçidi'nin Zincirli'ye o zamanki vasita imkânlarına göre en aşağı üç konaklık bir mesafede oluşu, halbuki Arslanlı Bel'in Zincirli'ye yaya olarak dört saatlik bir yakınlıkta bulunuşu, Zincirli-Karatepe yolunun tabiatıyla Arslanlı Bel üzerinden geçmesini gerektirmektedir.

Bugün ise Amanus Dağları (=Gâvur dağları, Nur dağları) bu kesimde iki suretle aşılmaktadır: Bunlardan biri tren yolu ile olup Almanların 1904'de açtığı Ayran Tüneli (bk. Harita 2) ile sağlanmaktadır. Diğeri ise, yine Almanlar tarafından o tarihlerde yapılan ve Amanus dağlarını ancak dik, keskin ve bazı ahvalde tehlikeli virajlarla aşabilen, su ikmali güç sun'î bir kara yoludur⁴. Amanuslar'ın batı eteğindeki Osmaniye ile Amanuslar'ın doğu eteğinde kâin Fevzipaşa (eski adı: Keller) arasındaki bu dolaşık mesafe 53 km. olup motorlu vasıtalar bu yolu ortalama olarak 2 saatte geçebilmektedir⁵. Eski zaman şartlarına göre yaya olarak bu uzaklık takriben 13 saatte veya 1.5 konakta alınabilir.

batı Antitoros bölgesinde eski bir yol şebekesi", *Belleten* XXIII, sayı 89 (Ocak 1959), s. 59-73 (aynı metnin Almancası için bk. *Anadolu Araştırmaları*, Y. S. I, sayı 2 (1959), s. 207-222).

⁴ Bu yol, bugün, onarılmış, genişletilmiş ve asfaltlanmış durumu ile bir devlet şosesidir. Meselâ bk. Türkiye Karayolları Haritası (1:2,000,000), Ankara 1958.

⁵ Bu sunî yolun dahi Amanuslar'ın coğrafî bakımından ancak müsait olan yerlerinden geçtiğini burada belirtmek isteriz. Antik devirde Arslanlı Bel ve Beylân geçitleri herhangi bir sebeple kapalı oldukları vakit Amanus Dağlarının aşılması, aşağı yukarı bugünkü Osmaniye-Fevzipaşa şosesinin seyrini takip etmekte idi, şöyle ki: Osmaniye-Kızıldere-Hasanbeyli-Akçadağ geçidi-Fevzipaşa (evvelce: Keller), bk. Harita 2. Bu tarihin zaman zaman kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır. Hasanbeyli'de bulunmuş olan Fenike dilindeki yazıt bu hususu desteklemektedir. Hasanbeyli yazıtı için krş. E. Sachau: *Sitzungsberichte d. Preussischen Akademie der Wissenschaften* (1895), s. 122; H. Winckler: "Eine phönizische Inschrift aus Nordsyrien", *Altorientalische Forschungen* I, 4 (1896), s. 305-309. Pek bozuk olan ve

Zincirli ile Karatepe arasındaki tabîi ve en kolay muvasalânın ancak *Arsanlı Bel* üzerinden geçmesi gerektiğini böylece belirttiikten sonra, şimdi Zincirli'den başlayarak Karatepe'ye kadar bu yolun seyrini, 1955 yılında Amanuslar'ın (res. 1) bu kesiminde atla yaptığımız tarihî coğrafya istikşafına⁶ dayanarak kısaca tasvir edelim:

Zincirli'den çıkan yol kuzey-doğu istikametinde 9 km. kadar bir seyir takip ettikten sonra kuzey-batıya kıvrılır ve aynı istiamette 2.5 km. kadar gittikten sonra Aşağı Ulucak köyüne⁷ varılır (bk. Harita 2). Zincirli'yi terkettikten sonra, deniz yüzeyinden yüksekliği ortalama 540 m. olan bir düzlüğün batı ucundan geçen bu yolun —batıdaki Ulucak köyüne sapıncaya kadar— aşağı yukarı bugünkü Fevzipaşa-Maraş şosesinin geçiş izine rastladığını söyleyebiliriz; zira daha doğudan geçtiği takdirde, —bilhassa kış ve ilkbahar aylarında su seviyesi yükselen Emen gölü ve bataklığını⁸ aşması gerekmekte ve binaenaleyh yolun bu kesiminin Amanuslar'ın doğu yamacı eteğine yakın böyle bir yerden gitmesini zarurî kılmaktadır. Ulucak köyü (evvelce: Kazanlı, Kazan Ali), Yukarı Ulucak ve Aşağı Ulucak olmak üzere iki mahalleden teşekkül etmekte, Amanus'ları aşmak için Arslanlı Bele yönelen yolun başlangıcında coğrafî konumu —kuzey-batı - güney-doğu istikametinde olan— bir vâdinin içinde bulunmakta ve bu suretle Arslanlı Bel'in âdeta bir dış-kapısını teşkil etmektedir. Ulucak vâdisinin bu nazik durumu, uzunluğu takriben 200 m. olan bir duvarla kapatılmasına âmil olmuş ve böylece Arslanlı Bel yolunun başlangıcı emniyet altına alınmıştır. Tahminen 2-3 m. kalınlığındaki bu duvarın, yapı tekniğine göre Bizanslılar devrine ait olduğu anlaşılmaktadır. İtinâlı bir işçilik göstermeyen, bugün harap bir durumda olan ve ancak temel kalıntıları farkedilen bu duvarın M.s. VIII-X. yüzyıllarda Suriye'den, dolayısıyla Kuzey-Batı Mezopotamya'dan gelen Türk-İslâm ordularının hücumlarına karşı Ars-

M.ö. 8. veya 7. yüzyıla ait olduğu anlaşılan (bk. A. Alt: *Forschungen und Fortschritte*'de XXIV [1948], s. 121) Hasanbeyli yazıtı Berlin Müzesindedir.

⁶ Bu istikşafımıza dair henüz bir rapor yayımlanmamıştır; ancak *Belleter* XXI (1957), s. 374 yanındaki haritada araştırma sonuçlarımız işaretlenmiştir.

⁷ Ulucak köyü, "Aşağı Ulucak" ve "Yukarı Ulucak" olmak üzere iki mahalleden ibarettir. Yukarı Ulucak, Aşağı Ulucak'ın 1-1,5 km. kuzeyindedir. Arslanlı Bel'e çıkan yol, Aşağı ve Yukarı Ulucak köylerinin ortasından kıvrılır.

⁸ Emen Gölü bataklığı son senelerde Bayındırlık Bakanlığı tarafından kurulmuş bulunmaktadır.

lanlı Bel'in ve dolayısıyla Kilikya'nın savunmasını sağlayan bir Bizans seddini teşkil ettiği kanaatindeyiz.

Ulucak'dan sonra yol, evvelâ güney, sonra da güney-batı istikametine dönerek Amanus'ları tırmanan 4 km.lik yer yer virajlı bir çıkış ile —güneyde kalan— Bünek köyünün⁹ kuş uçuşu 300 m. kadar yakınına gelir; burada Kötüpinar adında su kalitesi düşük bir kaynak vardır.

Kötüpinar'dan itibaren yol 1 km. kadar batı, 1 km. kadar da hafif güney-batı istikametinde seyrettikten sonra, fazla dik olmayan bir meyille Arslanlı Bel'e ulaşır. Arslanlı Bel, doğu-batı istikametinde geniş bir geçitir (Harita 2 ve res. 2). Bu geçidi arzanî bir şekilde kapayan herhagi bir duvar izine tesadüf edemedik. Bugün, Arslanlı Bel'de ancak eskiden Kaman köyüne¹⁰ ait olan hâlen harap bir yeldeğirmeni¹¹ kalıntısı vardır.

Arslanlı Bel'i aştıktan sonra gidiş istikameti batıya yönelir. Kuzey kesiminde —doğudan batıya doğru— Gözkapan dağı, Sarıtepe ve Akçadağ ve batı kesimde ise Hasanbeyli'ye kadar Gökçedağ görülür.

Arslanlı Bel'in 350 m. kadar batısında ve bugünkü yolun kenarında "Bel Pınarı" adını taşıyan bir su kaynağı vardır.

Yol, Arslanlı Bel'in geçit noktasının 2 km. batısından itibaren sulak bir vâdiye girer (res. 3). Vâdi suyunun esasını Kaman deresi teşkil eder. Bu vâdi içindeki yolumuz kolay bir meyil ile 2.5-3 km.lik bir mesafeden sonra Ayran (evvelce: Intilli) mevkiine iner. İyi k liteli ve bol pınar suyu ile meşhur Ayran, aynı zamanda tren yolu istasyonu olup Amanuslar'ı delen uzun Ayran tünelinin (evvelce: Intilli veya Entilli tüneli) batı başlangıcında bulunmaktadır. Bol suyu olması ve Arslanlı Bel'e Amanuslar'ın batı eteğinden çıkan yolun başlangıcında bulunması dolayısıyla Ayran mevki eski devirlerde ordu ve kervanların konakladığı mühim bir yer olsa gerektir. Nasıl Ulucak köyü Amanuslar'ın doğu yönünde Arslanlı Bel'in bir kapısını teşkil etmekte ise, Ayran köyü de Amanuslar'ın batı yönünde Arslanlı

⁹ Bünek köyünden Arslanlı Bel'e çıkan bir patika varsa da, ancak yayaların güçlkle geçmesine müsait olan bu çıkış, orduların yürüyüşüne uygun değildir.

¹⁰ Kaman köyü, Arslanlı Bel'in kuş uçuşu 2,2 km. kadar kuzey-doğusuna rastlar; bk. Harita 2.

¹¹ Birinci Dünya Savaşına kadar işlemiş olan bu yeldeğirmeni bugün metrük vaziyettedir (bk. res. 2).

Bel'in diğeri bir kilit noktası durumundadır. Nitekim bugünkü Ayran tren yolu istasyonunun 800 m. kadar kuzey-batısında ve "Ali Kayası" adını taşıyan yerde Ayran vâdisini enlemesine kapayan bir duvarın kalıntısı bugün dahi yer yer ayakta durmaktadır. Köylüler tarafından "Bac Duvarı" adı ile anılan bu duvarın inşa tekniği Romalılarından sonraki bir devre ait olduğunu göstermektedir.

Ayran'dan itibaren yolumuz kuzey-batı istikametinde dar ve âdeta boğazı andıran bir vâdi içinde, aşağı yukarı bugünkü tren yolunun geçtiği izi takip ederek Bahçe (evvelce: Bulanık) kazasına gelir. Ayran-Bahçe arası 7 km. kadardır. Ayran-Bahçe yolunun yarı yerine rastlayan bir yerinde Osmanlı devrine ait eski bir han yerinin temel kalıntılarının bundan 15 yıl evveline kadar görülebildiğini kılavuzumuzdan duyduk. Bugün ise bu Osmanlı Hanı yerinde köylülerin tarla ve bahçeleri bulunmaktadır.

Bahçe'den sonra yolumuz Humus suyu vâdisini takiben 2.5 km. kadar güney-batıya doğru seyrettikten sonra aşağı yukarı batı istikametinde bu vâdi içinden 7.5 km. daha ilerler; bunu müteakip bu sulak vadiyi terk ederek bu bölgedeki dağlık kesimin güney etek yamacı üzerinden kuzey-batıya doğru 5 km. lik bir gidişten sonra bu günkü Yarbaşı trenyolu istasyonuna ulaşır. Yarbaşı'ndan sonra yol, umumiyetle kuzeybatı istikametinde seyrederek Haruniye Ovasına girer; bu günkü Ellek, Çıraz, Höbür ve Böcekli köylerinden geçip Domuztepe'ye vasıl olur. Ovanın bu kesiminde dere veya ırmak yoksa da arazi kuyuların açılmasına müsaittir. Nitekim bu gün bu dolaylardaki köylüler su ihtiyaçlarını bol sulu kuyulardan temin etmektedirler. Yarbaşı ile Domuztepe arası 21 km. kadardır.¹² Domuztepe'den sonra ise aradaki Ceyhan nehri aşılarak hemen Domuztepe'nin karşısındaki Karatepe önüne gelinir.

Zincirli ile Karatepe arasındaki kuş uçuşu mesafe yalnız 38 km. olduğu halde aradaki Amanus silsilesi dolayısıyla yol uzaklığı 65 km. dir (bk. Harita 2).

¹² Bu vesile ile, Bahçe ile Domuztepe arasında Küçük Esiri Bel üzerinden geçen bir dağ yolunun da bulunduğunu (krş. *Bellekten* XXI, [1957], s. 374 yanındaki harita 1, keza buradaki 1 No. lu Haritamıza bk. : Bahçe- Domuztepe arası, yol 2) ; bu yolun Haruniye ovasına doğu-batı istikametinde girdikten sonra doğruca Domuztepe'ye ulaştığını ayrıca kaydetmek isteriz. Uzunluğu takriben 32 km. olan bu yol büyük orduların geçişi için günlük gösterdiğinden, Bahçe-Domuztepe yolunun daha ziyade Bahçe-Yarbaşı-Domuztepe itinererini çizmiş olduğunu belirtmek isteriz.

B

Zincirli'den çıkan yolun, coğrafî şartlar dolayısıyla Amanus Dağı üzerindeki Arslanlı Bel'i aşır oldukça dolaşık bir iz çizmeyi müteakip Karatepe'ye ulaşabildiğini böylece gördükten sonra, *Sam'al-Danuna* münasebetlerinde bu yolun önemine işaret etmek konumuzun ikinci kısmını teşkil etmektedir. Ancak, bu mevzua girmeden önce, evvelâ, en eski devirlerden itibaren başlayarak yakın zamanlara kadar Amanus Dağlarının Küçük Asya ile Suriye'nin ve dolayısıyla Mezopotamya'nın iktisadî ve tarihî münasebetlerinde oynamış olduğu rolüne temas etmek ve ondan sonra Sam'al-Danuna yol irtibatına geçmek yerinde olacaktır.

I. ESKİ ÖN ASYA TARİHİ KAYNAKLARINDA
AMANUS DAĞLARI VE ÖNEMİ

Âdeta tabii bir duvar halinde kuzeykuzey-doğudan güney güney-batıya doğru Maraş (Assur kaynaklarında: *Marqasi* veya *Gurgum*; Hitit hiyeroglif vesikalarında: *Gurgum*, klâsik kaynaklarda: *Germaniceia*; Bizans menbalarında: *Germanikeia*)'dan başlayıp İskenderun'un güney-batısındaki Hınzır (klâsik: *Rhosus*) Burnuna kadar uzanan Amanus Dağları¹³, hem Küçük Asya ile Suriye ve dolayısıyla Mezopotamya arasında tabii bir mânia teşkil etmeleri hem de sedir, servi, şimşir v.s. gibi sağlam inşaat için bilhassa revaçta olan ağaçların bol ormanlarına sahip bulunmaları bakımından —arada mevcut yüzlerce kilometrelik uzaklığa rağmen— pek eski devirlerden itibaren gerek iktisadî ve gerek siyasî sebepler saikiyle Mezopotamya sakinlerini kendisine çekmiştir. Bu alâka, —“Sedir Ormanının”, “Sedir Dağına” tekabül etmesi keyfiyeti isabet kaydettiği takdirde—¹⁴ Gilgames efsanesine dahi girmiştir¹⁵.

Amanus Dağları ile ilgili Ön Asya kayıtlarını —filolojik teferruattan sıyrılarak— tarihî coğrafya zaviyesi altında kronoloji sırasına göre özet halinde görelim:

¹³ Krş. B. Darkot: “Gâvur Dağları” maddesi, *İslâm Ansiklopedisi* IV (1948), s. 724-726; E. de Vaumas: “L'Amanus et le Djebel Ansarieh”, *Revue de Géographie Alpine* XLII (1954), s. 111-142.

¹⁴ Genel olarak kabul edilen bu fikre karşı krş.: S. N. Kramer: “Dilmun, the Land of the Living”, *BASOR* 96 (Aralık 1944), s. 20-28.

¹⁵ I. Gelb: *OIP* XXVII (1932), s. 4, nt. 37; R. C. Thompson: *The Epic of Gilgamesh*, Oxford 1930, s. 36 ve tür. yr.

a) Akkad Kırallı Naram-Sin (M.ö. XXIV. yüzyıl)'in birkaç metni arasında Amanus Dağı ile ilgili iki tabletini ele almak istiyoruz:

1. Bunlardan biri Ur'da bulunmuş olup İsin sülâlesi veya I. Babil Hânedanı zamanında ihmalkârane bir surette yapılmış bir kopyedir. Bu Akkadca metinde şöyle bir ibare geçer: “. (Tanrı) Nergal, kudretli Naram-Sin için yolu açtı ve ona Arman'ı, Ibla'yı verdi ve ona Amanus'u, Sedir Dağını ve Yukarı Denizi bağışladı¹⁶”. Hele aynı metnin diğer bir yerinde: “O, Amanus'u, Sedir Dağını itaati altına aldı” (= *A-ma-nam SA-TU İŞERENI i-ik-mu-ur*) suretinde bir kaydın bulunması (St. II., sat. 25 v.d.)¹⁷, Amanus bölgesini daha o devirde kontrolü altında bulunduran bir kavmin mevcudiyetini açığa vurmaktadır.

2. Naram-Sin'in, Amanus'lardaki siyâsî bir teşekkülün varlığını gösteren diğer bir metni de Boğazköy'de (= Hattuşa-) bulunmuştur¹⁸. Çivi yazısı Hititçesi (= *našili*)¹⁹ ile tertip edilen²⁰ ve Naram-Sin'in 17 kralın kurduğu bir ittifaka karşı kazandığı zaferini tasvir eden bu metni umumiyetle efsanevî olarak telâkki edilmiştir²¹. Ancak bu metnin daha sonraki devirlerde gerek Kültepe (M.ö. XVIII. yüzyıl) ve gerek Hitit tabletlerinde (M.ö. XIV-XIII. yüzyıl) burada zikri geçen bazı şehirleri ihtiva etmesi, binaenaleyh bu şehir adlarının hayalî olmaması ve hele Diyarbakır dolaylarında Pir Hüseyin mevkiinde Naram-Sin'in Anadolu ile temasının diğer bir delilini teşkil eden bir zafer stelinin bulunmuş olması²², buna ilâveten hemen

¹⁶ C. Gadd-I. Legrain: *Ur Excavations. Texts*, London 1928, No. 275, cilt I, s. 74 vdd.; cilt II, lev. LVI; krş. *Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament*, Princeton 1951, s. 268.

¹⁷ Krş. A. Ungnad: *Subartu*, Berlin ve Leipzig 1934. s. 117.

¹⁸ KBo III 13, ö.y. 13 (= II BoTU, 3).

¹⁹ *Našili* dili hakkında son olarak krş. H. G. Güterbock: “Toward a Definition of the Term Hittite”, *Oriens* X, 2 (1957), s. 235; ayn. mll.: “Kanes and Nesa-Two Terms of one Anatolian Place Name?”, *Eretz-Israel* (Mazar Volume) V (1958), s. 46-50.

²⁰ Boğazköy menşeli bu tabletin Akkadca'dan Hititçe'ye yapılmış bir tercüme olduğu anlaşılmaktadır. Krş. E. Forrer: II BoTU s. 1.

²¹ Bu Naram-Sin metninin efsanevî olduğunu ileri sürenlerin başlıcaları: H. G. Güterbock (*ZA.N.F.* X[1938], s. 75, 79, 80; B. Landsberger: “Über die Völker Vorderasiens im dritten Jahrtausend”, *ZA N.F.* I (1924), s. 215-216.

²² J. P. Naab ve E. Unger: *Pir Hüseyin'de Naram-Sin Stelinin Keşfi*, İstanbul 1934, s. 8-29 (Türkçe), s. 30-48 (Almanca).

bundan evvel ele aldığımız Naram-Sin metninde de Amanus Dağının bu kıral tarafından zaptedildiğine dair bir kaydın bulunması göz-önünde tutulacak olursa, kanaatimizce, Boğazköy menşeli bu Naram-Sin tabletinde hakikat hissesinin de mevcut olduğunu²³ söylemek yerinde olur; metnimizdeki pasaj şudur:

KBo III 13, ö.y. 13 ¹*Iš-kiḫ-p[u. .]*²⁴ LUGAL ḪUR.SAG ERIN
Tercümesi: Sedir dağı Kıralı İskippu.

Sedir dağının Amanus'a tekabül ettiği umumiyetle kabul edildiğine göre²⁵ M.ö. XXIV. yüzyılda Amanus'a hâkim bir kıral adının zikri bizim için çok önemlidir. Bir an, Boğazköy menşeli bu metnin efsanevi olduğu kabul edilmiş olsa bile, Sedir Dağının efsaneye girecek kadar önem kazanması, kaliteli ağaç çeşitleri bakımından zengin olan Amanus'un Akkad'lular tarafından tanındığına işaret teşkil etmektedir.

b) Lagaş Kıralı Gudea'nın kayıtları: Gudea'nın (M.ö. XXI. yüzyıl) Amanus dağı ile ilgili iki metni vardır.

1. "A-Silindirî" adı ile tanınan metnin bir yerinde aşağıdaki kayıt mevcuttur²⁶: "Tanrı Ningirsu'nun EN-Rahibi Gudea, (o zamana kadar) hiç kimsenin girmemiş olduğu Sedir Dağına yol yaptı, onun (=Sedir Dağının) sedir ağaçlarını büyük baltalarla kesti.

²³ Bu Naram-Sin metninde gerçek payının da bulunduğunu ileri sürenler: E. Meyer (krş. *Geschichte des Altertums* II, 1, Stuttgart ve Berlin 1928, s. 12); E. Forrer (bk. I *BoTU*, s. 1); B. Hrozný (krş. "Narâm-Sin et ses ennemis d'après un texte hittite", *ArOr* I [1929], s. 65-76); S. Smith (*Early History of Assyria*, London, s. 96); D. Dhorme (*Revue Biblique* 37 [1928], s. 172); H. Th. Bossert (bk. *Altanatolien*, Berlin 1942, s. 34); A. Goetze: (*Kleinasiens*, 2. baskı, München 1957, s. 66).

²⁴ Bu kıral adının son hece işareti bozuk olduğundan okunuş kesin değildir. Hrozný, bu ismi "Kipp[u. .?]" suretinde okumakta (krş. "Nâram-Sin et ses ennemis d'après un texte hittite", *Archiv Orientalni* I, [1929], s. 72) ve A. Ungnad ise aynı ismi "Iskibb[u]" veya "Iskibl[i]" tarzında vermektedir (bk. *Subartu*, s. 117). Ungnad'a göre bu Amanus kıralı, o zamanki Subaru prenslerinden biridir. Güterbock aynı adı "Is-qip-[p]u" suretinde okur (bk. "Die literarische Tradition und ihre literarische Gestaltung bei Babyloniern und Hethitern, 2. Teil" *ZA N.F.* X [1938], s. 68 ve bu şahıs adının, Landsberger'in *Fauna*'sında [s. 129] görülen Akkadca "isqippu" [=solucan] kelimesiyle muhtemelen ilgili olduğunu ileri sürer). E. Laroche ise "İsqippu" okunuşu fikrine katılır (krş. *Receuil d'onomastique hittite* Paris 1952, s. 23).

²⁵ Yk. bk. altnot 14.

²⁶ Bu metnin Leo Oppenheim tarafından yapılan tercümesi için bk. *Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament*, s. 268.

Sedir salları devâsâ yılanlar gibi Sedir Dağından nehrin suyu (istikametinden) aşağı akıyordu.....”.

2. Gudea'nın “B-Heykeli yazıtı” namıyla bilinen diğer bir metni ise şöyle başlar: “O (=Gudea) Tanrı Ningirsu tapınağını inşa ederken onun sevgili kralı Ningirsu ona (=Gudea'ya) Yukarı Denizden Aşağı Denize kadar (bütün) yolları açtı. Amanus'da, Sedir Dağında ²⁷ 60 kübit uzunluğundaki sedir kütüklerinden, 50 kübit uzunluğundaki sedir kütüklerinden (ve) 25 kübit uzunluğundaki KU-ağacı kütüklerinden müteşekkil sallar kurdu.....”.

Gudea'nın bu metinlerinden, Lagaş'da inşa edilen binalar için Amanus Dağından sedir ağacının getirildiği ve sedir kütüklerinin nehir suyundan (Fırat) faydalanarak güney Mezopotamya'ya nakledilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Lagaş'a 1100 km. uzaklıkta olan Amanuslar'ın, Mezopotamya için iktisadî önemi böylece bir defa daha belirmektedir.

c) I. Babil Hanedanı (M.ö. takr. 1850 - 1530) zamanına ait Amanuslar'la ilgili kayıtlara henüz rastlanmamıştır.

d) Mari (Tell Hariri) arşivinde de (M.ö. takr. XVIII. yüzyıl) aynı suretle Amanus veya Sedir Ormanı şeklinde bir coğrafî isim bugüne kadar görülmemiştir. Mari menşeli metinlerde Ön Asya'nın birçok yer adları geçtiği halde ²⁸ Amanus'un görülmemesi, Mari devrinde, Amanuslara muhtemelen başka bir isim verilmiş olması ihtimalini telkin etmektedir.

e) Alalakh (=Tell Açağa) yazıtlarının ²⁹ hem M.ö. XVIII-XVII. hem de XV-XIV. yüzyıllara ait olanlarında yine ne *Amanum* ve ne —M.ö. I. binyılı Assur menbalarında görüldüğü veçhile (aş. bk. s. 363-369) — *Ħamanu* suretinde Amanus Dağı veya Sedir Dağı ile ilgili kayıt mevcut değildir. Buna rağmen Amanus'a bu kadar yakın olan

²⁷ *Ayn. yr.*, s. 269.

²⁸ Meselâ bk. Jean Bottéro ve André Finet: *Archives Royales de Mari XV. Répertoire analytique des tomes I à V*, Paris 1954 (A: Noms géographiques, s. 120 - 139). Ancak yine Mari tabletlerinin birinde görülen *Ħa-am-ma-nu-um* şahıs adının, (krş. Dossin: *Syria XIX* [1938], s. 111) daha sonraki devirde Assur metinlerinde *Ħamanu* suretinde geçen Amanus'la dolayısıyla ilgili olabileceği hatıra gelebilir. Maamafih bu şahıs adının bir Eski Sami Güneş Tanrısı olan *Ħamm(u)* ile de alâkalı bulunabileceği ayrıca muhtemeldir (krş. J. L e w y: “The Old West Semitic Sun-God Ħammu”, *Hebrew Union College Annual XVIII* [1943 - 44], s. 455, altnot 142).

²⁹ D. J. Wiseman: *The Alalakh Tablets*, London 1953.

Alalah'ın, hem bir taraftan denize açılan hem de diğer taraftan güneye kara irtibatını sağlayan bir ticaret yolu üzerinde bulunması Amanus'dan yapılan kereste nakliyatını kontrol hususunda çok önemli bir mevkiye sahip olduğunu bize hatırlatmaktadır³⁰. Bundan başka Yamhad Kırallığı camiası içinde yirmi kırallıktan müteşekkil bir ittifağın akdedilmiş olması³¹, bu bölgenin Doğu Fırat memleketleriyle olan sedir kerestesi ticaretindeki transit ehemmiyetini ayrıca belirtmektedir.

f) Eski Mısır hiyeroglif metinlerinde Amanus Dağları ile ilgili kayıtlar henüz malûmumuz değildir. Thoutmosis III (takr. M.ö. 1501 - 1448) devrine ait bir listede adı geçen *Kaṭar/l* adlı bir yer adı geçmiş olmasına ve bu adın D. Paton tarafından "Amanos" suretinde teşhis edilmesine³² rağmen bu hususta kesin bir fikir söyleyemeyeceğiz. Bununla beraber Mısır'ın sağlam keresteyi kuzey Suriye'den ve ilk devirlerde sedir ağacını Amanuslar'dan getirtmiş olması³³, Amanus kelimesinin Mısırcasını tesbit edemediğimiz halde, Amanus bölgesinin önemine ayrıca işaret etmektedir.

g) Kaniş ve Kaniş Kārûmu (=Kültepe) menşeli Eski Assur metinlerinde (M.ö. XIX.-XVIII. yüzyıl):

"Amanum Dağı" veya "Sedir Dağı" adı bu tabletlerde şimdiye kadar görülmemiş, ancak Amanus'un güney-batı uzantısını teşkil ettiği anlaşılan "Atalur-Dağı"nın kaydına rastlanmıştır (aş. bk. s. 16). O zamanki kervan yollarından birinin Amanus geçitlerinden birini (Arslanlı Beli veya Beylan Geçidini) aşarak Kilikya'ya girdikten sonra³⁴ Kapadokya'ya çıkmış olması hatıra gelirse de son araştırmalar, Mezopotamya'dan Küçük Asya'ya çıkan bu ticaret yolunun daha doğudaki daha güç arazi şartları altında Orta Anadolu'ya ulaştığını açıklamaktadır.³⁵ Bununla beraber, Kültepe metinlerinde

³⁰ Krş. Sir Leonard Woolley: *Alalakh*, Oxford 1955, s. 381.

³¹ Bk. G. Dossin: "Les archives épistolaires du Palais de Mari", *Syria* XIX (1938), s. 117-118; krş. H. Schmökel: *Geschichte des Alten Vorderasien*, Leiden 1957, s. 218.

³² H. Gauthier: *Dictionnaire des noms géographiques contenus dans les textes hiéroglyphiques*, cilt V, Kahire 1928, s. 196.

³³ Krş. Sir Leonard Woolley: *Alalakh*, s. 383.

³⁴ Nitekim Kültepe vesikalarında adı geçen Haḫḫum şehri, I. Gelb (krş. *OIP* XXVII, Harita) ve J. Lewy (krş. *Orientalia* N. S. XXI, fasc. 3 [1952], s. 273, nt. 3) tarafından Kilikya'ya lokalize edilmiştir. Müellifin de katılmadığı bu lokalizasyon üzerindeki tartışmaları bir tarafa bırakıyoruz.

³⁵ Krş. E. Bilgiç: *AfO* XV (1945 - 1951), s. 22-30; A. Goetze; *JCS* VII (1953), s. 64-70 ve s. 72'deki harita; M. Falkner: *AfO*'da XVIII, 1 (1957), s. 34-36.

geçen *Mama* şehrinin³⁶, Göksun (Cocusus, Kokousos) olarak lokalize edilmesi isabet kaydettiği takdirde³⁷ —arazinin geçit verme imkânları gözönünde tutularak— Eski Assur ticaret kervanlarının hiç olmazsa zaman zaman —Amanus Dağlarının hemen kuzey-batısında bulunan— Maraş'dan geçip Eyer Bel üzerinden Göksun'a çıktığı ve oradan da Binboğa Dağları geçitlerinden birini aşıp Kaniş'e vasıl olduğu³⁸ tahmin edilebilir. Bu takdirde bu batı kervan yolunun dahi Amanuslar'la ilgisi oldukça uzaktır.

Diğer taraftan, Assur metinlerinde *Sam'al* olarak geçen bugünkü Zincirli'nin bir Kültepe metninde *Šimala* suretinde görülen şehir adı ile aynı oluşu isabet kaydettiği takdirde³⁹, bahis konusu olan bu batı kervan yolunun Kuzey Suriye'den sonra, yani Amanus Dağının sadece 3-4 km. doğusunda kâin Zincirli'den geçtikten sonra kuzey istikametinde Maraş'a yöneldiği de düşünülebilir. Zincirli'nin M.ö. III. ve II. binyıllarına ait çeşitli buluntuları⁴⁰, Zincirli'nin bu devirde varlığına işaret teşkil etmekte ve binaenaleyh bu hususu desteklemektedir. Eski Assur ticaret yollarından birinin Amanus Dağını aştıktan sonra Doğu Kilikya'ya girip oradan Kappadokya'ya çıkmasındaki âmil, kanaatimizce M.ö. III. binyılı sonlarında ve M.ö. II. binyılı başlarında gerek Amanus'ların doğu tarafındaki Sakça-gözü, Zincirli, İslâhiye ve Altıntop Ovalarında⁴¹ ve gerek Amanus'-

³⁶ Son olarak krş. K. Balkan: *Mama Kıralı Anum-Hirbi'nin Kaniş Kıralı Warşama'ya gönderdiği mektup*, Ankara 1957.

³⁷ *Mama* şehrinin bugünkü Göksun'a (Cocusus) tekabül etmiş olması ihtimali son zamanlarda K. Balkan tarafından (bk. *ayn. esr.*, s. 36) ileri sürülmüş ve arkeolojik verilere göre bu ihtimalin isabetli oluşu tarafımızca da belirtilmiştir (krş. U. B. Alkım: *Belleten*'de XXIII [1959], s. 70, altnot 55).

³⁸ U. B. Alkım: *Belleten*'de XXIII (1959), s. 70, altnot 55.

³⁹ Lehteki fikir için bk. I. J. Gelb: *Inscriptions from Alishar and Vicinity*, Chicago 1935 (= *OIP* XXVII), Harita; ayn. mll.: *Hurrians and Subarians*, Chicago 1944, s. 61; J. Lewy-G. Eissler: *Die Altassyrischen Rechtsurkunden vom Kültepe*, Leipzig 1930, s. 35, altnot b. İhtiyat kaydı ile ileri sürülen yine lehteki kanaat için krş. A. Goetze: *JCS* VII (1953), s. 68.

⁴⁰ Zincirli'nin M.ö. III. ve II. binyılı buluntularını toplu bir şekilde görmek için bk. U. B. Alkım: *Belleten*'de XXIII (1959), s. 370-372.

⁴¹ Adı geçen bu ovalarda bu satırların yazarı, henüz arkeoloji literatürüne geçmemiş 28 höyük tesbit etmiş bulunmaktadır. Höyüklerin topraküstü buluntuları henüz yayımlanmamıştır; bunlardan bir kısmının coğrafi konumu için şu haritamıza bk. *Belleten*'de XXIII (1959), s. 374 yanı, Harita I.

ların batı yönündeki Doğu Kilikya Ovasında⁴² —sayıları büyük bir yekûn teşkil eden hüyüklerden anlaşılacağı veçhile— kesif bir iskânın mevcut olması ve binaenaleyh bir kervan için emniyet bakımından mahzur teşkil etmesi olsa gerektir.

h) Eski ve Yeni Hitit Devleti zamanına ait kayıtlar:

Boğazköy menşeli çivi yazılı tabletlerde, yukarıda temas edilen ve LUGAL ҺUR.SAG ERIN (Sedir [=Amanus] Dağı Kırallı) şeklinde bir ibareyi ihtiva eden (yk. bk. s. 357) metinden başka Amanus ile ilgili diğer iki kaydı burada hatırlatmak istiyoruz:

1. Bunlardan biri 1935 yılında Boğazköy kazılarında bulunmuş olup henüz yayınlanmayan bir metindir (124/e)⁴³, H. Otten tarafından zikredilen bu metinde Amanus Dağı, “*Amana Dağı*” suretinde görülmektedir. Tabletteki ibare Otten’e göre şöyledir: “*Amana Dağı, Atallura Dağı, [.], Astata şehri ve bunu müteakip Kinza şehri*”⁴⁴. Aynı metinde *Amana* (=Amanus) Dağını takiben hemen *Attalura* Dağının geçmesi, —M.ö. XI.-VIII. yüzyıl Assur kaynaklarının verdiği bilginin de yardımı ile— bize, Atalur Dağının, Amanus’un güney ucu bitiminde lokalize edilmesi fikrini telkin etmektedir⁴⁵. Bu suretle hem Amanus Dağının hem de Amanus’un güney ucu olduğu anlaşılan Atalur Dağının, henüz yayınlanmamış bu Hitit metninde görülmesi bizim için son derece önemlidir. Zira, Eski Hitit devleti krallarından Һattuşil I. (takr. M.ö. 1600)’in Boğazköy’de 1957 yılında bulunmuş olan Akkadca-Hititçe çiftdilli yazıtında (201-203/p)⁴⁶ Һattuşil I.’in *Adalur Dağında* düşmanı yendiği yazılmaktadır⁴⁷. Amanus’un hemen güney uzantısını teşkil eden Atalur Dağının bu Eski-Hitit metninde zikredilmiş olması bu silsilenin stratejik önemini ayrıca belirtmektedir.

⁴² Krş. M. V. Seton-Williams: “Cilician Survey”, *Anatolian Studies* IV (1954), ss. 121-174.

⁴³ Krş. H. Otten: *MDOG*’de 91 (1958), s. 82, altnot 23.

⁴⁴ H. Otten: *ayn. yr.*, s. 82, altnot 23.

⁴⁵ Meselâ krş. K. Balkan: *ayn. esr.*, s. 40.

⁴⁶ Eski Hitit Devleti zamanına ait olan ve fakat Yeni Hitit Devleti zamanında kopye edilmiş olduğu anlaşılan bu 201/p-203/p metni Büyükkale’de K-Binası arşivinde (krş. K. Bittel: *MDOG* 91 [1958], s. 57-61) meydana çıkarılmıştır; tabletin (krş. *ayn. yr.* s. 76-77, res. 67a-b, s. 80-81, res. 68a-b) muvakkat tercümesi için bk. H. Otten: *ayn. yr.*, 78-83.

⁴⁷ H. Otten: *ayn. yr.*, s. 82.

2. İkinci kayıt Hattuşil III (takr. M.ö. 1275 - 1250) devrine aittir. Metnin ilgili pasajı şudur:

KBo VI 29 I

30 SEŠ-I A-m[a DINGIR.MEŠ^U]^{RU} Hat-ti DINGIR.MEŠ^{URU} TÚL-na

31 DINGIR.MEŠ^{GIŠ}ERIN-aš ša-ra-a da-a-aš [na-aš A-NA]^{URU} D U-aš-ša

32 pi-e-da-aš.

“Biraderim (Muwatalli) ise Hatti [Tanrılarını], Arinna Tanrılarını (ve) Sedir Tanrılarını aldı (=kabul etti) (ve) [onları] Dattaşa şehrine götürdü”.

Burada zikredilen Sedir Tanrılarında, kanaatimizce Sedir Dağı (=Amanus dağı) Tanrıları kastedilmiş olmalıdır. Sedir dağı Tanrılarının mahiyeti nedir? Henüz açıklanmamış olan bu konunun⁴⁸ aydınlanmasında, Amanus’ların hemen 15 km. doğu yakınındaki Yesemek heykeltıraşlık atelyesinde müellif tarafından yapılan araştırma⁴⁹ ve sondajlarda⁵⁰ meydana çıkarılmış olan frontal tasvirli Dağ Tanrısı kabartmaları, fikrimizce, bu hususun izahına yardım edebilir. Yesemek atelyesindeki bu tanrıların, Amanuslar’ın Dağ

⁴⁸ KBo VI 29 I 31’deki I DINGIR.MEŠ^{GIŠ}ERIN-aš (= Sedir ağacı Tanrılarını) yerine paralel metinde GIDIM.ĤÁ (=ecdat ruhları) ideogramı gelmektedir (KUB I 152). GIDIM.ĤÁ’nın Hititçesi *akkanteš’ir* (krş. J. Friedrich: *Hethitisches Wörterbuch*, Heidelberg 1952, s. 18 ve 273). ^{GIŠ}ERIN-aš’ın Hititçesi ise muhtemelen ^{GIŠ}erimpi-(?), ^{GIŠ}irimpi-(?) veya ^{GIŠ}irippi(?)’dir (krş. E. Laroche: *Revue Hitite et Asianique*’de IX, fasc. 49 [1948 - 49], s. 18-19; J. Friedrich: *Hethitisches Wörterbuch*, s. 84, 271). Bu itibarla tablet kâtibi Hattuşil III.’e ait bu paralel metinleri yazarken DINGIR.MEŠ^{GIŠ}ERIN-aš ideogramı ile GIDIM.ĤÁ ideogramını herhalde karıştırmamış olmalıdır. Goetze, Hattusil III metninin bu paragrafa taallük eden tercümesini yaparken KBo VI, 29 I 31’deki ^{GIŠ}ERIN-aš’ı boş bırakmıştır (krş. *Hattuşiliş*, Leipzig 1925, s. 47, 108).

⁴⁹ Amanus Dağının 18 km. doğusundaki Yesemek heykeltıraşlık atelyesinde müellifin 1955 yılında yapmış olduğu araştırmalar için bk. “Yesemek Taşocağı ve Heykeltıraşlık Atelyesi”, *Belleten XXI* (1957), s. 359-376.

⁵⁰ Eski Ön Asya’nın bu en büyük ve zengin heykel atelyesinde yapmış olduğumuz sondajlarda meydana çıkan birçok taslaklar arasında, İmparatorluk devri Hitit üslubunu gösteren, cepheden tasvir edilmiş 25 den fazla Dağ Tanrısı kabartmaları da bulunmuştur. Şimdilik bk. U. B. Alkim: “1958 Yesemek Çalışmaları”, *Belleten XXIV* (1960), s. 1-23 ve res. 13-16.

Tanrıları olduklarını tahmin etmekteyiz. Yesemek atelyesinde mükerreren tasvir edilerek 25'den fazla örnek vermiş olan ikili Dağ Tanrısı taslaklarının bulunmuş olması, Amanus bölgesinde Dağ Tanrısı kültünün revaçta olduğuna bir delil teşkil etmektedir. Binaenaleyh, buradaki Hattuşil III metnine göre Muwatalli'nin (tacr. M.ö. 1306 - 1282) Sedir Tanrılarını (=Amanus Dağı Tanrılarını) kabul etmiş olması, Hitit panteonuna Suriye'den girdiği mukayeseli sanat araştırmaları ile anlaşılan^{50a} Dağ Tanrılarının bu intikal için filolojik bir vesikasını teşkil etmektedir.

j) M.ö. I. binyılı Assur vesikalarında Amanuslar:

M.ö. I. binyılı Assur kaynaklarında Amanus Dağları "Hamanu Dağı, Sedir Dağı"⁵¹ suretinde sık sık görülmekte ve yalnız sedir, ardıç, servi, çam v.s. gibi inşaat için sağlam keresteyi temin etme bakımından değil, aynı zamanda güney-doğu Anadolu'ya, bu arada Kilikya'ya karşı Assurluların girişmiş oldukları askerî seferlerde stratejik bakımdan da büyük rol oynamaktadır. Assur kiralardan Assurnâsirpal II. (M.ö. 883 - 859), Salmanassar III (859 - 824), Tigletpileser III (745 - 727), Sargon II. (724 - 705), Sannherib (705 - 680) ve Asarhaddon (680 - 669) Amanuslara dair çeşitli kayıtlar bırakmışlardır. Bunları kısaca görelim:

1. Assurnâsirpal II., annelerinde Amanus Dağlarına çıktığından, sedir, servi, ardıç ve çam kütüklerini kestigiinden, Tanrılara takdimelerde bulunduğundan ve bir stelini diktiğinden bahseder⁵². Bu kiralın Amanus'lara gelişinin M.ö. 876 - 866 tarihleri arasında vukubulduğu anlaşılmaktadır⁵³.

2. Amanus bölgesi ile askerî, siyasî ve iktisadî münasebeti geliştiren Salmanassar III. olmuştur. Bu hükümdarın Amanuslar'la ilgili tabletlerinde, stratejik hareketlerine ve ağaç tedarikine dair kayıtlarına sık sık rastlanır.

^{50a} U. B. Alkım: ayn. yr. s. 9-10.

⁵¹ J. Lewy, *Hamanu*'yu, "Güneş Tanrısı *Hamm(u)*'ya ait olan" suretinde anlamlandırmakta ve böylece Amanus Dağının adını bir Eski Sami Tanrısı ile ilgili görmektedir. (krş. "Old West Semitic Sun-God *Hammu*", *Hebrew Union College Annual XVIII*, Cincinnati [1943 - 44], s. 455, 457).

⁵² D. D. Luckenbill: *Ancient Records of Assyria and Babylonia I*, Chicago 1926, § 479; *Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament*, s. 276.

⁵³ Krş. Weissbach: "Aşşurnaşirapli" maddesi, *Reallexikon der Assyriologie I* (1928), s. 217.

Salmanassar III.'ün Amanus Dağları ile alâkalı askerî hareketleri kendisinin 1., 11., 25. ve 26. saltanat yıllarına ait vesikalarında tasvir edilmektedir:

Daha hükümdarlığının *birinci yılında* (M.ö. 858) Assur'dan kuş uçuşu 165 km. kadar olan Sam'al (=Zincirli) ülkesine karşı Salmanassar III. sefer açmış, o zamanki Sam'al kralı *Haianu* ve müttefiklerini iki defa yenmiş⁵⁴, bu suretle zengin ormanlı Amanus Dağına hem iktisadî hem de siyasî bakımdan hâkim olmuştur. *Haianu*'un, müteakip senede (M.ö. 857), Salmanassar III.'e karşı taahhüt ettiği yıllık haraç listesinde gümüş, sedir kerestesi ve sedir reçinesinin bulunmuş olması⁵⁵ ayrıca zikre değer. Bu arada Salmanassar III.'ün, Amanus'un bir kolu olduğu anlaşılan Lallar Dağına çıkıp oraya kiralî tasvirini rekzetmiş olması⁵⁶, bu silsileye Assurlular tarafından atfedilen önemin büyüklüğüne ayrıca işaret eder. Lallar Dağının Atalur Dağı ile aynı oluşu isabet kaydettiği takdirde Mama Kıralı Anum-*Hirbi*'nin de (M.ö. takr. XIX. yüzyıl) vaktiyle Atalur Dağına heykelini dikmiş olduğu⁵⁷ hatırlanacak olursa bu silsilenin önemi bir kat daha belirir.

Onbirinci saltanat yılına ait (M.ö. 847) bir kaydında ise Salmanassar III., Amanus dağı bölgesini elinde bulundurduğuna⁵⁸ işaret eder.

Yirmi beşinci hükümdarlık yılında (M.ö. 832) Salmanassar III., "Amanus Dağını" aştığını açıkça belirtmekte ve Kaue (=Que=Kilikya)'deki Katei şehirlerine indiğini yazmaktadır⁵⁹.

⁵⁴ *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, s. 277.

⁵⁵ Naster: *L'Asie Mineure et l'Assyrie aux VIIIe et VIe siècles av. J. Chr.*, Louvain 1938, s. 6.

⁵⁶ Luckenbill: *Records* I § 633, bu metnin en son transkripsiyon ve tercümesi için krş. K. Balkan: *Mama Kıralı Anum-Hirbi'nin Kaniş Kıralı Warşama'ya gönderdiği mektup*, Ankara 1957, s. 38; keza bk. J. Laessoe: "Building Inscriptions from Fort Shalmaneser Nimrud", *Iraq* XXI, 1 (2959), s. 39; XXI, 2 (1959), s. 151.

⁵⁷ Böyle bir kayda Salmanassar III.'ün *Monolith* yazıtında (süt. II, sat. 10) ve Nimrud menşeli iki tablette (bk. *Iraq* XXI [1959], s. 39 ve 159). rastlamak-tayız. Mama Kıralının Kültepe menşeli (Kt g/t 35) yazıtının yayını için bk. K. Balkan: *ayn. esr.* 6-66.

⁵⁸ Luckenbill: *Records* I §§ 558, 633.

⁵⁹ Luckenbill: *Records* I § 582.

Yirmi altıncı saltanat yılında (M.ö. 833) Salmanassar III, “Amanus Dağını” aştığını ve dördüncü defa olarak Kaue (=Kilikya) şehirlerine yürüdüğünü ve dönüşünde Amanuslar’da sedir ağacı kestirdiğini kaydetmektedir⁶⁰. Salmanassar III.’ün bu Kilikya seferinde Amanus Dağını ordusu ile geçerken coğrafî imkânlarla göre Arslanlı Bel veya Beylân geçidini kullanması gerekmektedir. Elimizdeki kayıt bu kıralın, bu iki geçitten hangisini tercih etmiş olduğu hususunda bizi kesin bir surette aydınlatmamakta ise de, Assur-Kilikya irtibatının Arslanlı Bel üzerinden daha yakın ve daha az dolaşık oluşu bu harekâтта Arslanlı Bel’in daha ziyade rol oynadığını muhtemel kılmaktadır.

Salmanassar III.’ün Amanus Dağından ağaç tedarikâtında aşağıdaki ağaç çeşitleri yer almaktadır: umumiyetle kerestelik ağaç⁶¹, sedir ve servi⁶², yalnız sedir⁶³.

3. Tigletpileser’in doğrudan doğruya Amanus Dağını zikrettiği iki kaydı vardır:

Bunlardan biri, annelerinde bulunup bu kıralın, üçüncü saltanat yılında (M.ö. 741) “Amanus dağına kadar” muhtelif dağ ve eyâletleri sınırları içine ithal ettiğini yazmaktadır⁶⁴. Diğeri ise, Nimrud menşeli bir tablet olup —inşa ettirdiği binaları için kullandığı— “Amanus, Lübnan ve Anti-Lübnan’dan” gelme sedir ağacı misillü güzel kokulu sedir kerestesi tâbirini ihtiva etmektedir⁶⁵.

4. Sargon II. devrine ait Assur vesikalarında umumiyetle Amanus Dağı çeşitli kerestenin temin edildiği yer olarak tanınır. Meselâ Horsabâd menşeli ortostatların üzerinde bulunan ve cülûsundan 15 ci saltanat yılına kadar (M.ö. 724 - 709) icraatının bir özetini ihtiva eden uzun yazıtında Sargon II., Tanrı Bel’e takdim ettiği hediyeler arasında yeşilliğini muhafaza eden çalıkların (nebatların)

⁶⁰ Luckenbill: *Records I*, § 583; *Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament*, s. 279, sağ süt., Naster: *ayn. esr.*, s. 7.

⁶¹ 7. saltanat yılında (M.ö. 851), Luckenbill: *Records I*, § 574; 9. saltanat yılında (M.ö. 849), Luckenbill: *Records I*, § 576.

⁶² 1. saltanat yılında (M.ö. 585), Luckenbill: *Records I*, §§ 558, 600, 633.

⁶³ 11. saltanat yılında (M.ö. 847), Luckenbill: *Records I*, § 655 ve 26. saltanat yılında (M.ö. 852).

⁶⁴ Luckenbill: *Records I*, § 770; *Ancient Near Eastern Texts*, s. 282, sağ süt.

⁶⁵ Luckenbill: *Records I*, § 804 (M.ö. 728).

geldiği yer olarak “Amanus Dağını” zikreder⁶⁶. Sargon II. aynı yazıtında, sarayının mimarî tasvirini yaparken Amanus menşeli sedir ağacından imal edilmiş 4 sütunu kaydetmesi⁶⁷, Amanus’da olduğu gibi bir park kurduğundan bahsetmesi⁶⁸, Amanus bitkilerini sıraladığını belirtmesi,⁶⁹ ayrıca dikkat çekicidir.

Yine Sargon II.’nin on beşinci saltanat yılına ait olup (M.ö. 709) “Kıbrıs Steli” adı altında tanınan yazıtında ise, kendisinin Babil’e girdiğini ve Tanrı Bel ve Sarpanit’e hediye olarak Amanus menşeli herdem yeşil bitkileri takdim ettiğini okumaktayız⁷⁰.

Que (=Kilikya)’de başarılı seferler yapan Sargon II.’nin⁷¹, yazıtlarında, Amanus Dağını aştığına ait bir kayıt yoksa da bu kıralın bu bölgeye giderken Amanus geçitlerinden birini geçmesi gayet tabiidir.

5. Sannherib devrine ait Amanus bölgesi ile ilgili Assur menbaları çeşitli bir manzara arzeder. Bunlar arasında evvelâ sedir kerestesi ve ağaç tedarikine dair olanlarını, sonra da stratejik kıymeti haiz bulunan bir vesikayı ele alalım:

“Rakipsiz Saray” adını taşıyan ve ilk seferini müteakip kaleme alınıp en eski vesikası addedilen yapı yazıtında Sannherib, “uzak Amanus Dağından elde edilen sedir merteklerinin güçlkle getirilip binasının üzerine konulduğunu” kaydeder⁷².

Bu kıralın beşinci saltanat yılından sonra kaleme alınmış olduğu anlaşılan (takr. M.ö. 694) yazıtında Amanus’dan gelme uzun sedir pâyelerinden bahis vardır⁷³.

“Rakipsiz Saray”ı medhederken Sannherib, yine Amanus ve Sirara⁷⁴ menşeli olan güzel kokulu sedir kalaslarını zikreder.

⁶⁶ Krş. Luckenbill: *Records* II, § 70.

⁶⁷ *ayn. esr.* II, §§ 73, 84, 97, 100.

⁶⁸ *ayn. esr.*, II, § 83.

⁶⁹ *ayn. esr.* II, § 83.

⁷⁰ *ayn. esr.* II, § 184.

⁷¹ Sargon II.’nin bu Kilikya seferleri için meselâ krş. A. Erzen: *Kilikien bis zum Ende der Perserherrschaft*, Leipzig 1940, s. 60-61.

⁷² Luckenbill: *Records* II, § 366 (=ayn. ml.: *The Annals of Sennacherib*, Chicago 1924, s. 96); *Records* II, § 430.

⁷³ Luckenbill: *Records* II, § 392 (=ayn. ml.: *The Annals of Sennacherib*, s. 110); *Records* II, § 413 (=Annals., s. 123); *Records* II, § 426 (=Annals, s. 129).

⁷⁴ Rassam Silindiri üzerinde; krş. Luckenbill: *Records* II, § 388 (=Annals, s. 106); tarihsiz Boğa Yazıtında, krş. *Records* II, § 410 (=Annals, s. 119).

“Muhteşem sarayının” bahçesinin tasvirini yaparken Sannherib'in, “Amanus'daki gibi çok çeşitli ot ve meyve ağaçları” tâbirini kullanması ayrıca dikkat çekicidir⁷⁵.

Bundan başka, boyun eğmiş Amuru Kiral'larının, Sannherib'in emri üzerine “Amanus Dağından sedir kestirip — sarayının çatısını örtmek için — Ninuwa'ya yolladıkları” hakkındaki kayıt da entere-sandır⁷⁶.

Sannherib'in Amanus'larla ilgili önemli stratejik ve askerî olayına gelince: Bu kayıt, adı geçen kralın annalarında olup dokuzuncu saltanat yılında (takr. M.ö. 696)⁷⁷ Kilikya'ya karşı yapılan sefer vesilesiyle geçer. İlgili pasajı burada tekrarlıyalım (süt. IV 62-87)⁷⁸:

“Bana köle ve tâbi olan ve başı boş bırakılması ile Hilâkku-Adamlarını isyana teşvik eden ve savaşa hazırlatan Illubru'nun Beyi Kirua, Ingira ve Tarzi'de oturan halk onun yardımına koştular (=onun tarafını tuttular) ve trafiği kapayarak Kue yolunu tuttular. Okçuları, kalkan ve mızrak taşıyıcılarımı, (savaş) arabaları(mı), atları, kralî ordumu onlara karşı gönderdim. Onu (=Kirua'nın) yardımına gelen Hilâkku Adamlarını onlar (=ordum) çok güç bir dağ içinde mağlûp ettiler. Ingira ve Tarzi'yi zaptettiler (=ordum zaptetti) ve onların (=bu şehirlerin) ganaimini alıp götürdüler. Onu (=Tarzi'yi) kuşattılar ve (Kirua'nın) kalesi Illubru'ya hücum ettiler ve (Kirua'nın) firarını önlediler. Kuşatma makineleri ve “büyük duvar makineleri” ile hücum ederek (ve bunu takiben) gediklere saldırarak piyade askerlerinin taarruzu ile onlar (=ordum) onları (=düşmanları) mağlûbiyete uğrattular ve şehri zaptettiler. Bey Kirua'yı, şehrini ganaimi ile birlikte ve kendisinin yardımına gelen Hilâkku Adamları ile beraber, eşeklerle, sığır ve koyunlarla, Ninuwa'ya, benim huzuruma getirdiler. Kirua'nın derisini yüzdürdüm. Illubru'yu yeniden tahkim ettim.”

Sannherib'in Kilikya'daki savaşını anlatan ve Klâsik Çağ müelliflerine kadar intikal⁷⁹ eden bu kaydı bizim için bilhassa şu bakımdan

⁷⁵ Luckenbill: *Records* II, § 368, 376, 395, 414 (= *Annals*, s. 97, 101, 111, 124).

⁷⁶ Luckenbill: *Records* II, § 430.

⁷⁷ Luckenbill: *The Annals of Sennacherib*, Chicago 1924, s. 61.

⁷⁸ Luckenbill: *ayn. esr.*, s. 61-62; ayn. mll.: *Records* II §§ 286-289.

⁷⁹ Sannherib'in bu seferini Yunanlılara karşı kazanılmış zafer olarak kay-

üzerinde durulmaya değer: Hilâkku'larla⁸⁰, ve Ingira (= Anchiale)⁸¹ ve Tarzi (=Tarsus)⁸² şehirleri halkı ile ittifak akdeden Illubru⁸³ Beyi Kirua'nın "geçışı kapayan Kue yolunu tutmaları" ve "güç bir dağ içinde" Sannherib ordusu tarafından mağlûp edilmeleri.

Kapatılan "Kue yolu" acaba neresidir? Kanaatimizce bu, Assur bölgesinde Kilikya'ya yol veren önemli bir geçit olmalıdır. Coğrafi verilere göre bu geçidin Amanus Dağları üzerindeki iki büyük geçitten (Beylân ve Arslanlı Bel) biri olması ve çok büyük bir ihtimalle Arslanlı Bel olması gerekmektedir⁸⁴. Bu suretle Assur ordusu Kilikya'ya girip, —ülkesi muhtemelen Amanuslar'ın kuzey kesiminin batı yönü ile Göksun ve Karatepe'nin kuzeyindeki dağlık arazi olarak lokalize edilen—⁸⁵ Hilâkku'ları ve Tarzi (=Tarsus)luları ve Ingira'hıları yenmiş ve Illubru kalesini zaptetmiştir. Şimdi, Sannherib'in yine bu

deden Eusebios (M.s. III.-IV. yüzyıl) ve Abydenos olmuştur. Eusebios, bu bilgiyi Alexander Polyhistor'dan (M. ö. I. yüzyıl) iktibas etmiş, Alexander Polyhistor da aynı malûmatı Berrosos'dan (M.ö. III. yüzyıl) hülâsatan almış olmalıdır, krş. Luckenbill: *ayn. esr.*, s. 162.

⁸⁰ M.ö. IX.-VII. yüzyıl Assur metinlerinde vahşi bir dağ kavmi olarak adları geçen *Hilakku*'lar için bk. P. Kretschmer: "Die Hypachäer", *Klio* XXI (1933), s. 233-236; Landsberger: *Sam'al*, s. 16-17, altnot 35.

⁸¹ *Ingira*'nın, klâsik kaynaklarda adı geçen ve Tarsus ile Soloi arasında bulunan (krş. Hirschfeld: "Anchiale" maddesi, *RE* II. yarım cilt [1894], sût. 2103) *Anchiale* şehrine tekabül ettiği genel olarak kabul edilir, meselâ bk. Forrer: *Die Provinzeinteilung des assyrischen Reiches*, Leipzig 1920, s. 79.

⁸² Çivi yazılı Hitit metinlerinde *Tarša*, Assur menbalarında da *Tarzu* suretinde görülen şehir adının, klâsik çağlardaki Tarsos ve bugünkü Tarsus'a tekabül ettiği umumiyetle kabul edilmektedir; meselâ krş. E. Forrer: *ayn. esr.*, s. 79; J. Garstang-O. R. Gurney: *The Geography of Hittite Empire*, London 1959, s. 61.

⁸³ *Illubru*'nun Batı Kilikya'da Gülek Boğazı yakınlarında olup Bizans menbalarında *Lempron* şeklinde görülen bugünkü Namrun'a tekabül ettiği bazı Assiriologlar tarafından ileri sürülmektedir (Meselâ bk. E. Forrer: *ayn. esr.*, s. 79; P. Naster: *ayn. esr.*, s. 71). P. Kretschmer ise gayet haklı olarak *Illubru*'nun Adana yakınlarında aranması gerektiğini kaydeder (krş. *Klio* XXI, s. 235). Coğrafi verilere uyduğu için biz de bu sonuncu fikre katılmaktayız. *Illubru*'nun, Ulmi-Teşup anlaşmasında (KBo IV 10) adı geçen *Allubrata* şehri ile bir tutulması hususundaki tahmine (meselâ bk. Garstang-Gurney: *ayn. esr.*, s. 73) biz şahsen katılmıyoruz. *Illuhbru*'nun Adana civarında kâin olması fikrinin daha ziyade akla yakın olduğuna Landsberger de işaret eder (krş. *Sam'al*, s. 16, altnot 35).

⁸⁴ U. B. Alkim: "Güney-batı Antitoros bölgesinde eski bir yol şebekesi", *Belleten* XXIII (1959), s. 69.

⁸⁵ U. B. Alkim: *ayn. esr.*, s. 67-69.

kaydındaki “güç dağ” neresi olabilir? Fikrimizce bu “güç dağ”, Ayran ile Bahçe arasındaki iki tarafı oldukça dik dağlarla çevrili dar vâdi olsa gerektir. Bugün dahi bu vâdide (yk. bk. s. 354) tren hattı için hazırlanmış olan dar bir platformdan ve onun kenarındaki yine dar bir yaya veya atlı geçidinden başka bir yol imkânı mevcut değildir⁸⁶.

Bu suretle, M.ö. VII. yüzyıl başında Sannherib'in, Kilikya'nın mukadderatını tâyin eden bu savaşının cereyan sahası olarak “Arslanlı Beli” görmekteyiz.

6. Asarhaddon devri vesikalarında ancak Amanus menşeli sedir ağaçlarının saray çatısı örtmek için kullanıldığını⁸⁷, Amanus'da olduğu gibi çeşitli çalı ve ağaçlarla Ninuwa sarayının süslendiğini⁸⁸ tasvir eden kayıtlar mevcuttur.

7. Assurbanipal ise, bir ithaf metni teşkil eden yapı yazıtında Amanus ve Lübnan'a mahsus olan sedir ve servi kalasları ile sarayının çatısını örttüğünden bahseder⁸⁹.

k) M.ö. I. binyılının ilk yarısına ait Hitit hiyeroglif metinlerinde: Amanus Dağı herhangi bir şekilde Geç-Hitit krallıkları yazıtlarında bizim bilgimize göre henüz görülmemiştir.

l) Yeni Babil devri vesikalarında: Bu devir metinleri arasında da Amanus Dağının adına herhangi bir şekilde rastlamamaktayız. Ancak Assur yazıtlarında *Kawe*, veya *Kue* suretinde geçen Doğu Kilikya bölgesinin, değişik bir tarzda hem *Ḫume* suretinde ve hem Neriglissar (M.ö. 559 - 556)'ın üçüncü saltanat yılına ait (556) bir kronikte (B.M. 2524, satır 4: ^a*Ḫume = Ḫume şehri*), hem de Nabonid (M.ö. 555-539) çağına ait diğer bir kronikte (B. M. 35382 I 7: *Ḫu-me-e*)⁹⁰ şeklinde kaydedilmiş olması, üzerinde durulması gereken bir önem taşımaktadır. *Ḫume* arazisinin Doğu Kilikya ovasına tekabül ettiği⁹¹ ve *Ḫume* şehrinin ise bu bölgede bulunması

⁸⁶ Ayran ile Bahçe arasındaki bugünkü dar araba yolu, adı geçen vâdinin kuzey yönüne sunî olarak konulmuştur (bk. Harita 2).

⁸⁷ Luckenbill: *Records II*, § 653 (Prism 78223-British Museum. Muhtemelen Babil'in yeniden inşasından bahis geçmektedir), § 659 D (Prism BU).

⁸⁸ Luckenbill: *Records II*, § 698 (Prism A).

⁸⁹ Luckenbill: *Records II*, § 979.

⁹⁰ Wiseman: *Chronicles of Babylonian Kings*, London 1956, s. 88.

⁹¹ Krş. W. F. Albright: “Cilicia and Babylonia under the Chaldaean Kings”, *BASOR* 120 (Aralık 1950), s. 23; krş. Wiseman: *ayn. esr.*, s. 87.

gerektiği⁹² gözönünde tutulacak olursa, Babil Kıralları Neriglissar ordusunun Babilonya'dan gelirken haliyle Amanusları aşarak Kilikya'nın bu kesimine girdiği anlaşılır. Babilliler'in Amanus'ları Beylân geçidi üzerinden mi yoksa Arslanlı Bel yolu ile mi kat'ettikleri hususunda kesin bir bilgi sahibi değilssek de bu tarihin —Babil'den gelen bir ordunun takip edeceği en yakın ve uygun iz olarak— Arslanlı Bel'den aşması ihtimali kanaatimizce daha kuvvetlidir⁹³.

II. KLÂSİK KAYNAKLARDA AMANUS DAĞLARI

Gudea metninde "*Amanum*", Assur yazıtlarında "*Ḫamanu*" suretinde görülen Amanus dağları klâsik çağlarda bu adı hemen hemen aynen muhafaza etmiştir. Nitekim silsilemizin, Yunan menbalarında "*Ἀμανος* = Amanos", Lâtin kaynaklarında ise "*Amanus*" şeklinde muhtelif vesilelerle kaydını bulmaktayız.

Amanus Dağlarına dair kayıtları aşağıdaki müelliflerde buluruz:

1. *Marcus Tullius Cicero* (M.ö. 106 - 43)'da: *Epistulae ad Familiares* II, x, 2, 3 (M.ö. 51 yılına ait kayıt); III, viii, 10 (M.ö. 51); VIII, vi, 4 (M.ö. 50); X, iv, 7; XV, iv, 4; XV, iv, 8; XV, iv, 9 (M.ö. 50); XII, xv, 7 (M.ö. 43). *Epistulae ad Atticum* V, 20.

Kilikya'da Prokonsüllük yapmış olan ve Amanus Dağlarındaki yerli halka karşı savaşlara girişen Cicero'nun bu kayıtlarında dağımızın adı genel olarak "*Amanus* veya *Mons Amanus*" suretinde geçer. Cicero, Amanus Dağının Suriye ile Kilikya'yı birbirinden ayırdığına işaret etmektedir⁹⁴.

⁹² Wiseman, bir nehir kıyısında olduğu anlaşılan *Hume* şehrini "Adana" olarak lokalize eder (*ayn. esr.*, s. 87) veya "Tarsus" olarak lokalize edilmesini fikrini ileri sürer. Kanaatimizce, bu B. M. 25124 metnine göre nehir kenarında olması gereken *Hume* şehrinin "Misis" veya "Mallus" (= bugün: Kızıldağ, krş. Bosseret: *JFK* I, 3 [1951], s. 292) olması da muhtemeldir.

⁹³ Wieseman, adı geçen eserindeki haritasında (bk. s. 22, Harita 2; s. 41, Harita 3) Babil-Ḫume yolunu Amanus dağlarından aşırırken —her ne kadar geçit adı yazmamışsa da— bu aşmada Arslanlı Bel'in veya Beylân geçidinin bahis konusu olması gerektiği kendiliğinden anlaşılır.

⁹⁴ *Epistulae ad Atticum* V, 20 "... *Inde ad Amanum contendit, qui Syriam a Cilicia in aquarum divertit dividit.* ..." (=Bu sebepten, —subölümü hattı ile— Suriye'yi Kilikya'dan ayıran Amanus'a doğru acele yürüdüm).

2. *Strabo* (takr. M.ö. 63 - M.s. 20)da: *Geographika*: XI 521; 535; XIV 676; XVI 737.

Strabo, Amanusları âdeta Kilikya Torosları'nın bir kolu addederek (XII, 535) bu Dağı Kataonya'dan Kilikya'ya, oradan teknil Issos körfezi boyunca güney-batıya doğru seyrettiğini ve yine Amanus Dağının Toroslar'dan uzanıp Kilikya'dan doğuya doğru imtidat ettiğini (XIV 676) yazar. Amanus Dağlarını, Kataonya'ya kadar uzatmış olması ile Strabo bu dağın sınırını genişletmiş bulunmaktadır.

3. *Gaius Plinius Secundus* (takr. M.s. 24-79): Bu müellif, *Naturalis Historia*'sında "Amanus"u zikretmekte ve Amanus Dağının Kilikya'yı Suriye'den ayırdığını⁹⁵ —Cicero gibi— belirtmekte ve bu dağın üzerinde Bomitae şehrinin bulunduğunu bildirmektedir.

4. *Marcus Annaeus Lucanus* (takr. M.s. 39 - 65). Bu Roma müellifi, eserinin bir yerinde "durus Amanus" ibaresini kullanmakta (*de bello civili* III, 244) ve bu suretle dağımızı zikretmektedir.

5. *Flavius Josephus* (takr. M.s. 37 - 97). Bu Yahudi müellifi, eserinde yine Amanus adını kaydeder (*Antiquitatum Judaicarum* I, 130).

6. *Plutarchos* (takr. M. s. 50 - 125): Bu müellifin Βλοι Παράλληλοι'unda (XXXVI, 4) yine Amanus adı, —Cicero'nun bu bölgedeki icraatı dolayısıyla— geçmektedir.

7. *Claudius Ptolemaeus* (M.s. 85 - 160), Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις'inde (V, § 6, 1; § 8, 1; § 15, 1) aynı suretle Dağımızı "Ἀμανος ὄρος = Amanos dağı" adı ile kaydetmekte ve "Amanos dağı hattının" (= Ἀμανος ὄρος γραμμὴ [V, § 15, 1]; Ἀμανος γραμμὴ [V, § 6, 1]) Suriye-Kilikya sınırı üzerinde bulunduğunu tabarüz ettirmektedir.

8. *Pomponius Mela* (M. s. I. yüzyıl): Dağımızı "Mons Amanus" suretinde kaydetmektedir (*et ab eo statim Myriandros et Cilices* [I, 69]).

10. *Stadiasmus*: Ἀμανικὰς πύλας (= Amanus kapıları) dolayısıyla dağımızı bilvasita kaydetmektedir (156), aş. bk. altnot. 100.

11. *Cassius Dio Cocceianus* (takr. M.s. 155 - 235): "Roma Tarihi" adlı eserinde Romalı bu müellif "Amanus"un Kilikya'yı Suriye'den

⁹⁵ *Naturalis historia*, V, XIII, 80 "...., mons Amanus in quo oppidum Bomitae. ipse ab Syris Ciliciam separat" (= . . . , üzerinde Bomitae şehrinin bulunduğu Amanus Dağı; bu (dağ) Kilikya'yı Suriye'den ayırır). Bomitae şehrinin Amanus Dağında olduğu anlaşılma ile beraber, bu gün nereye tekabül ettiği henüz bilinmemektedir (krş. Benzinger: *Realencyclopaedie der class. Altertumswiss.* V. yarım cilt [1897], süt 681).

ayıran bir hudut teşkil ettiğine —Cicero gibi— işaret eder (XLVIII, 41, 1-4).

12. *Polybios* (ölümü M.s. 121): Bu tarihçi, doğrudan doğruya “Amanos” kelimesini kullanmamışsa da “Amanos Kapıları”nı (kanaatimizce Arslanlı Bel’i, aş. bk. s. 374) zikretmekle (*Histoires* XII, 17, 2) “Amanos” kelimesinden teşkil edilen bir sıfatı (Ἀμανίδες=Amanides) kaydetmektedir.

13. *Flavius Arrianus* (M.s. II. yüzyıl): Bu müellif de, Polybios gibi doğrudan doğruya “Amanus” kelimesini değil, bu kelimedden teşkil edilmiş bir sıfatı (Ἀμανική), “Amanus Kapılarını” (=kanaatimizce Arslanlı Bel’i) zikrederken kaydetmektedir (*İskender Anabasis*’i II, VII, 1; aş. bk. s. 374).

III. KLÂSİK KAYNAKLARDA AMANUS GEÇİTLERİ VE AMANUSLULAR

Amanus Geçitleri (Arslanlı Bel ve Beylân Geçidi) müteaddit klâsik menbalarda zikredilmiş fakat bilhassa Cicero tarafından üzerinde ısrarla durularak kaydedilmiştir.

Kilikya’da bir müddet prokonsüllük etmiş olan Cicero, M. ö. 50 yılının Ocak ayında yazdığı bir mektupta, —Amanus Dağının verdiği müsait durum sayesinde—, Suriye’den Kilikya’ya iki geçiş yeri olduğuna ve bu geçiş yerlerinden (=geçitlerden) her birinin çok dar olduğuna, binaenaleyh ufak bir kuvvetle tutulabileceğine ve Kilikya’nın Suriye’ye karşı en iyi istihkâm olduğuna işaret etmektedir (*ad. Fam.* XV, IV, 4)⁹⁶. Bu kaydı ile Cicero, hem Beylân Geçidini (Pylae Syriae), hem de Amanus Geçidini (Arslanlı Bel=Porta Amanica) kastediyor demektir (bk. Harita 2).

1. *Klâsik menbalarda Beylân Geçidi*: Bu geçide dair bilgiyi Plinius, Strabo ve Cassius Dio’da bulmaktayız:

Plinius, Suriye’nin Kilikya’ya bitişik sahilinin tasvirini yaparken Diapheus Nehri, Crocodilus Dağı, Amanus Dağı Kapılarını (=Portae Amani montis), Androcus ve Lycus Nehirlerini, İssos kör-

⁹⁶ *ad Fam.* XV, IV, 4’deki ilgi çeken kaydın Lâtincesi: “*Cilicium quidem ipsam propter montis Amani naturam; facile tenuissem duo sunt enim aditus in Cilicium ex Syria, quorum unteque parvis praesidiis propter angustias intercludi potest, nec est quidquam Cilicia contra Syriam munitis. . .*”.

fezini ve Issos şehrini zikreder ki “Amanus Dağı Kapıları” tâbiri ile Plinius, “Beylân Geçidini” kasetmiş olmalıdır (*n.h.* V, xxii, 91)⁹⁷.

Strabo ise, Bagrae'nin (sonraları Bagras) Gindrus sınırında olduğunu ve Antakya arazisinde bulunup “Amanus Kapılarından” (= Ἀμανίδες πύλαι) Suriye'ye yol veren “Geçidin” (= ὑπέρθεσις) yanında kâin tabiî bir kale teşkil ettiğini kaydetmektedir (XVI, ii, 8). Strabo'nun ὑπέρθεσιν τοῦ Ἀμανοῦ (=Amanus Geçidi) tabiriyle bu günkü “Beylân Geçidini” kasettiği⁹⁸ âşikârdır.

Cassius Dio Cocceianus'a gelince: Bu müellif, M.ö. 39 yılına ait olayları kaydetmesi sırasında Ventidius'un Kilikya'yı istirdat ettiğini ve bu bölgenin idaresine bizzat iştirak ettiğini, bunu müteakip Pompeudius Silo'yu süvari birlikleri ile Amanus'a göndermesi ile Kilikya ile Suriye arasındaki sınırda kâin Amanus'un pek dar bir geçide sahip olduğunu ve bu dar geçidin iki ucu arasında bir duvarın ve kapıların inşa edilmiş olduğunu ve bu sebepten bu geçidin bu ismi almış olduğunu yazar (*Hist. Rom.* XLVIII, 4I, 1-4). Cassius Dio'nun kasettiği dar geçit kanaatimizce “Beylân Geçididir”.

2. *Klâsik menbalarda Arslanlı Bel geçidi*: Bugün Arslanlı Bel adını alan geçidin Ptolemaeus, Polybios ve Arrianus tarafından zikredildiği anlaşılmaktadır⁹⁹.

Ptolemaeus, (V, viii, 1) de Kilikya'nın sınırlarını tarif ederken Issos körfezinin ötesinde kâin (Ἀμανικαὶ πύλαι = Amanus Kapıları) ile de sınırlandığını kaydetmektedir; buradaki Amanus Kapıları'nın, coğrafî verilere göre kanaatimizce bugünkü Beylân Geçidi olması gerekmektedir¹⁰⁰.

⁹⁷ Bahis konusu olan metnin Lâtincesi: *Sed redeamus ad oram Syriae, cui proxima est Cilicia. flumen Diaphanes, mons Crocodilus, portae Amani montis, flumina Androcius, Pinarus, Lycus, sinus Issicus, oppidum Issus, item Alexandria...*

⁹⁸ Strabo'nun *Geographika* XVI, ii, 8'de Amanuslar'la ilgili kaydı şöyledir: τῆ δὲ Γινδάρῳ συνάπτουσιν αἱ Πάγραι τῆς Ἀντιοχίδος, χωρίον ἐρυμνόν κατὰ τὴν ὑπέρθεσιν τοῦ Ἀμανοῦ τὴν ἐκ τῶν Ἀμανίδων πύλων εἰς τὴν Συρίαν κείμενον. ὑποπίπτει μὲν οὖν ταῖς Πάγραις τὸ τῶν Ἀντιοχέων πεδίον, δι' οὗ ῥεῖ ὁ Ἀρκευθος ποταμὸς καὶ ὁ Ὀρόντης καὶ ὁ Λαμβώτας.

⁹⁹ Benzin ger: “Ἀμανίδες πύλαι” maddesi, *RE* I (1894), st. 1723-1724.

¹⁰⁰ Ptolemaeus: V, VIII, 1. “Amanus Kapıları” tabiriyle bazı klasik müelliflerin, meselâ Strabo'nun (XVI, 11, 8 Ἀμανίδες πύλαι) ve Stadiasmus'un (156: Ἀμανικὰς Πύλας) bu günkü Beylân geçidini değil, İskenderun'un kuzeyinde ve sahil yakınında kâin bir kapıyı, başka bir deyimle stratejik önemi haiz bir mevki kasettikleri anlaşılmaksadır; adı geçen müelliflerin vermiş ol-

Polybios (M.ö. 370 - 327), Büyük İskender'in, Darius (III) ile Kilikya'da yapmış olduğu Issos savaşını anlatırken, Büyük İskender'in Kilikya Kapılarından *Κιλικιαὶ πύλαι* (=bugün: Gülek Boğazı) geçtiğini, Darius (III)'ün ise "Amanus Kapıları" (*Ἀμανίδες πύλαι*) adını alan geçitten (Kilikya'ya) indiğini, adamları vasıtasıyla İskender'in Suriye'ye doğru ilerlediğini duyunca İskender'i takip ettiğini yazar (*Histories* XII, v, 17, 2)¹⁰¹. Coğrafî şartlara göre, Amanus Dağı üzerinde Darius III.'ün geçtiği bu geçit (*Ἀμανίδες πύλαι*), Arslanlı Bel'den başkası değildir.

Arrianus'a gelince: bu müellif yine Darius III ile Büyük İskender'in Issos Savaşını tasvir vesilesiyle Darius III.'ün (Amanus) Dağı(nı), "Amanus Kapıları" (=Πύλαι Ἀμανικαὶ) yolu ile aştığını, farkına varılmaksızın İskender'in arkasına düştüğünü, Issos'u elde ederek orada kalan bütün yaralı Makedonyalı'ları elim bir surette öldürdüğünü kaydeder (*İskender Anabasis*'i II, VII, 1)¹⁰². Arrianus'un adını zikrettiği "Amanus Kapıları", kanaatimizce bugünkü Arslanlı Bel olsa gerektir.

3) *Klâsik kaynaklarda Amanuslular :*

Amanus bölgesinde daha M.ö. III. binyılının son çeyreğinde bir siyasî varlığın mevcut olduğunu ve dolayısıyla Amanus'un çeşitli

dukuları coğrafî kayda dayanarak bazı haritalara bu işaretlenmiştir; meselâ son olarak bk. M. Calder - G. E. Bean: *A Classical Map of Asia Minor*, London 1957 (Supplement to *Anatolian Studies*, vol. VII), K/9 : *Portae*. Bu vesile ile, gerek Stadiasmus ve gerek Pomponius Mela'daki kayıtları bana hatırlattığından dolayı Prof. G. E. Bean'e derin teşekkürlerimi sunmayı bir borç sayıyorum.

¹⁰¹ Polybios'un ilgili pasajı şudur: λέγω δὲ περὶ τῆς ἐν Κιλικίᾳ γενομένης Ἀλεξάνδρῳ πρὸς Δαρείου, ἐν ἣ φησὶ μὲν Ἀλέξανδρον ἤδη διαπεπορευθεὶς τὰ στενὰ καὶ τὰς λεγομένας ἐν τῇ Κιλικίᾳ Πύλας, Δαρείου δὲ χρῆσάμενον τῇ διὰ τῶν Ἀμανίδων λεγομένων Πυλῶν πορείᾳ κατᾶραι μετὰ τῆς δυνάμεως εἰς Κιλικίαν. πυθόμενον δὲ παρὰ τῶν ἐγγυρίων προάγειν τὸν Ἀλέξανδρον ὡς ἐπὶ Συρίαν, ἀκολουθεῖν καὶ συνεγγίσαντα τοῖς στενοῖς στρατοπεδεῦσαι παρὰ τὸν Πίναρον ποταμὸν.

¹⁰² Arrianus'un konumuzla ilgili paragrafı şöyledir: Ὑπερβαλῶν δὴ τὸ ὄρος Δαρείου τὸ κατὰ τὰς πύλας τὰς Ἀμανικὰς καλουμένας ὡς ἐπὶ Ἴσσον προῆγε καὶ ἐγένετο κατόπιν Ἀλεξάνδρου λαθῶν. Τὴν δὲ Ἴσσον κατασχών, ὄσους διὰ νόσον ὑπολελειμμένους αὐτοῦ τῶν Μακεδόνων κατέλαβε, τούτους χαλεπῶς αἰκισάμενος ἀπέκτεινε.

Arrianus'daki "Amanus Kapılarının", Arslanlı Bel'e tekabül etmiş olması hakkındaki fikirler için krs. Benzinger: *RE*'de I (1894), süt. 1724; A. Erzen: *Kilikien bis zum Ende der Perserherrschaft*, Leipzig 1950, s. 9 ve altnot 35.

zenginliklerini kontrolleri altında bulunduran bir halkın yaşamış bulunduğunu, yukarıda bir Naram-Sin metnini (KBo III 13 ö.y.13) ele aldığımız sırada işaret etmiştik (bk. s. 356-357).

Klâsik kaynaklarda da Amanus bölgesinde yaşayan halktan, şakîlerden, başka bir deyimle Amanuslu'lardan, bahis vardır ki bunlara dair kayıtları Cicero'da, Plutarchos'da ve Lucanus'da buluruz.

Cicero, M.ö. 51 de yazdığı bir mektupta "Amanuslu'lar" tâbirini kullanmaktadır. Mektubun konumuzu ilgilendiren parçası şöyledir: "...Bu arada bütün kuvvetlerimle, Amanuslu'lara, daimî düşmanlarımıza, mükerrer hücumlarda bulunmuştum" (Cic. *ad. fam.* II, x. 3: *Interea cum meis copiis omnibus vexavi Amanienses hostes sempiternos*).

Plutarchos, yine Cicero'nun Amanus şakîlerine karşı kazandığı zafer münasebetiyle şunu yazar: "O (=Cicero) muharebeye girişti ve Amanus Dağında tavattun eden şakîleri bozguna uğrattı, bu sebepten kendisi, askerleri tarafından imparator olarak selâmlandı" (Plutarchos, *Hayatlar-Cicero*, XXXVI, 4)¹⁰³. Cicero, Amanus âsilerine karşı kazanmış olduğu zafer münasebetiyle kazandığı bu "İmparator" ünvanını Laodikeia (Frigya'daki Lâdik şehri)'da bastırıldığı bir kistoforunda kullanmıştır (bk. H. C a h n: "Tullius Imp.", *Schweitzer Münzblätter*, VIII, Heft 32 [Aralık 1958], s. 108-110).

M. A. Lucanus ise, Amanus toprağını işleyemiyen halktan (=..duri populus non cultor Amani) bahseder (*De bello civili* III, 244).

IV. BİZANS KAYNAKLARINDA AMANUSLAR VE AMANUS GEÇİTLERİ

Amanus Dağı, Bizans kaynaklarında genel olarak Μαῦρον ὄρος veya Μελάντιον ὄρος (=Kara Dağ) ismi ile tanınır¹⁰⁴. Meselâ Bizans kronistlerinden Johannes Malalas (M.s. VI. yüzyıl)ın Χρονογραφία'-

¹⁰³ Plutarchos'daki ilgili pasaj: ἤψατο δὲ καὶ πολέμου, ληστὰς τῶν περὶ τὸν Ἀμανὸν οἰκούντων τρεψόμενος: ἐφ' ᾧ καὶ αὐτοκράτωρ ὑπὸ τῶν στρατιωτῶν ἀνηγορεύθη.

¹⁰⁴ H. Honigmann: "Μαῦρον ὄρος" maddesi, *RE* XIV (1930), süt. 2395; krş. ayn. mll.: *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 363 bis 1071*, Bruxelles 1935, s. 116, 127; ayn. mll.: "Historische Topographie von Nordsyrien im Altertum", *Zeitschrift des Deutschen Palästina Vereins* XLVI (1923), s. 1-64(=ZDPV); ayn. yr. XLVII (1924), s. 17.

sında dağımız Μελάντιον ὄρος (*Melantion oros*=Karadağ) suretinde görülür¹⁰⁵.

Yine Bizans kronistlerinden Georgios Kedrenos (M.s. XI. yüzyıl), Amanus dağını Μαῦρον ὄρος (*Mavron oros*=Karadağ) şeklinde kaydetmektedir¹⁰⁶.

Anna Komnena'ya (M.s. 1083 - 1150) gelince: Bu tarihçi kadın aynı surette Μαῦρον ὄρος (*Mavron oros*) adını kullanır¹⁰⁷.

Amanus dağı Haçlılar devrine ait batı kaynaklarında *Montana nigra* (=Karadağ) suretinde geçer¹⁰⁸.

Amanus Dağının diğer bir adı da Παγκόσμιον [Dağı] idi¹⁰⁹.

İslâm orduları ile Bizanslıların girişmiş oldukları savaşlarda¹¹⁰ "Amanus Dağı Geçitleri" büyük rol oynadığı için bu dağın hâkim kalelerinden biri olan ve Beylân geçidine pek yakın bulunan *Pagrai* (bugün: Bagras) kalesinin İmparator Nikephoros Phokas II (963-969) tarafından inşa ettirilmesi¹¹¹, bu önemli istinat noktasının stratejik rolünü ayrıca belirtir.

Kaynaklarda aynı zamanda Πάγρος veya τὰ Παγρὰ şeklinde de görülen "Pagras"ın önemi, "Suriye Kapılarına" (=Beylân Geçidi), "Pagras Kapıları" (Παγρικαὶ Πύλαι) adının da verilmesine yol açmıştır¹¹²

Bizanslılar zamanında IX.-X. yüzyıllarda Amanus Dağlarının İslâm ordularına karşı tabii sınır teşkil ettiği gözönünde tutulacak

¹⁰⁵ J. Malalas: Bonn neşr., s. 14, 5; s. 140, 20; s. 142, 2; krş. Honigmann: *RE*'de XIV. yarım cilt (1930), s. 2395.

¹⁰⁶ G. Kedrenos: Bonn neşr. I, s. 765, 20; II, s. 365, 6; krş. Honigmann: *ayn. yr.*, s. 2395.

¹⁰⁷ A. Komnena: *Alexias*, II, s. 239, 18 (Bonn neşr.).

¹⁰⁸ H. Honigmann: *RE*'de XIV. yarım cilt (1930), s. 2395.

¹⁰⁹ E. Honigmann: "Historische Topographie von Syrien im Altertum", *ZDPV*, XLVII (1924), s. 28. Amanus'un orta ve kuzey kesimi ise Σαρβανδικὸν ὄρος (= *Sarbandikon oros*) adını taşımakta idi (bk. Honigmann: *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches*, s. 121 ve Harita III).

¹¹⁰ Buna dair meselâ bk. Honigmann: *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches*, s. 41, 94, 105.

¹¹¹ E. Honigmann: *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches*, s. 94. Pek önemli stratejik mevki olan Pagras'ın (bugün: Bagras) Bizanslılardan evvel de mevcut olacağı gayet âşikârdır. Nitekim bu mevkiin adını meselâ Strabo'da bulmaktayız (*XVI*, 11, 8).

¹¹² Erich Diehl: "Pagrai" maddesi, *RE* XXXVI. yarım cilt (1942), s. 2315.

olursa gerek Beylân Geçidinin ve gerek Arslanlı Bel'in bu Bizans savunmasında büyük rol oynadıkları açıkça anlaşılır. Arslanlı Bel geçidine çıkmadan, Amanus dağlarının doğu yönünde ve Ulucak köyü vâdisinde tesbit etmiş olduğumuz Bizans duvarı kalıntısı (yk. bk. s. 352 - 353) bu hususu teyid etmektedir.

V. İSLÂM MENBALARINDA AMANUSLULAR VE AMANUS GEÇİTLERİ

Amanus Dağları İslâm kaynaklarında *Cebel el - Lukkām* (جبل اللكام) suretinde geçmektedir¹¹³.

İslâm ordularının Bizanslılarla olan askerî münasebetlerinde Amanuslar'ın büyük rol oynadıklarına biraz evvel işaret etmiştik.

Meselâ IX. yüzyıl Arap tarih yazarlarından Yaḥyâ b. Câbir al-Balâzurî, hem Amanus Dağını (جبل اللكام)¹¹⁴, hem de bu kesimde iki geçidi kaydeder. Geçitlerden biri درب انطاكية (Derb Anṭâkiye= Antakya Geçidi)¹¹⁵, diğeri ise درب اللكام (Derb el-Lukkām=Amanus Geçidi)dir¹¹⁶. Kanaatimizce Belâzurî'deki "Derb Anṭâkiye" bugünkü "Beylân Geçidine" tekabül etmektedir. Çünkü Belâzurî'nin, Emevî Kumandanı 'Abdallah b. 'Abdalmelik b. Mervân'ın "Derb Anṭâkiye"den gazaya çıkıp مصيصه (Maşşışa=bugün: Misis)'ya geldiğine dair verdiği bilgi, coğrafî imkânlar gözönünde bulundurulacak olursa ve Antakya'dan Misis'e ancak "Beylân Geçidi" yolu ile gidilebileceği düşünülürse, Derb Anṭâkiye'nin "Beylân Geçidi" olması lâzım geldiği anlaşılır. Aynı müverrihte درب بغراس (Bagras Geçidi) dahi

¹¹³ E. Honigmann: *Ostgrenze*, s. 250; E. Sachau: *Reise in Syrien und Mesopotamien*, Leipzig 1883, s. 325. Al-lukkām'ın, Süryancadaki *ukkāma* (=kara) kelimesinin Arapçalaştırılmış şekli olduğu ileri sürülür (bk. B. Darkot: "Gâvur Dağları" maddesi, *İslâm Ansiklopedisi* IV[1948], s. 726). Nitekim Arapçada dağımız bazan "Ṭurâ Ukāmâ" suretinde de görülür (krş. Honigmann: *ayn. esr.*, s. 250). İslâm kaynaklarında (جبل اللكام)'ın geçtiği yerlerin bulunması hususunda büyük yardımı dokunan dostum Doçent Dr. Fikret Işıltan'a burada samimî teşekkürlerimi sunmayı bir borç sayıyorum.

¹¹⁴ Balâzurî: *Futūḥ al-Buldân* (de Goeje neşr.), Lugduni Batavorum 1866, s. 159, 160).

¹¹⁵ *Ayn. esr.*, s. 165.

¹¹⁶ *Ayn. esr.*, s. 167.

zikredilmektedir ki¹¹⁷, bu da “Beylân Geçidi”nin başka bir adı olsa gerektir.

Belâzuri'nin “Derb el-Lukkâm” olarak kaydettiği geçidin de “Arslanlı Bel” olması gerektiği fikrindeyiz. Bu tarihçi, Rumların (=Bizanslıların), Derb el-Lukkâm'da bu bölgedeki ilk gazilere taarruz etmiş olmalarını kaydetmekle¹¹⁸, Derb el-Lukkâm'ın yol kesmeğe müsait bir yer olduğuna tabiatıyla işaret etmektedir.

Bundan başka Cebel el-Lukkâm'da جراحمة (Cerâcime) adı verilen bir kavmin tavattun etmiş olduğuna dair Belâzuri'nin verdiği bilgi¹¹⁹ ayrıca dikkat çekicidir. “Cerâcime” kelimesi “Curcuma” (جرجمه)'nin cem'i olup bir kavmin adı idi. “Curcuma” şehri ise Arap menbalarına göre Lukkâm (=Amanus) Dağında kâin bir şehirdi¹²⁰. “Curcuma”nın, Hitit hiyeroglif vesikalarında kaydı geçen “Gurgum” (=bugünkü Maraş) ile aynı olması, veya bununla bir ilgisi bulunması gayet âşikârdır. “Cerâcime” halkının, Amanus bölgesine yerleşmiş Geç-Hititler'in kalıntısı olmasını büyük bir ihtimal dahilinde addediyoruz. Tıpkı Cicero'da adı geçen Tebara'ların, *Tabal* halkının kalıntısına tekabül etmiş olması gibi. Bu fikrimizi, Amanus Dağlarında ve Amanus bölgesinde bulunmuş olan Geç-Hitit eserleri¹²¹ desteklemektedir.

¹¹⁷ *Ayn. esr.*, 167.

¹¹⁸ *Any. esr.*, s. 137, 164. Amanus dağlarının en kuzeyinde bulunan bu “Arslanlı Bel” geçidinin önemine, —ismini zikretmemekle beraber—, Marius Canard da işaret eder: krş. *Histoire de la dynastie des H'andaniides de Jazîra et de Syrie*, I. cilt, Paris 1953, s. 279.

¹¹⁹ *Ayn. esr.*, s. 159 v.dd; de Goeje bu adı *Curâcime* suretinde harekelemektedir.

¹²⁰ H. Lammens: “Cerâcime” maddesi, *İslâm Ansiklopedisi* III (1954), s. 104; krş. Ibn al-Aşîr: *Al-Kâmil etc.* II, s. 386.

¹²¹ Bizzat Maraş'ta bulunmuş olan çeşitli Geç-Hitit eserlerinden (meselâ toplu olarak krş, Bossert: *Altanatolien*, res. 803-910, 812, 814-815, ilâveten bk. M. Riemenschneider: *Die Welt der Hethiter*, lev. 75-77) başka Amanuslar'ın Arslanlı Bel kesiminde Karaburçlu anıtını (krş. F. von Luschan: *Ausgrabungen in Sendschirli IV*, 1911, s. 328, res. 237; *Altanatolien*, res. 811; bugün İstanbul Arkeoloji Müzesinde) ve Amanuslar'ın bitiminde Maraş'ın kuzeyinde yine dağlık bir kesimde Bertiz kabartmasını (krş. M. Darga: “Ein Relief aus dem Bertiz Tal”, *JKF* I. I [1950], s. 75-79 ve lev. X-XII) bu vesile ile misal olarak zikretmek istiyoruz. Amanus'un doğu bitişiğinde veya doğu yakınında ise kuzeyden güneye doğru aşağıdaki mevkilerde Geç-Hitit eserleri meydana çıkarılmıştır. Hacıbebekli, Sakçağözü (Coba Hüyük), Gerçin, Zincirli, Elbistan Hüyük, Pancarlı Hüyük ve Ördekburnu (bu yerlerin coğrafi konumu

Arap tarih yazarlarından Tabarî (Abū Ca'far Muḥammed b. Cābir al-Ṭabarî [takr. 839-923])'nin eserinde "Cebel el-Lukkām" görülmez, ancak "Bagras" (بغراس) 'ın adı geçer¹²².

Yine X. yüzyılda yaşamış olan Arap yazarlarından Mas'ūdî (Abu'l-Hasan 'Alî b. el-Ḥusain)'nin التنبيه والاشراف adlı eserinde "جبل اللكام" (Cebel el-Lukkām) zikredilmektedir¹²³.

Arap müverrihlerinden Ibn al-Aşîr (1160-1234) hem جبل اللكام (Cebel el-Lukkām)'ı¹²⁴, başka bir deyimle "Amanus Dağını", hem de درب بغراس (Derb Bağrās)'ı¹²⁵ yani Bagras Geçidini yahut Beylân Geçidini kaydetmiştir.

Bu suretle Arap menbaları bize hem Beylân Geçidini ve Arslanlı Bel'i, hem de Amanus dağlarının eski sekenesinden "Gurgum"ları "Cerācime" suretinde zikretmekle, yalnız bölgemizin tarihî coğrafyası için değil, aynı zamanda iskân tarihi için de önemli kayıtlar vermektedir.

VI. AMANUS DAĞLARININ BUGÜNKÜ ADI

Maraş yakınından başlayıp kuzey kuzey-doğu-güney güney-batı istikametinde İskenderun körfezinin güney ucundaki Hınzır (klâsik çağlarda: Rhosus) burnuna kadar uzanan Amanus dağlarının adı, 1941 yılında Ankara'da toplanan Türk Coğrafya Kongresinde —eski adına uyularak— "Amanus" suretinde kabul edilmiştir¹²⁶. Uzunluğu takriben 225 km. olan bu dağ silsilesi gerek Yeni ve Yakın Çağlarda bu bölgeye geziler yapan seyyahların kitaplarında

için bk. U.B. Alkım: *Belleten*'de XXI [1957], s. 374 yanındaki Harita 1; bibl. için krş. *ayn. yr.*, s. 368 ve altnot 19-36). Bahis konusu olan bu bölgenin güney kesimi "Cerācime" halkının oturduğu yer olarak Honigmann tarafından işaretlenmiştir (bk. *Ostgrenze*, Harita III).

¹²² Tabarî: *Kitāb Aḥbār al-Rusul va'l-Mulūk* (de Goeje neşr.), Lugduni Batavorum, 1879-1898, cilt III, s. 2200.

¹²³ Mas'ūdî: *Al-Tanbîh va'l-Işrâf*, Kahire 1938, s. 135.

¹²⁴ Ibn al-Aşîr: *Al-Kāmil fi'l-Tārîḥ* (Tornberg neşr.), Lugduni Batavorum 1851 - 1876, cilt II, s. 386; cilt IV, s. 250.

¹²⁵ Ibn al-Aşîr: *ayn. esr.*, cilt II, s. 386.

¹²⁶ Besim Darkot: "Gāvur Dağları" maddesi' *İslâm Ansiklopedisi* IV (1948), s. 726. Amanus Dağlarına ait coğrafi ve morfometrik inceleme için bk. Etienne de Vaumas: "L'Amanus et le Djébel Ansarich", *Revue de Géographie Alpine*, cilt XLII, Grenoble (1954), s. 111-142.

ve gerek duvar haritalarında muhtelif isimlerle tanıtılmıştır: Almadağ (veya Elmadağ), Akma dağ, Karadağ, Gâvurdağı, Nur dağları.

1. Almadağ: Bu isim meselâ Eduard Sachau tarafından kullanılmış ve Heinrich Kiepert tarafından hazırlanmış olan haritaya işlenmiştir¹²⁷.

Alma Dagh (Elmadağ), S. Streck tarafından Amanus Dağı ile bir tutulmuştur¹²⁸. Gerçekte ise Elmadağ, Amanus dağının İskenderun'un doğu ve güney-doğu kesimine verilen bir addır¹²⁹. Nitekim Max Freiherr von Oppenheim'in 1893 yılında Suriye ve Mezopotamya'ya yaptığı geziye dair kaleme aldığı kitabına¹³⁰ ek olarak Richard Kiepert tarafından çizilmiş olan haritada "Alma Dagh" ancak Beylân'ın kuzeyinde görülüp¹³¹ Amanus silsilesi içinde mevziî bir ismi haizdir. Bu itibarla tekmil Amanus silsilesini "Alma Dagh" olarak adlandırmak yerinde olmasa gerekir.

2. Akmadağ (yabancı literatürde: Akma Dagh): Bu isim muhtelif gezginlerin verdikleri kayıtlara dayanarak Fransız Coğrafyacılarından Elisée Reclus (1830-1905) tarafından kullanılmış olup¹³² güney Amanus bölgesine verilen bir yer olarak kabul edilmiştir. Benzinger ise, Amanus silsilesinin kuzey kesiminin "Akma Dagh" olarak adlandırıldığını kaydeder¹³³ ki bu fikrinde isabet olmasa gerekir¹³⁴.

¹²⁷ Eduard Sachau: *Reise in Syrien und Mesopotamien*, Leipzig 1883, s. 464 ve *E. Sachau's Routen in Syrien* (construirt von H. Kiepert), *ayn. esr.* içinde.

¹²⁸ M. Streck: "Alma Dagh" maddesi, *Enzyklopaedie des Islam* I, Leiden 1913, s. 328.

¹²⁹ Bk. B. Darkot: *ayn. yr.*, s. 725. İslâm Ansiklopedisinin yeni Leiden edisyonunda ise "Alma Dagh" ve "Amanus" maddelerinde herhangi bir bilgi verilmemiş, bu maddeler müstakbel fasiküllerin birinde çıkacak olan "Elma Dagh" maddesine bırakılmıştır, krş. *Encyclopédie de l'Islam*, nouvelle edition, cilt I, Leiden 1956, s. 430 ve 443.

¹³⁰ Max Freiherr von Oppenheim: *Vom Mittelmeer zum Persischen Golf*, I. cilt, Berlin 1899, II. cilt 1900.

¹³¹ Krş. Richard Kiepert'in haritası: *Syrien und Mesopotamien zur Darstellung der Reise des Dr. Max Freiherrn von Oppenheim vom Mittelmeere zum Persischen Golf* 1893 I. Westliches Blatt.

¹³² E. Reclus: *Nouvelle géographie universelle* IX, Paris 1884, s. 691, harita 121; krş. M. Streck: "Alma-Dagh" maddesi, *Enzykl. des Islam* I (1913), s. 328.

¹³³ Benzinger: "Amanos" maddesi, *RE* I (1894), süt. 1724.

¹³⁴ B. Darkot, *ayn. yr.*, s. 726; M. Streck: *ayn. yr.*, s. 328.

3. Karadağ (yabancı literatürde: Kara Dagh): Amanuslara "Kara Dagh" adının verilmesini yalnız Czernik'de bulmaktayız¹³⁵. Bu isim, Süryanî dilinde "uqqama" şeklinde görülüp "kara" anlamına gelen ve Arapçaya da Süryaniceden geçen ve Arapçada "Cebel-el-Lukkām" veya "el-Ukkām" (=Kara Dağ) suretinde tevsik edilen adın Türkçeye tercümesi olsa gerektir¹³⁶. Amanus silsilesi için Czernik'den başka herhangi bir gezgin veya coğrafyacı tarafından "Kara Dağ" adı kullanılmamıştır. Bu itibarla bu ismi bir tarafa bırakmak yerinde olur.

4. Gâvur Dağı veya Gâvur Dağları:

Bu ad, bazen Amanuslar'ın yalnız kuzeyine, bazen da tekmline verilmektedir. Meselâ Kiepert'in¹³⁷ ve Favre ve Mandrot'nun¹³⁸ haritalarında olduğu gibi. Harita Umum Müdürlüğünün 1/800,000 ölçeğindeki Türkiye haritasının ilk baskısında "Gâvurdağları" ismi görülür.

5. Nur Dağları:

Son zamanlarda "Gâvur Dağları" yerine kullanılan bu isim tekml Amanuslara verilen bir ad olup yine Harita Umum Müdürlüğünün 1/1,000,000¹³⁹ ve 1/500,000¹⁴⁰ ölçeğindeki haritalarında görülmektedir. Ancak "Nur Dağlarını", Misis (klâsik çağlarda: Mopsuestia) yakınındaki tabiî yüksekliklerden biri olan "Nur Dağ" ile karıştırmamak lâzımdır¹⁴¹.

Silsilemizin muhtelif isimlerini böylece hatırlattıktan sonra daha M.ö. III. binyılında "Amanum" suretinde tanınan bu dağları bugün artık Türkçede de "Amanus" olarak adlandırmak yerinde olur sanırız.

¹³⁵ Czernik: *Petermann's Geographische Mitteilungen, Ergänzungsheft* No. 45 (1876), s. 27 v.d. 33.

¹³⁶ Krş. M. Streck: *ayn. yr.*, s. 328; ayrıca bk. altnot 113.

¹³⁷ D-IV Adana paftası.

¹³⁸ krş. B. Darkot: *ayn. yr.*, s. 726.

¹³⁹ Harita Genel Direktörlüğü: *Türkiye hava yolları haritası* (1: 1,000,000), Ankara 1938, Malatya paftası.

¹⁴⁰ Hatay paftası, 1946.

¹⁴¹ Misis yakınındaki bu Nur Dağının coğrafi konumunu görmek için şu haritamıza bk. U. B. Alkım: *Orientalia N. S.*'de XXVIII fasc. 3 (1959), s. 288, metin resmi 6.

C

MUHTELİF GEZGİNLERİN VE COĞRAFYACILARIN
ESERLERİNDE ARSLANLI BEL

Doğu-batı istikametinde Amanus silsilesinin Beylân Geçidi veya Arslanlı Bel gibi iki geçitle¹⁴² ancak aşılabilceğine yukarıda işaret etmiştik (bk. s. 350-351). Bunlardan Beylân (bugün: Belen) Geçidi daha ziyade yol uğrağında bulunduğundan muhtelif gezginler tarafından görülmüş ve önemi belirtilmiştir. Halbuki Arslanlı Bel bilhassa XIX. yüzyılın son çeyreğinde ilgiyi üzerine toplamıştır. Bu itibarla, —yukarıda da işaret ettiğimiz gibi— Zincirli (Sam'al) ile Karatepe (Asitawandawa) arasındaki yolun da üzerinden aştığı Arslanlı Bel'den giden yahut Arslanlı Bel'in önemini belirten gezgin ve bilginleri burada hatırlamak yerinde olacaktır. Bunların en önemlilerini kısaca zikrederim:

1. 1835-1837 yılları arasında güney-batı Antitoros bölgesinde geziler yapan ve William Francis Ainsworth, Francis Rawdon Chesney (yüzbaşı, sonraları general), Henry Blosse Lynch (yüzbaşı), B. B. Lynch (teğmen), J. B. B. Estcourt (sonraları tuğgeneral) ve Hastings F. Murphy (teğmen)'den teşekkül etmiş olan İngiliz Ekspedisyonu kuzey Amanus bölgesinden de geçmiştir. Bu araştırma heyetinden W. Fr. Ainsworth, "Arslanlı Bel"i, "Amanus'un kuzey geçidi veya Darius Geçidi" suretinde isimlendirmektedir¹⁴³. Aynı heyetten F. R. Chesney ise, "Arslanlı Bel"i ismen zikretmemekle beraber, Kars kasabasından (bugün: Kadirli) doğuya

¹⁴² Şunu da belirtmek lâzımdır ki Amanusları doğu-batı istikametinde aşabilmek için Arslanlı Bel'den ve Beylân Geçidinden başka tâli yollar vardır. Ancak bunlar, yayaların veya katır veya atın dahi güçlülük geçebileceği patika vaziyetinde olduklarından ve orduların geçmesine müsait bulunmadıklarından dolayı bu yolları buradaki yazımızda ele almıyoruz. Şimdilik bu tâli geçitler için bk. W. Ainsworth: "Notes upon the Comparative Geography of the Cilician and Syrian Gates", *Journal of the London Geographical Society*, VIII, (1838), s. 185-195; G. Marmier: "Les Routes de l'Amanus" *Gazette Archéologique*, Paris 1884, s. 43-50; C. Ritter: *Die Erdkunde* XVII, 2, Berlin 1855, s. 1780-1781; F. von Luschan: *Ausgrabungen in Sendschivli*, I, Berlin 1888, s. 44; A. Janke: *Auf Alexanders des Grossen Pfaden*, Berlin 1904, s. 34-35.

¹⁴³ W. F. Ainsworth: *A Personal Narrative of the Euphrates Expedition*, cilt I, London 1888, s. 116.

doğru Antep yolunun birleştiği yere kadar yolun güç ve tehlikeli geçitlerden geçmek mecburiyetinde olduğuna işaret etmektedir¹⁴⁴.

2. Tanınmış Alman coğrafyacılarından Carl Ritter Arslanlı Bel'i "Pylae Amanides" suretinde kaydetmektedir¹⁴⁵.

3. İngiliz Ruhanilerinden E. J. Davis, 1875 yılında güney ve güney-doğu Anadolu'ya, bu arada Amanus bölgesine yapmış olduğu gezide Bahçe'den geçmiş ve kendi tâbiriyle "Billâli geçidi" üzerinden¹⁴⁶ Maraş'a gitmiştir; Maraş ile Osmaniye arasında daha kısa yolun, Bahçe ile Kazan Ali (bugün: Ulucak) arasındaki dağ üzerinde kâin geçitten geçtiğini duyduğunu ve geçidin eski bir müstahkem bina ile kapatılmış olduğunu Davis ayrıca ilâve etmiştir¹⁴⁷.

E. J. Davis'in bahsettiği geçit Arslanlı Bel olmalıdır. Zira tasvir ettiği şartlara gayet iyi uymaktadır. Nitekim Davis, haritasına, geçidimizi, —sonuna bir soru işareti koyarak— "Pylae Amanides" olarak işlemiştir¹⁴⁸. Davis, Bahçe'den itibaren Kazan Ali istikametine derin bir boğaz olduğunu ve bu boğazın kuzey ucunun iri taşlarla örtülmüş bir duvarla kapatıldığını¹⁴⁹ duyduğunu kaydeder, ki bu da mühimdir. Gerçekten, biz de böyle bir duvarın kalıntısını 1955 yılında mahallinde görmüştük (yk. bk. s. 352).

4. 1879-1882 yılları arasında güney-batı Antitoros ve bu arada Amanus bölgesinde araştırmalar yapan ve Sir Charles Wilson'un başkanlığı altında Binbaşı Warlow (sonraları: tuğgeneral), Yüzbaşı Stewart (sonraları: tuğgeneral), Yüzbaşı Cooper (sonraları: binbaşı), Teğmen Chermiside (sonraları: binbaşı), Teğmen Bennet (sonraları: binbaşı) ve Teğmen Kitchener (sonraları: yüzbaşı)'dan tereküp eden İngiliz Araştırma Heyeti ilk defa olarak Amanus böl-

¹⁴⁴ F. R. Chesney: *The Expedition for the Survey of the Rivers Euphrates and Tigris carried out by Order of the British Government in the Years 1835, 1836 and 1837* cilt I, London 1850, s. 351.

¹⁴⁵ C. Ritter: *Die Erdkunde* XVII. Teil, II. Abteilung, 3. Buch, Berlin 1855, s. 1781.

¹⁴⁶ "Billali Geçidi" adı altında bugün bir geçit tanınmamaktadır. Ancak Bahçe'den sonra kuzey-batı istikametini takip eden yol Bilâlik vâdisinden giderek Haç Bel'e ulaşır; oradan da Maraş'a geçer. Kanaatimizce, Davis'in bahsettiği "Billali Geçidi", "Haç Bel" olmalıdır. Haç Bel'in coğrafî konumunu görmek için şu haritamıza bk. U. B. Alkım: *Belleten'de XXI* (1957), s. 374 yanındaki Harita 1.

¹⁴⁷ E. J. Davis: *Life in Asiatic Turkey*, London 1879, s. 101-102.

¹⁴⁸ E. J. Davis: *ayn. esr.*, s. IX yanındaki Harita.

¹⁴⁹ *ayn. esr.*, s. 102.

gesinin kuzey ve orta kesimini esaslı bir surette ele almış¹⁵⁰ ve bize Arslanlı Beli "Bagche Pass"¹⁵¹ (=Bahçe geçidi) veya "Amanus Pass" (=Amanus Geçidi) veya "Arslanlı Bel"¹⁵² olarak tanıtmıştır. Bilhassa Sir Charles Wilson'un haritasında "Arslanlı Bel" in yeri doğru olarak gösterilmiş¹⁵³ ve önemi belirtilmiştir.

5. 1880 yılında İngiliz yüzbaşlarından Andrew Scott-Stevenson ile zevcesi Mrs. Scott-Stevenson "Arslanlı Bel" den geçmişler ve Antep-Sakçagözü-Ulucak-Arslanlı Bel-Bahçe (o zamanki adı: Bulanık) üzerinden Adana'ya gitmişlerdir¹⁵⁴. Teğmen Kitchener tarafından çizilen haritada Mr. ve Mrs. Scott-Stevenson'un bu itinerleri gösterilmiştir¹⁵⁵.

6. 1883 de Prusya Akademisi adına yaptıkları gezi sırasında Carl Humann, Otto Puchstein ve Felix von Luschan da "Arslanlı Bel" den geçmişlerdir¹⁵⁶. İskenderun'dan gelip Dervişiyeli-Bulanık (bugün: Bahçe)-Arslanlı Bel (Humann'a göre: Arslan Boghazi)-Kazan Ali (bugün: Ulucak)-Sakçagözü yoluyla Antep'e giden bilgilerin bu itinereri¹⁵⁷ H. Kiepert tarafından 1/300,000 ölçekli bir haritaya oldukça tafsilatlı bir surette işlenmiştir¹⁵⁸. C. Humann,

¹⁵⁰ Krş. Sir Charles Wilson: *Proceedings of the Royal Geographical Society and monthly Records of Geography*, New Series VI (1884), s. 305.

¹⁵¹ *ayn. yr.*, s. 319-320; s. 322 (Yüzbaşı Bennet'in açıklaması).

¹⁵² Sir Charles Wilson: *Handbook for Travellers in Asia Minor, Transcaucasia, Persia etc.*, London 1895, s. 275.

¹⁵³ *Ayn. mll. ayn. esr.*, s. 190 yanındaki harita.

¹⁵⁴ Mrs. Scott-Stevenson: *Our Ride through Asia Minor*, London 1861, s. 92-96.

¹⁵⁵ *Ayn. yr.*, s. 1 yanındaki Harita.

¹⁵⁶ Karl Humann-Otto Puchstein: *Reisen in Kleinasien und Nordsyrien ausgeführt im Auftrage der Kgl. Preussischen Akademie der Wissenschaften*, Berlin 1890, s. 152.

¹⁵⁷ *Ayn. esr.*, s. 163-164.

¹⁵⁸ *Ayn. esr.* nihayetindeki en son Harita. "Arslan Boğazı", 1891-1892 yıllarında Rudolf Heberdey ve Adolf Wilhelm tarafından Kilikya'da Viyana Akademisi adına yapılmış olan gezinin raporunun sonuna eklenen ve yine H. Kiepert tarafından çizilen Haritaya da geçirilmiştir. Bk. H. Kiepert: "Reisewege in Kilikien aufgenommen 1891 und 1892 im Auftrage der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften von Rudolf Heberdey und Adolf Wilhelm", R. Heberdey-A. Wilhelm'de, *Reisen in Kilikien*, Wien 1896, s. 168 yanında. H. Kiepert, "Arslan Boğazım", ayrıca Zincirli yayınlarının I. cildine 1/1,000,000 ölçeğinde çizdiği haritaya da işlemiştir; krş. H. Kiepert: "Übersicht des Nord-

“Arslan Boğazı”nın Dervişkiye’den 32,5 km. uzaklıkta bulunup deniz seviyesine nazaran 950 m.lik bir yükseklikte olduğunu, “Arslan Boğazı”na batıdan çıkışın az meyilli ve tatlı olduğunu ve fakat Amanus’ları aştıktan sonra doğu yönüne inişin pek dik olduğunu kaydeder¹⁵⁹. XIX. yüzyıl gezginleri arasında Arslanlı Bel hakkında en tafsilâtlı bilgiyi bu suretle C. Humann’ın eserinde bulmaktayız.

7. Fransızca edisyonu 1899’da yayınlanan eserinde Leonce Alishan, Amanus bölgesini incelerken “Arslan Boghaze” (=Arslan Boğazı)nı da zikreder ve geçidimizin önemine işaret eder¹⁶⁰.

8. Büyük İskender’in Anadolu’daki savaş yerlerini 1902 yılında inceleyen Alman Albaylarından A. Janke, eserinde Amanus geçitlerini toplu bir şekilde ele alır¹⁶¹ ve bu arada Bahçe’den Anteb’e giden yolun “Arslan Boğazı” üzerinden geçtiğine, Arslan Boğazına çıkan yolun Amanus’ların batı yönünde daha kolay, doğu yönünde ise daha dik olduğuna işaret eder¹⁶².

9. Suriye’nin tarihî topografyası üzerinde çalışmış olan René Dussaud, Amanus dağının kuzey kesimindeki “défilé de Baghtshé” (=Bahçe Geçidi) veya “Arslan Boghaz” (=Arslan Boğazı)nın önemini belirtmiş ve Arslan Boğazı’nın —Büyük İskender’le olan mücadelesinde— Darius III. tarafından kullanılmış olduğunu haklı olarak kaydetmiştir¹⁶³.

10. John Garstang, Amanus dağlarındaki iki önemli geçidin (Beylân yakınındaki ve Bahçe [Garstang’a göre: Bogche] yakınındaki geçitlerin) rolüne işaret etmiş¹⁶⁴ ve Arslanlı Bel için “Arslan Boghaz” adını da kullanmış¹⁶⁵ ve Antep ile Doğu Kilikya arasında

westlichen Syriens”, F. von Luschan’da; *Ausgrabungen in Sendschirli* I, Berlin 1893, s. 84 yanındaki harita.

¹⁵⁹ K. Humann-O. Puchstein: *ayn. esr.*, s. 163.

¹⁶⁰ L. Alishan: *Sissouan*, Venise 1899, s. 477 ve 483. Bu kitapta, Ermeni menbalarında “Kara Dağ” adı altında geçen Amanuslar hakkında özel bir fasıl vardır (*ayn. esr.*, s. 482-493).

¹⁶¹ A. Janke: *Auf Alexanders des Grossen Pfaden. Eine Reise durch Kleinasien*, Berlin 1904, s. 31-37.

¹⁶² A. Janke: *ayn. esr.*, s. 36.

¹⁶³ R. Dussaud: *Topographie historique de la Syrie antique et médiévale*, Paris 1927, s. 445-446 ve s. 518.

¹⁶⁴ J. Garstang: *The Hittite Empire*, London 1929, s. 298.

¹⁶⁵ J. Garstang: *ayn. esr.*, s. 308.

çizdiği yolu Amanuslar'ın Arslanlı Bel kesiminden geçirerek haritasına işlemiştir¹⁶⁶.

11. Kilikya'nın Persler devrine kadar esaslı surette etüdünü yapmış olan Afif Erzen, eserinde, Kilikya'nın doğu sınırını teşkil eden Amanus dağlarının önemini belirtmiş¹⁶⁷ ve Darius III.'ün, Büyük İskender'in arkasına sarmak üzere "Arslan Boğazı"ndan (=Amanus Kapıları) geçmiş olması ihtimaline de işaret etmiştir¹⁶⁸.

12. H. H. von der Osten, Anadolu yollarına dair kaleme aldığı makalesine¹⁶⁹ eklediği haritasında "Arslanlı Bel"i "Kıral yol"unun ve "Selçuk yolu"nun doğu-batı istikametinde aşıkları bir geçit olarak gösterilmiştir¹⁷⁰.

13. Osmanlı-Türk devrinde Anadolu'daki yol şebekesi üzerinde çalışan Franz Taeschner ise, Murad IV. (1622 - 1640) devrinde Bağdat seferinden önce Bayram Paşa'nın bir teftiş gezisi yaptığı sırada Aintab'dan (bugün: Gaziantep) gelerek Keferdiz (Sakçagözü)-Arslanlı Beli (ارسلانلو بلي) üzerinden geçip Misis'e, oradan da Adana'ya gittiğini, Münşiati Feridun'dan naklen kaydeder¹⁷¹. Bu da bize, Osmanlı ordularının Amanusları aşarken Beylân geçidinden geçtikleri gibi Arslanlı Beli de kullanmış olduklarını göstermektedir¹⁷².

Tarihî çağlar boyunca Amanuslar'ın kuzey kesiminde doğu-batı yoluna geçit veren bu ve vesile ile Zincirli (Sam'al)-Karatepe (Asitawandawa) arasında muvasalayı sağlayan Arslanlı Bel tarikinin yakında ihya edilerek Devlet yolu haline getirileceğini öğrenmiş bulunuyoruz. Böyle bir iş gerçekleştiği takdirde hem tarihî bir yol yeniden yaşatılmış olacak ve hem Amanuslar üzerinde daha rahat bir geçiş sağlanacaktır.

¹⁶⁶ Ayn. mll. ayn. esr., s. 300'deki Haritada. J. Garstang, Arslanlı Bel'in önemine daha önce de işaret etmişti (bk. AAA I [1908], s. 99).

¹⁶⁷ A. Erzen: *Kilikien bis zum Ende der Perserherrschaft*, Leipzig 1940, s. 8-10.

¹⁶⁸ A. Erzen: *ayn. esr.*, s. 9. Ayrıca bk. altnot 102.

¹⁶⁹ H. H. von der Osten: "Anatolische Wege", *Eranos*, cilt XIX, Goteburg 1951, s. 66-84.

¹⁷⁰ Ayn. m.l.l. *ayn esr.* başındaki Harita.

¹⁷¹ F. Taeschner: *Das anatolische Wegenetz nach Osmanischen Quellen*, cilt I, Leipzig 1924, s. 150-151.

¹⁷² F. Taeschner: *ayn. esr.* nihayetindeki en son Harita. Bu haritada Arslanlı Bel, "Arslanlı Beli" suretinde isimlendirilmekte ve savaş jurnallerinden elde edilen bilgiye dayanılarak büyük orduların geçtikleri yol olarak gösterilmektedir.

D

SAM'AL - DANUNA MÜNASEBETLERİ

Zincirli'nin Karatepe ile olan irtibatının, ancak "Arslanlı Bel"i aşmak suretiyle geçen bir yolla sağlanabileceğini belirttikten (yk. bk. s.351 - 354) ve Amanus dağlarının bu önemli geçidinin tarih boyunca doğu-batı münasebetlerindeki rolüne işaret ettikten sonra, Zincirli'de hüküm süren Sam'al Kırallığı ile Adana dolaylarında hüküm süren Danuna Kırallığı arasında herhangi bir münasebetin de ancak "Arslanlı Bel Yolu" ile mümkün olabileceği kendiliğinden anlaşılır (bk. Harita 2) ¹⁷³.

Sam'al Kırallığı ile Danuna Kırallığı arasında acaba herhangi bir münasebet var mıdır? Kanaatimizce bu hususu iki küçük ayrımda özetlemek mümkündür: Tarihî münasebet ve arkeolojik münasebet.

a) Tarihî münasebet:

M.ö. III. ve II. binyıllarında iskân gören ¹⁷⁴ ve I. binyılının ilk çeyreğinde Sam'al (diğer adı: Yaud'i) Kırallığının merkezi olan Zincirli ile, —Karatepe'de müstahkem bir şehir kurmuş olan— Danuna Kırallığı arasında doğrudan doğruya mevcut tarihî münasebete işaret edebilen ancak bir tek vesikaya sahip bulunmaktayız. Bu kayıt, M.ö. IX. yüzyıl Sam'al kırallarından Kilamuwa'nın Zincirli menşeli yazıtında bir vesile ile geçmektedir. Kilamuwa, takriben M.ö. 830 yılına ait yazıtının 5-7 ci satırında şöyle demektedir ¹⁷⁵; tercüme A. Dupont - Sommer'e göredir :

¹⁷³ Aynı yol için müellifin bundan önce yayınladığı şu haritasına bk. *Belleten*'de XXI (1957), s. 374 yanındaki harita.

¹⁷⁴ Zincirli'nin M.ö. III. ve II. binyıllarında da iskâna sahne olduğu, Zincirli kazılarında meydana çıkan çeşitli eserlerden anlaşılmaktadır; krş. K. Bittel: *AA*'da LIX-LX (1944 - 1945), süt. 58-59; B. Landsberger: *Sam'al*, Ankara 1948, s. 11-13; U. Bahadır Alkım: "Yesemek Taşocağı ve Heykeltıraşlık Atelyesi", *Belleten* XXI (1957), s. 371-372. Sam'al Kırallığı tarihinin ana hatları için ayrıca bk. E. Unger: "Sam'al" maddesi, *Reallexikon der Vorgeschichte* XI (1927-8), s. 194-195; B. Landsberger: *Sam'al*, s. 8 v.dd.

¹⁷⁵ 1902 yılında Zincirli'de bulunmuş olan Kilamuwa yazıtının (bk. F. von Luschan: *Ausgrabungen in Samschirtli [= AIS]*, cilt IV, Berlin 1911, s. 374-377 ve s. 375'deki res. 273) tercümeleri için krş. M. Lidzbarski: *Ephemeris für semitische Epigraphik* III, s. 218-238 (=H. Gressmann: *Altorientalische Texte zum Alten Testament*, Berlin 1926, s. 442-443); B. Landsberger: *Sam'al*, Ankara 1948, s. 50-51; A. Dupont-Sommer: *Les Araméens*, Paris 1949, s. 42-43.

“sat. 5: ... Babamın Evi kudretli kırallarla çevrilmişti;

“sat. 6: ve hepsi (bana karşı) savaşa yeltenmişlerdi; fakat ben (bu) kıralların elinde

“sat. 7: sakalı yiyen bir ateş gibi idim, ve eli yiyen bir ateş gibi idim. Ve D [.]ny (=Da[nu]na’lar)¹⁷⁶ kiralı bana hâkim oldu; fakat ben Asur kiralını ona karşı ücretle tuttum¹⁷⁷”.

Yukarıdaki kayıttan, Danuna Kırallığının M.ö. IX. yüzyılın son çeyreğinde —muvakkat dahi olsa— Sam'al Kırallığına söz geçirecek kadar kudretli olduğu, başka bir deyimle Sam'al bölgesini idaresi altında bulundurduğu anlaşılabilir.

Karatepe'de 1947 yılında meydana çıkarılmış olan Fenike-Hitit hiyeroglif çiftdilli yazıtlar¹⁷⁸, Danuna ülkesinin M.ö. VIII. yüzyılda, Doğu Kilikya'da lokalize edilmesi lâzım geldiğine işaret etmekte¹⁷⁹ ve coğrafî konumu üzerinde uzun müddet tartışmalara yol açmış olan¹⁸⁰ Danuna¹⁸¹ ülkesini M. ö. I. binyılının ilk çeyreğinde bu

¹⁷⁶ D[.]ny, Dnny (=Danuna'lar) suretinde isabetli olarak tamamlanmıştır; bk. H. Th. Bossert: *Altikreta*, 3. baskı, Berlin 1937, s. 68; B. Landsberger *Sam'al*, s. 50; A. Dupont-Sommer: *Les Araméens*, s. 42.

¹⁷⁷ Landsberger'in bu son cümle için ettiği tercüme ise şöyledir: “... ve Assur Kırallığına karşı onun kira malı (Almanca: Mietling) idim” (kış. *Sam'al*, s. 50) R. O'Callaghan, Landsberger'in “Mietling=kiralık adam” kelimesinin okunuşunu ihtiyat kaydı ile karşılamayı ileri sürmüştü. Roger T. O'Callaghan: “The Great Portal Inscription from Karatepe”, *Orientalia N. S. XVIII* (1949), s. 195, altnot 7.

¹⁷⁸ H. Th. Bossert: “Die phönizisch-hethitischen Bilinguen vom Karatepe”, *Oriens* I, 2 (1948), s. 163-192; 1. Fortsetzung, *ayn. yr.* II, 1 (1949), s. 72-120; 2. Fortsetzung, *Archiv Orientalni* XVIII, 3 (1950), s. 10-42; 3. Fortsetzung, *JFK* I, 3 (1951), s. 264-295; 4. Fortsetzung, *JFK* II, 2 (1952), s. 167-188; 5. Fortsetzung, *JFK* II, 3 (1953), s. 293-339; 6. Fortsetzung, *Gedenkschrift Paul Kretschmer* I, Wien 1956, s. 40-51.

¹⁷⁹ Meselâ krş. A. Alt: “Die geschichtliche Bedeutung der neuen phöniki-schen Inschriften aus Kilikien”, *Forschungen und Fortschritte* XXIX, 11-12 (Haziran 1948), s. 122.

¹⁸⁰ Danuna ülkesinin Ön Asya'nın muhtelif bölgelerine lokalize edilmesi hususundaki muhtelif fikirleri toplu ve tenkidî bir surette görmek için bk. B. Landsberger: *Sam'al*, s. 53-54.

¹⁸¹ En eski kaydı bir Amarna mektubuna kadar giden (M.ö. XIV. yüzyıl) *mât Da-nu-na* (=Danuna ülkesi)'ne ve umumiyetle Danuna'lara dair muhtelif Ön Asya kaynaklarındaki kayıtlar için bk. H. Th. Bossert: *Altikreta* 3. baskı, Berlin 1937, s. 67-68; Bossert-U. B. Alkim: *Karatepe. İkinci Ön-Rapor*, İstanbul 1947, s. 31-32; B. Landsberger: *Sam'al*, s. 53-54; O'Callaghan: *ayn. yr.*, s. 193-196.

suretle Amanuslar'ın batısına yerleştirilmesini mümkün kılmaktadır. Ancak gerek Kilamuwa yazıtından ve gerek Assur menbalarındaki kayıtlardan, Danunalar'ın Amanus'ları aşarak kuzey-batı Suriye'ye zaman zaman gelmiş olduklarını da anlamaktayız¹⁸².

Acaba Danuna'lar M.ö. IX. ve VIII. yüzyıllarından evvel de esas itibariyle Doğu Kilikya bölgesinde mi oturuyorlardı? Bu husustaki tarihî tahminleri yine Karatepe'nin çiftdilli yazıtlarından çıkartmak mümkündür: Karatepe yazıtlarının Fenike dilindeki versiyonunda, Karatepe Kalesinin kurucusu Asitawa(n)da-s, kendisini büyüten “³Wrk”ı¹⁸³, “*Mlk Dnnjm*” (=Danunalar Kırallı) suretinde ünvanlandırmaktadır¹⁸⁴. Karatepe yazıtlarının Hitit hiyeroglif versiyonunda ise “³Wrk” şahıs adının karşılığı olarak “Awarakus” görülür¹⁸⁵; “*Dnnjm*” karşılığı olarak da “Adanawa”¹⁸⁶ geçer. Şu halde, Hitit hiyeroglif metinlerinin çözücüsü Bossert'e göre “*Mlk Dnnjm*”=“Adanawas^{URU} LUGAL-tas”dır.

Karatepe'nin Hitit hiyeroglif metninde “*Dnnjm*” mukabili “Adanawa” adının görülmesi dikkat çekici bir husus olsa gerektir. Zira bu “Adanawa”, Boğazköy menşeli çivi yazılı vesikalarda “*Ataniya-*, *Adaniya-*”¹⁸⁷, Tell Açıana'da bulunan tabletlerde “*Atanni-*”¹⁸⁸ şeklinde görülen ve bugünkü Adana ile bir tutulan¹⁸⁹ şehrin M.ö. I. binyılındaki adından başka bir şey değildir¹⁹⁰.

M.ö. II. binyılının ikinci yarısına ait Boğazköy menşeli vesikalarda “*Ataniya-*” ile ilgili iki metin bilhassa önemlidir: Telipinuş metni ve Sunaşşura andlaşması.

¹⁸² Meselâ bk. O'Callaghan: *ayn. yr.*, s. 196.

¹⁸³ ³Wrk, Assur metinlerinde M.ö. VIII. yüzyılın ikinci yarısında hüküm sürdüğü anlaşılan Que Kırallı *Uriki* olarak teşhis edilmektedir. Bunun için meselâ bk. Bossert v. bşk.: *Karatepe Kazıları. I. Ön-Rapor*, Ankara 1950, s. 21; A. Alt: *ayn. yr.*, s. 122, 124.

¹⁸⁴ Karatepe *Heykel yazıtı*: süt. I, sat. 3; *Aşağı Giriş yazıtı*: süt. I, sat. 2.

¹⁸⁵ H. Th. Bossert: *Oriens'de I*, 2 (1948), s. 170, 171, 177-178.

¹⁸⁶ Bossert: *ayn. yr.*, s. 170, 171, 179.

¹⁸⁷ *mât alA-ta-ni-yaKI* (KBo I 5 iv 57); KUR *URUA-da-ni-ya* (Telipinuş metninde: bk. A. Goetze: *Kizzuwatna*, s. 57); *[URU]A-da-ni-ya-an* (=Adana şehrini, KUB XXIII 21 II 5, krş. Goetze: *Kizzuwatna*, s. 56); *URUA-da-ni-ya...kân* (KUB XXX 31 IV 7, krş. Goetze: *ayn. esr.*, s. 57-58); *URUA-ta-ni-y[a-aš]* (Bo 6524, krş. Goetze: *ayn. esr.*, s. 57).

¹⁸⁸ S. Smith: *Antiquaries Journal XIX* (1939), s. 45.

¹⁸⁹ A. Goetze: *Kizzuwatna*, New Haven, 1942, s. 58.

¹⁹⁰ Krş. Bossert: *Oriens'de II*, 1 (1959), s. 116.

Telipinuş (takr. M.ö. 1525-1500) metninin ¹⁹¹ 21. paragrafında Hatti ülkesine isyan eden şehirler sayılırken altı şehrin yalnız isimleri zikredilmiş, iki şehrin ise adlarının başına “Ülke” idegramı konularak bunların birer bölge olmaları hususu belirtilmiştir. Bunlardan biri KUR ^{URU}A-da-ni-a (=Adana şehri ülkesi) ¹⁹², diğeri ise KUR ^{URU}Ar-za-yi-ya (=Arzawa şehri ülkesi)dir. Arzawa ülkesinin Hitit kırallarını bir hayli meşgul etmiş bir memleket olduğu malûmdur ¹⁹³, Arzawa gibi önemli bir ülkenin yanı başında Adaniya ülkesinin de sayılması, bu sonuncu ülkenin de kanaatimizce mühim bir kuvvet olduğuna ve Adana bölgesinde M.ö. XV. yüzyılda “Ataniya şehri devletinin” varlığına işaret teşkil eder.

Sunaşşura andlaşmasına¹⁹⁴ gelince: Bu barış andlaşmasında, Hatti arazisi ile Kizzuwatna arazisi arasında sınır tesbit edilirken sayılan şehirler arasında yalnız “Ataniya (şehri) Ülkesi” tâbirinin görülmesi, buna mukabil diğer şehirlerin sadece isimlerinin zikredilmesi, fikrimizce, Ataniya-bölgesinin Sunaşşura’nın yaşamış olduğu M.ö. XIV. yüzyılda da siyasi önemini tebarüz ettirmektedir.

M.ö. XV. yüzyıla ait Tell-Açana tabletindeki “Atanni” şehir adının aynı surette bugünkü Adana’ya tekabül etmesi, bu suretle kronolojik verilere uymakta ve Adana’nın, —Amanus dağlarının doğusunda kâin— Tell Açana (Alalaḫ)’da da tanındığını göstermektedir.

Kilikya’da son senelerde yapılan istikşafar, bilhassa Doğu Kilikya’da kesif bir Hitit yerleşmesinin varlığını göstermiş ¹⁹⁵ ve

¹⁹¹ Telipinuş metni aşağıdaki tabletlerin birleştirilmesi ile terkip edilmiştir: Kbo III, 1 (=2 BoTU 23 A), KUB XI 1 (=2 BoTU 23 B), KUB XI 5 (=2 BoTU 23 D), krş. Sturtevant-Bechtel: *A Hittite Chrestomathy*, Philadelphia 1935, s. 182-200.

¹⁹² Krş. 2 BoTU 23 D; Goetze: *Kizzuwatna*, s. 57.

¹⁹³ E. Forrer: “Arzawa” maddesi, *Reallex. d. Assyriologie* I (1928), s. 162-163; F. Kinal: *Geographie et l’histoire des Pays d’Arzawa*, Ankara 1953, s. 24-45.

¹⁹⁴ Sunaşşura andlaşması için bk. KBo I 5 (bir duplikatı MDOG 73 [1935], s. 32, altnot 2), tercümesi için krş. E. Weidner: *Politische Dokumente aus Kleinasien* (BoSt. 8), Leipzig 1923, s. 88-111; A. Goetze: *ayn. esr.*, s. 38-59.

A. Goetze: *Kizzuwatna*, New Haven 1940, s. 36-59.

¹⁹⁵ Kilikya höyüklerinin büyük bir kısmı İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eski Ön Asya Dilleri ve kültürleri Kürsüsü adına Prof. Dr. H. Th. Bossert’in başkanlığı altında bir kurul tarafından bilhassa 1948-1950 yılları arasında istikşafa tâbi tutulmuş (bk. U. B. Alkim: *Belleterin*’de XXIII [1959], s. 60) ve fakat bu gezilerden elde edilmiş olan topraküstü malzemesi henüz yayınlan-

böylece Ataniya bölgesindeki iskâna ait arkeolojik kalıntıları bize kadar intikal ettirmiştir.

İşte, Karatepe metinlerindeki *Dnnjm* (Danuna)=*Adanawa* (Adana) eşitliği ve “Adanawa” ile “Ataniya-”nın aynı olup bugünkü Adana olarak teşhis edilmesi, M.ö. II. binyılının sonlarında da Danuna’ların Doğu Kilikya’da yaşamış olduğunu muhtemel kılmaktadır. Danunalar Kırallı Asitawandas’ın (M.ö. VIII. yüzyılın ikinci yarısı) Hitit hiyeroglif yazısını kullanmış olması, Kilikya’da Ataniya bölgesinde M.ö. II. binyılında da bu Hitit hiyeroglif yazısının evveliyatı olması lâzım geldiğine işaret etmektedir. Nitekim Tarsus kazılarında Miss Hetty Goldman tarafından birçok Hitit hiyeroglif lejandlı bulle’lerin meydana çıkarılmış olması¹⁹⁶, Sirkeli’deki Muwattalli kaya kabartması¹⁹⁷ ve Hemite’deki yine hiyeroglif lejandlı kaya anıtı¹⁹⁸ bu hususu gerçeklemektedir. Henüz işaretleri kesin bir surette okunmayan Hemite kaya anıtının, mahallî bir kıralla, başka bir deyimle, M.ö. II. binyılı sonlarındaki Danuna kırallarından birine ait olabileceği ihtimalini bu vesile ile belirtmek yerinde olacaktır sanırız. İşte bu saydığımız deliller, M.ö. IX. ve VIII. yüzyıllardan evvel, başka bir tâbirle, M.ö. II. binyılının son yarısında ve sonralarında, esas itibariyle bugünkü Adana bölgesinde Danunalar’ın oturmuş olduklarını büyük bir ihtimalle göstermektedir.

Şimdi tekrar M.ö. IX. yüzyılda *Sam'al-Danuna* münasebetine dönelim: Kilamuwa’yı baskı altında bulduran Danuna kırallı acaba kimdi? Bu hususta bizi aydınlatan bir vesika henüz mevcut değildir. Ancak böyle bir baskı veya münasebetin Arslanlı Bel üye-

mamıştır (Bossert: *Orientalia N. S.’de* XXVIII [1959], s. 229). Buna mukabil aynı bölgede 1951 yılı yazında dolaşmış olan Miss M. V. Seton-Williams, Miss J. M. Munn-Rankin, Miss J. du Plat Taylor, Dr. J. Waechter ve J. Mellaart’ın verimli gezilerinin sonuçları neşredilmiş bulunmaktadır (krş. M. V. Seton-Williams: “Cilician Survey”, *Anatolien Studies* IV [1954], s. 121-174). Topraküstü buluntularına göre Kilikya’daki Hitit yerleşmesi için bk. Seton-Williams: *ayn. yr.*, s. 133-135 ve s. 134’deki Harita.

¹⁹⁶ Tarsus bullaları kısa bir müddet önce I. Gelb tarafından yayımlanmıştır, bk. H. Goldman: *Excavations at Gözlükule*, Tarsus, cilt II’de, s. 242-254, Plates 401-408, No. 1-61b.

¹⁹⁷ I. Gelb: *Hittite Hieroglyphic Monuments*, Chicago 1939, lev. LXVIII; H. Th. Bossert: *Ein hethitisches Königssiegel*, Berlin 1944, s. 230, res. 115.

¹⁹⁸ Şimdilik krş. Bossert: *Orientalia N. S.’de* XIX (1950), s. 124-125; M. Riemschneider: *Die Welt der Hethiter*, 2. baskı, Stuttgart 1955, lev. 6 üst.

rinden Kuzey Suriye'ye sızma suretiyle mümkün olabileceğini söylememiz gerekmektedir.

b) Arkeolojik münasebet:

Sam'al ile *Danuna* arasındaki arkeolojik münasebete delil olarak, Demuztepe'de yaptığımız kazılarda¹⁹⁹ meydana çıkan iki kapıarslanını²⁰⁰ göstermek istiyoruz. Zincirli'nin M.ö. IX. yüzyıla ait arkaik üslûplu arslanlarına pek benzeyen bu Domuztepe arslanları kanaatimizce Zincirli arslanlarını tanıyan bir sanatkâr tarafından işlenmiş olmalıdır. Acaba Karatepe'nin tam karşısında ve Ceyhan (klâsik çağlarda: Pyramus) nehrinin doğu kıyısında kâin Domuztepe²⁰¹, M.ö. IX. yüzyılda Sam'ala bağlı olabilir mi? Gerçi Domuztepe'de M.ö. IX. yüzyıla ait bir mimarî kat bulunmuştur²⁰². Ancak, Kila muva yazıtının 7 nci satırına göre Sam'alın, Danuna karşısındaki müşkül durumu gözönünde tutulacak olursa böyle bir imkânın gerçekliğini kabul etmek güçtür. Buna mukabil, Domuztepe'nin M.ö. IX. yüzyılda Danunalara ait olduğunu söyleyebiliriz. Bu hususu hem Kila muva yazıtı ve hem Karatepe'deki Asitawa(n)da-s devri öncesine ait mimarî kat²⁰³ aydınlatmaktadır. M.ö. IX. yüzyılda Domuztepe'nin Danunalara ait olduğunu kabul ettiğimize göre Zincirli'nin arkaik arslanlarına benzeyen Domuztepe kapı-arslanları için Sam'al bölgesinden Danuna bölgesine bir sanatkâr getirtilerek bu Domuztepe arslanlarının yaptırılmış olmaları hatıra gelebilir. Nitekim Eski Ön Asya'da bir sanatkârın veya belirli bir ekolün muhtelif yerlerde tezahür ettiğine dair şu misalleri verebiliriz: Sakçagözü kiral kabart-

¹⁹⁹ Domuztepe kazılarının toplu sonuçları için bk. U. B. Alkım: "Domuztepe Kazılarının arkeolojik sonuçları", *Belleten* XV, sayı 62 (Nisan 1952), s. 225-237 (= aynı metnin İngilizcesi, *ayn. yr.*, s. 238-250); *ayn. yr.* s. 250 yanı lev. XL, res. 18-19 ve lev. XLIII, res. 24-25'de Domuztepe'nin monumental kapı-arslanları.

²⁰⁰ F. von Luschan: *AIS* lev. XLVI; E. Akurgal: *Spathethitische Bildkunst*, Ankara 1949, lev. IV-VI; *Altanatolien* res. 896, 897.

²⁰¹ Domuztepe'nin coğrafî konumu için buradaki 2 No.lu haritamıza bk.

²⁰² U. B. Alkım: "Domuztepe Kazısının arkeolojik sonuçları", *Belleten* XV (1952), s. 236.

²⁰³ Karatepe'nin Asitawandas devri öncesine ait mimarî katı için son olarak krş. U. B. Alkım: "On bir mevsimlik Karatepe kazılarının arkeolojik sonuçlarına toplu bir bakış", *V. Türk Tarih Kongresi Zabıtları*, s. 73-75.

ması²⁰⁴ ile Malatya kiral heykelinin²⁰⁵ ve bazı Zincirli sfenksleri²⁰⁶ ile Sakçagözü sfenkslerinin²⁰⁷ hemen hemen aynı olmaları gibi. Bundan başka yabancı ülkelerden sanatkâr getirildiğine dair Boğazköy menşeli bir vesikayı yine hatırlıyabiliriz: KBo I 10, a.y. 58-61. Bu tablette Hitit kralı Hattusil III (takr. 1275-1250), bir Babil kralına yazdığı mektupta kendisine bir heykeltraş gönderilmesini istemektedir²⁰⁸.

İmdi, Domuztepe M.ö. IX. yüzyılda Danunalara ait olduğu takdirde, Domuztepe'de bulunmuş olup üslûp bakımından M.ö. IX. yüzyıla ait çift boğalı heykel kaidesi²⁰⁹ üzerindeki Hitit hiyeroglif yazıtının²¹⁰, Asitawa(n)da-s'dan evvelki bir Danuna kralı tarafından vücade getirilmiş olması lâzım gelir; bu kralın, Kilamuva devrinde Sam'ala baskı yapmış olması ve Sam'ala karşı herhangi bir hareket vesilesiyle ve Arslanlı Bel yolu ile Amanusları aşarak Sam'al bölgesine inmesi ihtimali de akla gelebilir.

M.ö. VIII. yüzyılda ise, Sam'al ile Danuna arasında doğrudan doğruya bir münasebeti gösteren herhangi bir vesikaya sahip bulunmamaktayız. Esasen bu devrin son çeyreğinde gerek Danunalar'ın ve gerek Sam'al'ın Assur istilâsına uğramış olduğu malûmdur²¹¹. Arslanlı Bel'in ve Amanuslar'ın Kilikya'ya bakan bu kesiminin Hıllakku'ların kontrolü altında bulunmuş olması büyük bir ihtimal dahilindedir.

Doğu Kilikya'da M.ö. VIII. yüzyıldan sonra da "Danuna=Adanawa-Halkının" kalıntısı acaba yaşamış mıdır? Yazılı kaynakların henüz mevcut olmamasına rağmen bu soruya hayır demeye

²⁰⁴ AAA I (1908), lev. XL, res. 1, No. 6; *Altanatolien*, res. 883.

²⁰⁵ L. Delaporete: *Malatya-Arslantepe I*, Paris 1940, lev. XXIX; *Altanatolien*, res. 791-795.

²⁰⁶ AIS IV, lev. LVI; *Altanatolien*, res. 900.

²⁰⁷ AAA I (1908), lev. XLII, res. 1, 2; *Altanatolien*, res. 877-878.

²⁰⁸ Bu ilgiçeker metnin tercümesi için bk. B. Landsberger: *Sam'al*, s. 105, altnot 269.

²⁰⁹ U. B. Alkım: *Bellekten*'de XV (195.), lev. XLV, res. 27.

²¹⁰ Domuztepe'deki bu kaide üzerinde bulunan Hitit hiyeroglif yazıtı, kabartma-yazı halinde olup pek bozuk bir vaziyettedir; krş. U. B. Alkım: *Bellekten*'de XIV, sayı 56 (Ekim 1950), s. 650-651 ve altnot 9.

²¹¹ Danuna devletinin Sargon II.'nin Que (=Kilikya) seferi sırasında ortadan kaldırılmış olduğu ve Asistawandawa şehrinin de çetin savaşlardan sonra tahrip edildiği anlaşılmaktadır (M.ö. 715).

hakkımız olmadığını itiraf etmek gerektiğini de kabul etmek yerinde olur sanırız. Tamamen Hitit geleneğinde ve hattâ üslûbunda tasvir edilmiş olan Babaoğlan kaya kabartması²¹², Bahadırlı menşeli²¹³ M. ö. IV. yüzyıla ait Aramca yazıt üzerindeki “Kbbḫ” (=Kubaba) v.s. gibi isimler²¹⁴ ve Doğu Kilikya bölgesinde Geç-Antik devre kadar intikal eden *Tarkondimotos*²¹⁵ v.s. gibi şahıs adları bu hususu desteklemektedir.

E

SONUÇLAR

Buradaki yazımızın sonuçlarını birkaç madde halinde özetliyelim:

1. Coğrafi verilere ve 1955 yılında müellifin yaptığı gezide tesbit ettiği arazi durumuna göre Karatepe (Asitawandawa) ile Zincirli (Sam'al) arasındaki tarihî yolun seyri şöyledir: Zincirli-Ulucak-Arslanlı Bel-Ayran-Bahçe-Domuztepe-Karatepe (bk. Harita 1 ve 2).

2. Arslanlı Bel, Amanus Dağlarının kuzey kesiminde önemli bir geçit olup “Arslanlı Beli”, “Arslan Boğazı”, “Bahçe Beli”, “Amanus Geçidi” “Darius Geçidi” ve “Amanus Kapıları” adı ile de tanınmaktadır. Arslanlı Bel, Ptolemaeus'da: *Ἀμανικαὶ πύλαι* (=Amanus Kapıları); Polybios'da: *Ἀμανίδες Πύλαι* (=Amanus Kapıları; Arrianus'da: *Πύλαι Ἀμανίδες* (=Amanus Kapıları); suretinde kaydedilmektedir. IX. yüzyıl Arap yazarlarından Belâzurî'de “Arslanlı Bel” kanaatimizce *درب اللكام* (Derb el-Lukkâm=Amanus Geçidi) olarak zikredilmektedir.

²¹² Çem kaya kabartması için bk. Bossert-Alkım: *Karatepe, Kadırlı ve Dolayları*, İstanbul 1947, s. 9 ve res. 98-100; U. B. Alkım: *Belleten*'de XIV, sayı 56 (Ekim 1950), lev. LXXXIX, res. 48a ve 48b; Babaoğlan kaya kabartması için krş. Bossert-Alkım: *ayn. yr.*, s. 10-11 ve res. 109, 114.

²¹³ Krş. “Türk Tarih Kurumu Yönetim Kurulunun 1957 yıl çalışma raporu” *Belleten* XXII, sayı 88 (Ekim 1958), s. 630.

²¹⁴ 1957 yazında H. Çambel ve müellif tarafından, Karatepe'nin 6 km. kadar kuzeyinde kâin Bahadırlı köyünde bulunmuş olan bu yazıt esmer gri bazalt üzerine oyma suretiyle Aramca olarak yazılmıştır; yakında Prof. A. Dupont-Sommer tarafından yayımlanacaktır (M.ö. IV. yüzyıl).

²¹⁵ Bu ad bu bölgede pek yaygındır. Kırıl adı olarak görüldüğü gibi (meselâ Hierapolis-Kastafala Kırılı Tarkondimotos I, ve II) alelâde şahıs ismi şeklinde de karşımıza çıkar, bk. Bossert ve Alkım: *Karatepe, Kadırlı ve Dolayları*, s 8 ve res. 64, 67, 187 (Kadırlı = “Flaviopolis” menşeli), s. 9 ve res. 88, 202 (Mehmetli-Kuruca Ören menşeli).

3. Zincirli ile Karatepe arasında tabii bir mânia teşkil eden ve zengin ormanları dolayısıyla Yakın Doğu'nun ilgisini üzerinde toplayan Amanus Dağları, M.ö. III. binyılı Mezopotamya kaynaklarında (Eski Akkad ve Sumer) "*Amanum*", İmparatorluk devrine ait henüz yayımlanmamış bir Hitit tabletinde "*Amana*"; M.ö. IX.-VII. yüzyıl Assur yazıtlarında "*Ḫamanu*"; klâsik kaynaklarda "*Amanos*" ve "*Amanus*"; Bizans menbalarında Μαῦρον ὄρος = *Mauron Oros* (=Kara Dağ), Μελάντιον ὄρος = *Melantion oros* (=Kara Dağ), Παγκόσμιον; Ermeni vesikalarında "Kara Dağ"; Haçlılar devrine ait batı kaynaklarında *Montana nigra* (=Kara Dağ) suretinde görülmekte, İslâm kaynaklarında ise جبل اللكام (*Cebel el-Lukkâm*) şeklinde kaydedilmektedir. Muhtelif Coğrafyacılar tarafından Almadağ, Akmadağ, Karadağ, Gâvur Dağı ve Nur Dağları olarak da adlandırılan Amanus Dağları, 1941 yılında Ankara'da toplanan Türk Coğrafya Kongresinde—eski ismine uyularak— "*Amanus*" suretinde kabul edilmiştir.

4. Arslanlı Bel'in esaslı istikşafı 1879 - 1882 yılları arasında Sir Charles Wilson'un başkanlığı altında İngiliz heyeti; 1880 de İngiliz yüzbaşılardan Andrew Scott-Stevenson ve zevcesi; 1883 de Prusya Akademisi adına Carl Humann, Felix von Luschan ve Otto Puchstein; 1955'de de bu satırların yazarı tarafından yapılmıştır.

5. Gerek Arslanlı Bel ve gerek Beylân geçidi gibi önemli stratejik noktaları ve gerek haiz oldukları ormanları dolayısıyla Amanus Dağları ve Amanus bölgesi çok eski çağlardan itibaren zaman zaman siyasî kontrol altında bulundurulmuştur. Boğazköy menşeli Naram-Sin metninde (KBo III 13 ö.y. 13) bir Sedir Dağı (=Amanus Dağı) kıralı adının geçmesi gibi (takr. M.ö. XXII. yüzyıl).

Daha sonraki çağlarda Amanus Dağlarında, bölgenin güvenini bozan "Dağ Halkı" oturmuştur.

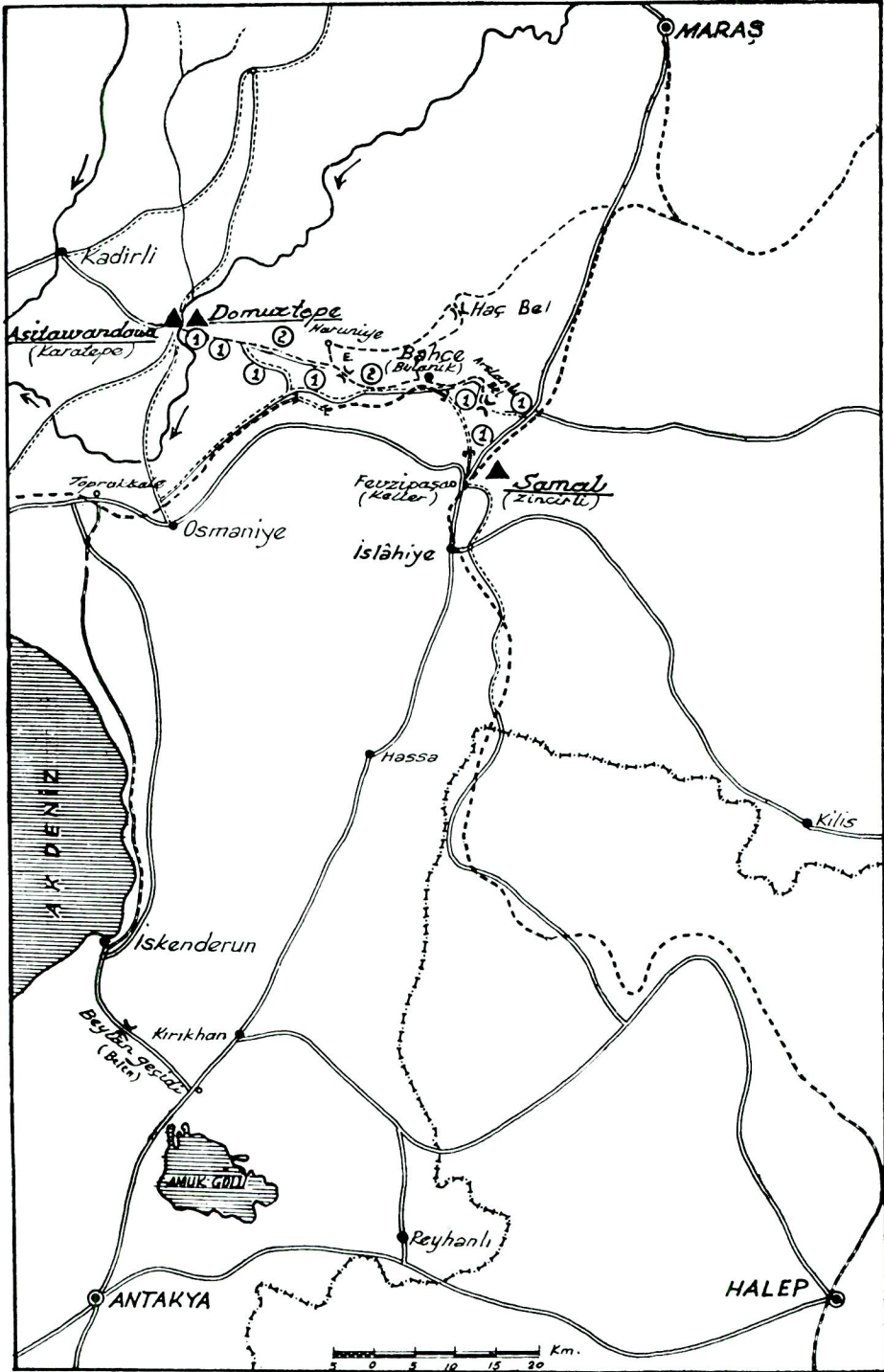
Klâsik devirlerde Amanus kesiminin güvensizliği, M. Tullius Cicero'nun mektuplarında bilhassa belirtilmiş ve "Amanus'lular", Roma'nın "daimî düşmanı" telâkki edilmiştir. Hattâ Cicero, Amanus âsilerine karşı M.ö. 51 yılında giriştiği savaşta kazandığı zafer üzerine ordusu tarafından "İmparator" ilân edilmiştir ki kendisinin bu ünvanını Laodikeia (=Frigya'daki Lâdik şehri)'da bastırmış olduğu bir kistofor'unda görmekteyiz.

6. Sam'al-Danuna arasındaki —Arslanlı Bel yolu ile olması gereken— tarihî ve arkeolojik münasebetlere gelince: Karatepe'de meydana çıkarılmış olan ve M.ö. VIII yüzyılın son yarısına ait olan Fenike-Hitit hiyeroglif çiftdilli yazıtlarında Danuna = Adanawa olduğuna ve Adanawa'nın da Boğazköy menşeli olup M.ö. XIV.-XIII. yüzyıla tarihlendirilen çivi yazılı tabletlerde adı görülen Adaniya- veya Ataniya- (=bugünkü Adana) ile bir tutulduğuna göre, Danunalar'ın M.ö. II. binyılının son yarısında veya sonlarında esas itibariyle bu günkü Adana bölgesinde oturmuş oldukları büyük bir ihtimal dahilindedir. Hemite'de 1947 yılında Prof. H. Th. Bossert ve bu satırların yazarı tarafından bulunmuş olan Hitit hiyeroglif lejandlı kaya kabartmasının mahallî kırallardan birine veya Danuna kırallarından birine ait olması mümkündür.

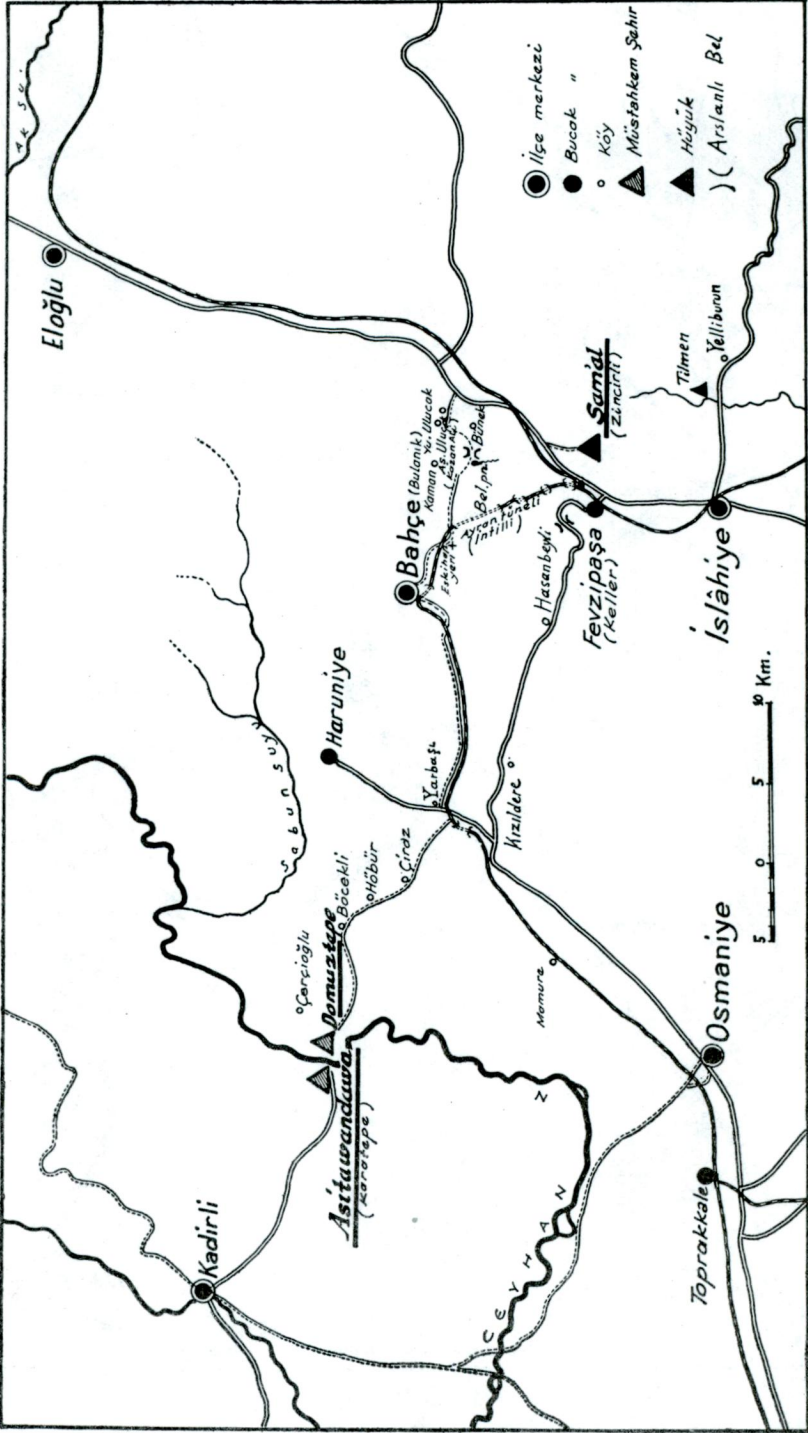
Zincirli menşeli Kilamuwa yazıtından çıkarılan sonuca göre, Danunalar'ın M.ö. IX. yüzyılın son çeyreğinde Sam'ala baskı yapmış olduğu başka bir deyimle Sam'al bölgesini kısa da olsa idaresi altında bulundurduğu anlaşılmaktadır.

Karatepe'nin tam doğu karşısındaki Domuztepe'den meydana çıkarılmış olan ve Zincirli'nin arkaik arslanlarına pek benzeyen kapı arslanları, M.ö. IX. yüzyılda Danunalar'ın idaresinde olan Domuztepe'ye Sam'al bölgesinden bir sanatkâr getirtilerek yaptırılmış olabilir, ki bu da bize Eski Ön Asya geleneklerine uyularak sanatkâr celbi hususunda diğer bir misal teşkil etmektedir.

Amanus Dağlarının doğu bitişiğinde veya doğu yakınındaki Hacıbebekli, Sakçagözü, Zincirli, İslâhiye, Altıntop ve Hassa Ovalarında kâin hüyüklerde başlamış olduğumuz araştırmalar geliş-tikçe bölgemizin iskân tarihine ve tarihî coğrafyasına dair yeni malzemenin ekleneceği ümidindeyiz.



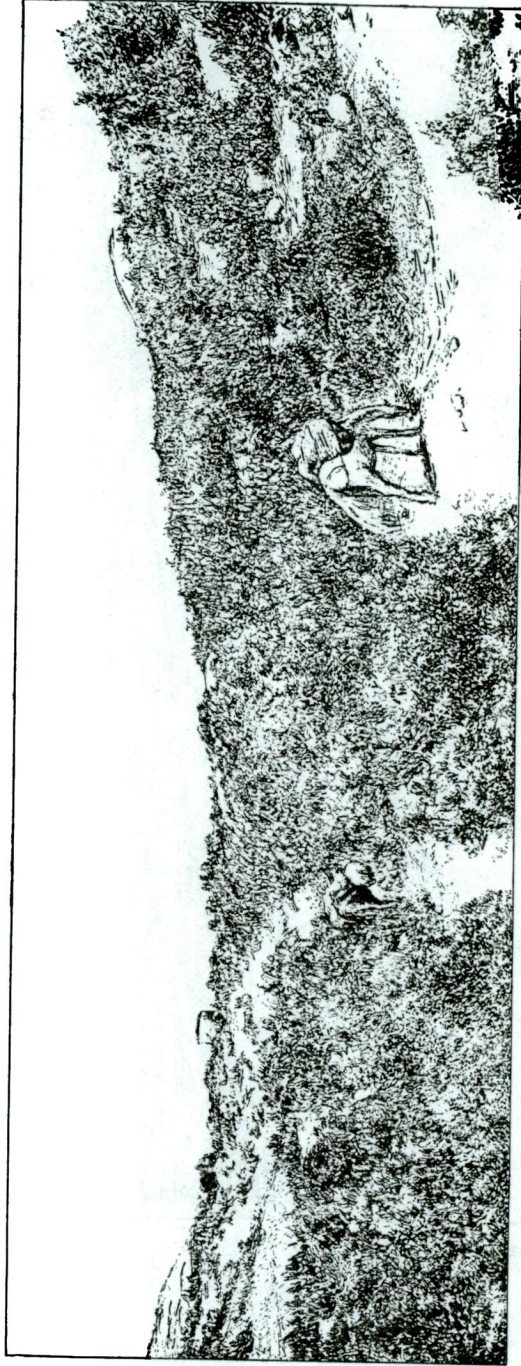
(Harita 1)



(Harita 2)



Res. 1 — Amanus Dağlarının doğu yönüne Gerçin mevkiinden bir bakış
(Müellifin çektiği fotoğrafa göre çizen : Resam Sadi Çulan)



Res. 2 — Arslanlı Bel'in doğu yönden görünüşü.
(Müellifin çektiği fotoğrafa göre çizen : Ressam Sadi Çılan)



Res. 3 — Arslanlı Bel'den batıya doğru inis.
(Müellifim çektiği fotoğrafa göre çizen : Ressam Sadı Çulan)

SİDE'DE İKİ MEZAR ANITI*

Ord. Prof. ARİF MÜFİD MANSEL

Bugün Kongreye sunduğum iki mezar anıtı oniki seneden beri Türk Tarih Kurumu ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi adına, içinde kazılar ve araştırmalar yaptığımız Antalya civarında Side (Eski Antalya'da) liman şehrinin nekropolünde bulunmaktadır¹. Bunlardan birincisi doğrudan doğruya Bizans mimarlığı sahasına girmekte, ikincisi ise geç Roma devrine ait olmakla beraber Bizans mimarî şekillerinin kökleri bakımından özel bir önem taşımaktadır. Her iki yapı 1951 - 1952 senelerinde kazılmıştır.

Birinci mezar anıtı şehrin doğu nekropolünde, Side'nin doğu kıyılarını tamamen örten kum kütlelerinin arkasında ve Side'den Sorkum köyüne giden yolun yakınında bulunmaktadır. Bugün hemen hemen yarısı ayakta duran bina² dış şekli bakımından 12,50 × 10,55 m. eb'adında bir dikdörtgen meydana getirmektedir. Binanın cepheleri doğuda ve kuzeyde dikdörtgen, batıda ve güneyde ise yarım daire şeklinde hücrelerle teşhiz edilmiştir. Bina iç kısmında zemini ince mermer levhalar kaplı dikdörtgen bir mekân (6,25 × 5,35 m.) ve bu mekâna dört tarafında katılmış dört apsid'den (doğuda ve batıda yarım daire, güneyde ve kuzeyde daire parçası şeklinde) ibarettir (Res. 1). Apsidler orta kısımlarında dikdörtgen, yazılarda yarım daire şeklinde birer hücre ile süslenmiştir; 2.10 m. genişliğindeki kapı binanın batı tarafında bulunmaktadır. Kapının önüne, geç bir devirde, moloz taşlarından yapılmış bir duvarla çevrili dikdörtgen bir avlu katılmıştır.

* Bu tebliğ 14-20 Eylül 1958 de Münih'te toplanan Milletlerarası XI. Bizans Tetkikleri Kongresinde okunmuştur.

¹ Side'de 1947 senesinden beri bu satırların müellifinin idaresi altında yapılan araştırmalar ve kazılara dair toplu olarak bk.: A. M. Mansel, *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, Archäologischer Anzeiger (AA.)* 1956, s. 34 v.dd. *Belleten* 22, 1958, s. 211 v.dd.

² Binanın kazısına dair kısa raporlar için: A. M. Mansel, *AA.* 1956, s. 74 v.dd., res. 30 ve *Belleten* 22, 1958, s. 226 v.dd., res. 31 v.dd. Bu raporlarda bibliyografya da bulmak mümkündür.

Binanın duvarları kubbe ve kemer başlangıcına kadar tuğla hatıllarla takviye edilmiş kesme kalkertaşı bloklarından, kubbe ve kemerler ise tamamen tuğladan yapılmıştır (Res. 2). Apsidlerin üzerinde yarım kubbeler yükseliyor ve bunlar köşelerde pandantiflerle birbirine birleştirilmiş bulunuyordu. Bu pandantiflerden bazıları iyi bir durumda bize kadar gelmiştir (Res. 3-4). Yarım kubbelerin üzerinde oval bir kubbe oturuyordu. Kubbenin alt kısmında, yarım kubbelerin tam ortasında birer pencere vardı (bk. Res. 3). Yarım kubbelerin tuğla istif tarzı normal olmakla beraber büyük kubbe ve onunla bir bütün teşkil eden pandantifler yayvan bir yelpaze şeklinde açılan, birbirinin içine giren ve üzerine oturan tuğla dizilerinden meydana gelmektedir. Dış ve iç duvarların içine yerleştirilmiş olan hücrelerin üzerini örten kemer ve kubbeler çift olarak yapılmış ve cephelerde bu çift kemerler derin bir çizgi ile birbirinden ayırılmıştır (Res. 2-3).

Doğu apsidinin altında, içerlerine kare bir delik vasıtası ile girilen iki oda bulunmakta, tonoz kemerle örtülü olan bu odaların birinden diğerine kare basık bir kapı ile geçilmektedir. Her iki odada birer iskelet bulunmuş, fakat mezar eşyası ve saireye rastlanmamıştır. Doğu ile kuzey apsidi arasındaki masif pilonun içinde de küçük bir mekân ve bu mekânın içinde bir takım insan kemikleri keşfedilmiştir.

Bu mezar binasının içinde, doğu apsidinin kuzey tarafında gayet iyi bir durumda bir mermer lâhid (Res. 5-6) bulunmuştur ki bu lâhid Prof. G. Rodenwaldt tarafından "Pamphylia lâhidleri" olarak adlandırılan bir lâhidler grupuna girmektedir³. Lâhidin dört tarafında, bir meandr şeridi ile süslü alçak bir kaide üzerinde yemiş yiyen, şarap içen, dans eden yahut sarhoş bir durumda arkaya yıkılırken arkadaşları tarafından desteklenen kanatlı "Eros"lar yüksek bir kabartma halinde tasvir olunmuştur. Her iki uzun tarafta bir Eros sağ elindeki meşaleyi aşağıya çevirmekte, sol elindeki çelenk yahut gırlandı yukarıya kaldırmaktadır. Köşelerde kanatlı zafer tanrıçaları (Nike'ler) ayakta durmakta, bunlar sağ ellerinde bir çelenk, sol ellerinde ise bir hurma dalı tutmaktadır⁴. —Bir ev damı

³ G. Rodenwaldt, *Journal of Hellenic Studies* 53, 1933, s. 181 v.dd. Şu esere de bk.: A. M. Mansel-A. Akarca, *Perge'de Kazılar ve Araştırmalar* (Antalya bölgesinde Araştırmalar No. 2), s. 27 v.dd.

⁴ "Eros" olarak gösterilen kanatlı çocuk motiflerini burada teker teker incelemeye yer müsait değildir. Roma İmparatorluk devri lâhidleri üzerinde sık sık

şeklinde olan kapağın üstü yassı ve ince uzun kiremitlerle (*Imbrices* ve *tegulae*) örtülü intibamı uyandırmakta ve ince uzun kiremitlerin ağızlarında aslan başı şeklinde antefiks'ler ihtiva etmektedir⁵. Lesbos kymation'u ile çerçeveleşmiş olup spiral şeridleri ile birleştirilmiş akroterlere sahip olan alınlıkların içinde bir tarafta bir Medusa başı (Res. 5), diğer tarafta bir kalkan görülmektedir. İtinâlı bir işçilik gösteren bu lâhid, kabartmalarının üslûbu bakımından, M.s. 2. yüzyılın son yarısına tarihlendirilmektedir⁶. Bir zamanlar hiç şüphesiz salonun tam ortasında durmuş olan bu lâhdin yanına, geç bir devirde tuğladan yapılmış iki lâhid ilâve edilmiştir ki üzerleri tonoz kemerlerle örtülü olan bu lâhidlerin dışı bir alçı tabakası ile sıvanmış ve mermer taklidi nakışlarla süslenmişti.

Kuzey ve güney apsidlerinin içi geç bir devirde doldurulmuş ve bu dolgu içine üzerleri tonoz kemerlerle örtülü dikdörtgen tuğla mezarlar yerleştirilmiştir. Güney mezarının içinde oldukça canlı renkleri havi freskler vardı. Bunlar çelenk, çiçekler, vazo, tavus kuşu, üzerinde kuşlar bulunan ağaç gibi motifleri ihtiva ediyordu.

Bu mezar binası, plânı bakımından tamamen analojisiz kalmakla beraber, birçok defalar tekrarlanmış bir yapı tipinin temsilcisi değildir. Dikdörtgen yahut kare bir orta mekânın üç tarafında

tasvir edilen ve Dionysos misterleri ile ilgili bulunan (Side lâhdi üzerinde bir Eros bir Nebris giymiş bulunmaktadır) Eros tasvirlerinin dinî mânası için bk. Fr. Cumont, *Syria* 10, 1929, s. 217 v.dd. lev. 11 v.dd. Bu makalede bizim lâhde yakın analogiler teşkil edebilecek lâhidler de bir araya getirilmiştir. Eros ve Nike tasvirlerinin sembolik ve dinî mânaları şu eserde daha tafsilâtlı olarak ele alınmıştır: Cumont, *Symbolisme funéraire des Romains*, s. 347 v.d., 487 v.d.

⁵ Anadolu'da tam bir "Pamphylia lâhdi" görmemiş olan Rodenwaldt'ın tezi (*adı geçen makale*) yani bu kabil lâhidlerin semerdam şeklinde bir kapak taşımış oldukları Side lâhdi ile parlak bir surette teyid edilmiş oluyor. Bu meseleye dair bk. A. M. Mansel-A. Akarca, *adı geçen eser*, s. 28-29.

⁶ Side lâhdi, üslûbu ve kapak şekli bakımından, Perge'nin batı nekropolünde bulunmuş olan 7A lâhdi ile dikkate değer bir benzerlik göstermektedir (Mansel-Akarca, *adı geçen eser*, s. 7, lev. 5). Perge lâhdi, kısa tarafında, buraya sonradan ilâve edildiği anlaşılan bir kitabe ihtiva etmektedir ki bu kitabeyi "Marcus Aurelius" ve "Aurelia" gibi önadlardan dolayı "Consitutio Antoniniana"dan, az sonraya yani M. s. 3. yüzyılın son çeyreğine tarihlendirmek mümkündür (Mansel-Akarca, *adı geçen eser*, s. 31 v.d.). Şu halde Perge lâhdini ve onunla üslup benzerliği gösteren Side lâhdini 2. yüzyılın son yarısına koyabiliriz. Side lâhdinin nebris'li ve sarhoş Eros tasvirleri Roma İmparatorluğu hudutları içinde Dionysos misterlerinin çok revaçta olduğu bu devre uymaktadır.

yer alan apsidler tarafından genişletilmesine Sardes'te M.s. 180 senelerine tarihlendirilen Claudia Antonia Sabina'nın mezar binasında rastlanmaktadır⁷. Bu binanın üzerinin pandantifli bir kubbe ile örtülmüş olması çok muhtemeldir⁸. Bu plânda binaların Bizans mimarlığında uzun müddet rağbette kaldığını biliyoruz (Trikonhos). Daha yakın bir analogi teşkil eden dört apsidli bir binayı Piranesi'nin bir resmi sayesinde tanıyoruz ki Roma civarında bulunduğu anlaşılan bu bina, delil gösterilmeksizin, "Flavius'lar mezarı" olarak adlandırılmıştır⁹. Buna benzer başka bir anıtı Montana'nın bir resminde buluyoruz¹⁰; yalnız şu farkla ki her iki binada da apsidler dışarıya taşmakta, yani dıştan görünmektedir. Fakat her iki binada da Side'de olduğu gibi, apsidlerin içerisinin dikdörtgen yahut yarım daire şeklinde hücrelerle süslenmiş olması dikkat çekicidir. Dört apsidli bina tipi Ortaçağ Ermeni mimarlığında, bilhassa Doğu Anadolu'daki kilise ve manastırlarda birçok defalar tatbik edilmiş ve buradan batıya, Avrupa içerlerine kadar nüfuz etmiştir¹¹.

Binanın tarihlenmesi için yukarıda tarif ettiğimiz lâhde başvurmak doğru bir hareket olmasa gerekir; çünkü bu lâhdin geç bir devirde başka bir yerden alınıp burada ikinci defa kullanılmış olması da mümkündür. Binada tezyinat mevcut olmadığına göre yapı tekniğini incelemek mecburiyeti hasıl oluyor. Aralarında tuğla hatıllar bulunan kesme taş duvarların Anadolu için karakteristik olduğu söylenebilir. Bu kabil duvarlara Nikaia (İznik) surlarında rastlanmaktadır ki bunların imparator Claudius Gothicus ve selefleri zamanında (M.s. 258-269) yapılmış olduğunu A. M. Schneider tesbit

⁷ *Sardis* I, H. C. Butler, *The Excavations*, s. 170 v.dd.

⁸ E. Langlotz, *Festschrift für C. Weickert*, s. 39 v.d., res. 8.

⁹ Bu resmin reproduksiyonu için meselâ bk. E. H. Swift, *Roman Sources of Christian Art*, lev. 16.

¹⁰ Meselâ bk. A. Grabar, *Martyrium* I, s. 601, res. 49.

¹¹ Dört apsidin dışarıdan belli olduğu misaller için bk. J. Strzygowski, *Die Baukunst der Armenier und Europa* I, s. 75, res. 59, s. 78, res. 63, s. 79 res. 65, s. 82, res. 67, s. 86 res. 72, s. 89, res. 75, s. 93 res. 81, s. 95 res. 84, s. 101 res. 92, s. 102 res. 95, s. 105 res. 100. Apsidlerin dışarıdan görünmeyip yuvarlak bir mekânın içinde bulunduğu binalar: *aynı eserde*, s. 105 res. 102. Side'de olduğu gibi, apsidlerin dikdörtgen bir mekânın içinde bulunduğu binalar: *aynı eserde*, s. 83 res. 68 (Van civarında Varak kilisesi), s. 89 res. 76 (Avan manastırı kilisesi), s. 106 res. 105 (Ani Azizler kilisesi). Bu tipte binaların batıya yayılışı hakkında: *aynı eser* II, s. 771 v.dd., 774 v.dd.

etmiştir¹². Fakat bu inşa tekniği Anadolu, İstanbul ve Ege ülkelerinde Justinianus devrine kadar sık sık tatbik edilmiş olduğundan tarihleme hususunda bize büyük bir yardımda bulunamaz. Kubbenin inşa tarzı, zannıma göre, bu hususta daha büyük bir rol oynamaktadır. Bu kubbe, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, pandantiflerle bir bütün meydana getirmekte, yani aynı sferik satha ait bulunmaktadır¹³. Kubbe bundan başka yelpaze şeklinde açılan, birbirinin üzerine oturan ve içine giren tuğla dizilerinden müteşekkildir. Analoji olarak ilk önce hatıra Spalato'daki Diokletianus türbesinin kubbesi gelmektedir ki bu kubbe de yarım daire şeklindeki tuğla dizilerinin birbirinin üzerine vazından meydana gelmiştir¹⁴. Fakat bu teknikte yapılmış bir kubbe M.s. 4. yüzyıla ait bulunan Ephesos'taki Maria kilisesinin baptister'inde de görülmektedir¹⁵. Bu çeşit kubbeler doğuda, bilhassa Anadolu'da gelişmiş bir kubbe şekli olarak kabul olunmaktadır¹⁶. Side'de görülen gayet yayvan tuğla dizilerinden meydana gelen kubbeye, zannıma göre, en çok Selânik'te Hagios Demetrios kilisesinin (ithaf tarihi M.s. 412) yanında, yanlış olarak Demetrios'un türbesi olarak gösterilen kare bir odanın üzerini örten kubbe benzemektedir¹⁷. Bu suretle Side mezar anıtını M.s. 5.

¹² A. M. Schneider-W. Karnapp, *Die Stadtmauer von İznik (Nicaea)* (İstanbul Forschungen 9), s. 37 v.dd.

¹³ A. Choisy, *L'Art de Bâtir chez les Byzantins*, s. 90 v.dd., res. 107, lev. 16 da Menderes ve Gediz vâdilerinde gördüğü bazı kubbe parçalarını zikretmektedir ki Romalılar devrine ait olarak kabul ettiği bu parçalarda kubbe ve pandantifler aynı sferik satha dahil olmaktadır. Şu esere de bk. J. Durm, *Die Baukunst der Etrusker. Die Baukunst der Römer*² (Handbuch der Architektur), s. 268 v.d., res. 291 (Sistem III) ve M. Rumpfer, *La Coupole dans l'Architecture Byzantine et Musulmane*, s. 75, res. 111.

¹⁴ A. Choisy, *adı geçen eser*, s. 68 v.dd. lev. 14. J. Durm, *adı geçen eser*, s. 273 v.dd. res. 296 v.dd. Kubbenin iyi bir fotoğrafı için bk. E. Hébrard-J. Zeiller, *Spalato. Le Palais de Dioclétien*, s. 89-90 daki resim.

¹⁵ *Forschungen in Ephesos* III, 1, s. 49 res. 54.

¹⁶ F. W. Deichmann, *Studien zur Architektur Konstantinopels im 5. und 6. Jh. n. Chr.* (Deutsche Beiträge zur Altertumswissenschaft, Heft 4), s. 36.

¹⁷ M.s. 412 de açılış töreni yapılmış ve 7. yüzyılda esash bir şekilde restore edilmiş olan bu basilika'ya dair birçok neşriyat vardır. En yeni bibliyografya için: O. Wulff, *Bibliographisch-kritischer Nachtrag zu Altchristliche und byzantinische Kunst*, s. 29 ve F. Dölger-A. M. Schneider, *Byzanz* (Wissenschaftliche Forschungen 5), s. 278. Kilisenin en eski kısımları olarak kabul olunan (bk. Ch. Diehl-M. Le Tourneau-H. Saladin, *Les Monuments Chrétiens de Salonique*, s. 83 v.d.) Demetrios'un sözde türbesi ve onun dehlizinin üzerindeki kubbeler için: Choisy, *adı geçen eser*, s. 103 res. 121 ve lev. 14,2.

yüzyılın başlarına koyabiliriz ki şehrin son gelişme devrini geçirdiği bu zamanda¹⁸ böyle anıtsal bir mezar binası yapılmış olabilir.

Daha muhteşem ve daha zengin olan ikinci mezar anıtı Side'nin batı nekropolünde, şehir surundan takriben 400 ve denizden 100 m. mesafede yer almaktadır¹⁹. Bu bina prostylos tipinde podium'lu bir mâbed olup arkadlı portiklerle çevrili dikdörtgen bir avlunun uzun mihverî üzerinde bulunmaktadır (Res. 7). Plânı bakımından bir dikdörtgen teşkil eden ve güney-batıya yönetilmiş bulunan bu bina (11,20×22,30 m.; genişliğin uzunluğa olan nisbeti 1:2) 2 m. yüksekliğinde bir podium üzerinde yükselmektedir (Res. 8). Kireç harcı içine yerleştirilmiş moloz taşlar ve tuğla kırıklarından meydana gelen bu podium'un dış cepheleri, üst ve alt kısımları kuvvetli silmelerle hudutlandırılmış yüksek mermer levhalarla kaplı idi. Cephede kalın yan duvarlarla sınırlandırılmış anıtsal bir merdiven bulunmaktadır. Mermer olması gereken kademeler bugün tamamen sökülüştür. Asıl mezar binası bir önportik ve onun gerisinde dikdörtgen bir mezar odasından (8×12 m.) ibarettir. Önportik stylobat'a kadar tahrip edilmiş olmakla beraber onun üst kısım konstrüksiyonu hakkında kazıda bulunan mimarî parçalar bir fikir vermektedir. Bu kısımda arka arkaya dörder sütunlu iki dizi bulunduğunu söyleyebiliriz. Sütunlar alt ve üst kısımları profilli postamentler üzerinde duruyordu (Res. 9); sütun kaidesi attik-iyon tarzındadır (Res. 10); gövdeler ise düzdür. Başlığa rastlamak mümkün olamamıştır. Fakat mezar odasının dış duvarlarına yaslanan payelerin başlıkları, elimizde mevcut parçalardan anlaşıldığına göre (Res. 21), Korint nizamında olduğundan önportik sütunlarının da Korint nizamında oldukları kesin olarak meydana çıkar. Arşitrav'lar (Res. 9 sol) yüksek olup boncuk dizileri ile süslü üç kademe ve kuvvetli bir üst silme ihtiva etmektedir. Arşitrav'ın üzerinde basık ve bombe bir friz bulunuyordu ki bu friz kıvrık dal şeklinde tertiplenmiş sivri yapraklar ve bunların arasına sıkıştırılmış çiçeklerle süslüdür (Res. 11)²⁰. Geison oldukça

¹⁸ A. M. Mansel, *AA.* 1956, s. 95.

¹⁹ Kısa kazı haberleri ve önceki bibliyografya için: A. M. Mansel, *AA.* 1956, s. 81 v.dd., res. 32 v.dd.; *Bulleten* 22, 1958, s. 227 v.dd. res. 36 v.dd.

²⁰ Bu binada arşitrav ve frizin ayrı parçalardan yapılmış olmaları dikkat çekicidir; halbuki Side'de çok daha büyük ve anıtsal binalarda (meselâ tiyatrunun sahne binası fasadı, Nymphaeum'un fasadı, M binası imparator salonunun duvar cepheleri, şehir kapısı avlusunun iç cepheleri ilâh. . .) arşitrav ve friz daima bir tek bloktan yapılmıştır.

ince bir pervaz, yumurta şeritleri ile çevrili ve alt kısımları akant yaprakları ile süslü yayvan konsoller ve onun altında küçük ve gösterişsiz bir dış kesimi ile temayüz etmektedir (Res. 12). Konsolların arasında sakallı ve sakalsız insan başları, maskeler, balıklar, meyvalar, çiçekler ve yapraklar gibi pek çeşitli motiflere rastlanmaktadır. Bazı geison levhalarında dış kesimi ayrı ince bir levha halinde işlenmiş ve geison'un altına ilâve edilmiştir (Res. 12 ye bk). Sima'da birbirini takip eden iki tip palmet motifî ve bunların arasında aslan başı şeklinde çörtlenler kullanılmıştır.

Bu saçaklık önportikte yanlardakilerden daha geniş olan orta nefin üzerinde kesilmekte, 90 derecelik bir açı ile içeriye, yani mezar odası kapısına doğru iç sütunlar üzerinde uzanmakta, kapının sağında ve solunda bulunması gereken payelerin üzerinde sona ermekte ve orta nefi örten kasetli bir tonoz kemer taşımakta idi. Bu kemere ait binanın cephesinde yedi tane mermer arşivolt parçasına rastlamak mümkün olmuştur (Res. 13). Alt kısımları kasetlerle süslü olan arşivoltların yanları sadece düzeltilmiştir ki bu husus bu parçaların arka arkaya sıralanmak için yapılmış olduklarını gösterir. Mimarımız Dr. Mübin Beken tarafından alınan ölçüler bunlardan üç tanesinin tam bir yarım daire teşkil ettiğini ortaya koymuştur. Yalnız iki arşivolt parçası (üçüncüsü bulunamamıştır) cephede üç kademeli arşitrav silmeleri, alt kısımda ise kasetler yerinde kıvrık asma dalları ile süslü ince bir şerit görülmekte (Res. 14), bu husus bu parçaların cephede, yukarıda tarif ettiğimiz kesik saçaklığın üzerinde oturan bir kemer meydana getirdiğini açığa vurmaktadır. Bu kemer aynı zamanda üçgen alınlığın içine de giriyordu. Bu alınlığa ait köşe parçaları ile orta kısım elimize geçmiş olup (Res. 15-16) onun çerçeve silmeleri ve köşe açıları hakkında tam bir fikre sahip olmamıza yaramaktadır (Res. 17). Alınlığa ait akroter parçaları da bulunmuştur (Res. 18).

Çeşitli ölçüde kalker kesme taş bloklarından yapılmış olan mezar odasının duvarları (Res. 7), yer yer görülen sıva tabakaları ve çivi deliklerinin gösterdiği gibi, içte ve dışta mermer levhalarla kaplı idi. Dış tarafta bu duvarlar ayrıca kabartmalı payelerle (köşe payelerinde üç tarafta, duvara yaslananlarda bir tarafta ince uzun şeritler halinde yaprak ve çiçek motifleri) canlandırılmıştı ki (Res. 19-20) bu payeler, önportik sütunları gibi, postamentler üzerinde duruyor ve Korint başlıkları taşıyorlardı. Postamentlerden bir tanesi binanın güneydoğu uzun tarafında eski yerinde durmaktadır. İyi bir durumad

bulunmuş olan bir başlık ise orta heliks'lerin üzerinde yer alan kalın ve etli akant yaprağı demetleri ile temayüz etmektedir (Res. 21). Bu payeler aynı zamanda binayı çepeçevre kuşatan ve önportik saçaklığının bir devamını teşkil eden bir saçaklık taşıyorlardı (Res. 22). Binanın arka cephesinde, ön cephe taksimatını tekrarlayan dört paye, bunların üzerinde yukarıda tarif ettiğimiz saçaklık ve onun da üzerinde, burada bulunan parçaların açıkça gösterdiği gibi, iç kısmında alçak kabartma halinde silmeler ihtiva eden üçgen bir alınlık bulunuyordu (Res. 23).

Genişliği 2,20 m.yi bulan anıtsal bir kapı vasıtasile mezar odasına giriliyordu. Bu kapının yekpare bir mermer bloktan yapılmış eşiği ve aşağı yukarı 7 ton ağırlığındaki lentosu iyi bir durumda bize kadar intikal etmiştir. Bu lento (Res. 24) üst üste sıralanmış boncuk dizisi, yumurta şeridi, dış kesimi, Lesbos kymation'u gibi silmelerin çokluğu ile dikkat nazarlarını çekmekte, dikine duran konsolların üzerinde ise kıvrık dallarla süslü bir sundurma ihtiva etmektedir. Odanın yan uzun duvarlarının içinde sağda ve solda ikişer yassı ve üzerleri kemerle örtülü hücre (arkosolium) yer almaktadır. Odanın arkasında, yüksek bir plâtförmün her iki tarafında da birer daha küçük arkosolium vardır. Odanın iç duvarlarının arşitektonik bir dekora sahip olduğunu odanın içinde ve binanın önünde bulunmuş olan konsollar ispat etmektedir (Res. 25). Arka tarafları ile duvarın içine ankastre edilmiş oldukları anlaşılan bu konsollar dış saçaklık taksimatını daha küçük ölçüde tekrarlamakta ve hiç şüphesiz arkosolium'lar arasında, yüksek kaideler üzerinde duran sütunlara istinad etmekte idiler. Şu halde odanın içinde de çepeçevre bir saçaklık dolaştığını ve bu saçaklığın arkosolium'lar arasında çıkıntı teşkil ederek sütunlar tarafından taşındığını söyleyebiliriz²¹. Basık ve tıknaz "Eros"lar tarafından taşınan kalın gırlan'd'lar ve bunların üzerinde yer alan insan başları ve kantharos'larla süslü bir friz (Res. 26), Spalato'daki Diokletianus türbesindeki analogiye nazaran (bk. s. 416.)

²¹ Çıkıntılar teşkil etmek suretile sütunlar tarafından taşınan saçaklıklar (meselâ Side'de Nymphaeum, şehir kapısı avlusu; Perge'de şehir kapısı avlusu, üç gözlü tak; Antalya'da Hadrianus kapısı) bir Anadolu motifi olsa gerektir. Bk. A. M. Mansel, *AA.* 1956, s. 73 not 48. Bingazi dolaylarında Leptis Magna'daki Basilika'nın aynı şekilde çıkıntılı saçaklıkları hiç şüphesiz Anadolu tesiri altında vücut bulmuştur. Bu hususlara dair bk. J. B. Ward-Perkins, *Journal of Hellenic Studies* 38, 1948, lev. 6 ve *Proceedings of the British Academy* 37, lev. II, 2.

büyük bir ihtimalle esas saçaklığın altında yer alıyordu. İç saçaklık taksimatını havi bazı kavisli parçalar (Res. 27) bu saçaklığın muayyen yerlerde, belki odanın ön kısmını daha yüksek olan arka kısmından ayıran kemerin cephesinde, arşivolt şeklinde kıvrıldığını açıklamaktadır. —Odanın üzeri ise alt kısımları kasetli anıtsal bir mermer tonoz kemerle örtülü idi. Kemerin arka dolgusu iyi bir durumda bulunan güney-doğu duvarının üzerinde yer yer görülmekte ve kemerin hangi seviyeden başlamış olduğuna dair bize kesin bir fikir vermektedir. Önportüğinkine nazaran daha büyük ölçüde ve daha geniş bir kavis meydana getirmek üzere yapılmış olan kemer parçalarından bir çoğu halen mevcuttur. Bunların kasetleri yumurta şeritleri ile çerçevelenmiş olup pek çeşitli motifler ihtiva etmektedir: sakallı ve sakalsız başlar, maskeler, horozlar, balıklar, çiçekler ve yapraklar (Res. 28-30). Odanın zemini ise basit geometrik motifler (ince şeritlerle sınırlandırılmış dikdörtgenler) meydana getiren mermer levhalarla döşeli idi. İç duvar taksimatı ve kasetli tonoz hakkında Res. 31 deki restitüsyon kesiti bir fikir vermektedir.

Odanın içinde (muhtemelen arkosolium'lar içinde) ekserisi "Sidamara" tipinde bir takım sütunlu lâhidler duruyordu ki bunlardan bir hayli parça bulmak mümkün olmuştur (Res. 32). Kline şeklinde, yatan bir erkek figürünü muhtevi bir kapak da elde edilmiştir.

Bu mezar yapısı 27,10×42,65 m. eb'adında bir avlunun uzun mihveri üzerinde yer almaktadır (bk. Res. 8). Avlunun zemini mermerle döşeli olup üç tarafı revaklarla çevrili idi (revak gen. 3,85 m.). Arka tarafta ise payelerle takviye edilmiş bir duvar vardı. Revakların uzun taraflarında tuğladan yapılmış kemerler cephelede dikdörtgen taş payeler (bunların alt kısımları stylobat üzerinde mevcuttur) yahut bunların arasına oturtulmuş sütunlar (stylobat üzerinde zivana delikleri) üzerinde bulunuyordu (Res. 33). Arka tarafta ise bu kemerler harç içine yerleştirilmiş moloz taşları ve tuğla kırıklarından yapılmış bir duvara dayanıyordu. Bu duvarın arkası tuğla hatıllı kesme taştan yapılmış payelerle takviye edilmişti (Res. 34). Ayrıca cephedeki paye yahut sütunlardan arka duvarın içine ankastre edilmiş kumtaşı konsollara kadar (Res. 35) uzanan kemerler de vardı ki böylece portikin örtülecek sathı kare yahut dikdörtgen sathlara ayrılmış oluyor ve bu sathların üzerinde, aralarda halen mevcut pendantif kalıntılarının gösterdiği gibi (Res. 36), yuvarlak yahut

oval kubbeler yer alıyordu. Kazı esnasında bu kubbelere ait parçalar bulunmamakla beraber bunların pandantiflerle bir bütün teşkil eden basık kubbeler olduğunu söyleyebiliriz.

Uzun taraf portiklerinin gerisinde üzerleri tonoz kemerlerle örtülü, aralarında bir kapı ile irtibatla bulunan ikişer oda vardır (Res. 35). Ön taraf portikinin üzerinin ne şekilde örtülmüş olduğu hakkında, bu kısımdaki duvarlar çok harap bir durumda olduğundan, esaslı bir fikir edinemiyoruz. Girişin arkasındaki portik kısmının üzerinde herhalde yuvarlak bir kubbe bulunuyordu. Köşe odaları ve aradaki portik kısımlarının ise bir tonoz kemerle örtülmüş olması muhtemeldir. Portiklerin üst kısmında, sima'da yer aldıkları anlaşılana bir hayli aslan başı şeklinde çörtene rastlanmıştır (Res. 37). Ön portikin ve köşe odalarının zemini çeşitli geometrik motifler meydana getiren mozayiklerle kaplı idi. Fakat bunların daha geç bir devirde yapılmış olmaları melhuzdur.

Ön portikin tam ortasında ve mezar binası ile aynı mihver üzerinde bir kapı ve onun da önünde bir "propylon" bulunmaktadır (bk. Res. 8). Propylon'un üst kısımlarına ait bir korniş'ten başka parça bulunamamış olmakla beraber kapının sağında ve solunda ikişer sütun bulunduğunu, orta kısmın üzerinde ise, mezar binasının cephesinde olduğu gibi, üçgen alınlığın içine giren bir kemerin yer aldığını tahmin edebiliriz.

Terkibine muvaffak olduğumuz yan portiklerin cephelerine (Res. 17) bakacak olursak bunların orta ve son kısımlarının payelere dayanan daha geniş, dolayısıyla daha yüksek kemerlerle tebarüz ettirilmiş olduğunu, bu suretle külliye'nin uzun ana mihverini dikey olarak kesen ikinci bir mihver hattının vücade getirilmiş olduğunu görmekte gecikmeyiz.

Esas avlunun önünde, yine ana mihver üzerinde, ikinci daha büyük bir avlu bulunmaktadır (63,65×92,70 m.). Bu avlu aşağı yukarı 2 m. yüksekliğinde basit bir duvarla çevrili olup deniz kenarında muhteşem bir cepheye sahip bulunuyordu (Res. 38). Konglomera taşından yapılmış, aynı zamanda rıhtım duvarı vazifesini gören yüksek bir kaidenin üzerinde, orta kısımda bir kolonad ve bunun ortasında, denize doğru bir çıkıntı teşkil eden bir sokl üzerinde, büyük bir kısmı hellenistik devir mimarlık parçaları ile yapıldığı anlaşılana bir giriş binası yükseliyordu. Bu binanın da, cephesinde, dört sütun ihtiva ettiğini, orta nefin üzerinde ise üçgen alın-

lığın içine giren bir kemer bulunduğunu elimizde mevcut bir parçadan (Res. 39) istidlâl edebiliriz. Orta kolonad sağda ve solda konglomera taşlarından yapılmış kulelerle sınırlanmıştı. Kulelerden sonra her iki tarafta birbirine mütenazır olarak kapalı duvarlar ve bunların arasına yerleştirilmiş bombe taş kaideler üzerinde (Res. 40) yükselen kolonadlar yer alıyordu. Eski ve en çok hellenistik binalardan alınmış kumtaşı mimarlık parçaları (Res. 41) ile inşa edilmiş olan bu cephenin kesin bir terkiibini yapamamakla beraber umumî manzarasını gösteren bir resim dercediyor (Res. 42) ve bu resmin hakikate bir hayli yaklaştığını zannediyoruz.

Portiklerle çevrili avluların uzun mihverleri üzerinde yer alan mâbedlere Anadolu'da ve Suriye'de sık sık rastlamak kabildir. Fakat Side'de, mutad olan sütunlu ve tahta çatılı portiklerin yerine tuğla kubbeler yahut tonozlarla örtülü payeli ve sütunlu portiklere rastlanması Roma civarında Via Appia'da M.s. 310 yahut 311 senesinde yapılmış olan imparator Romulus'un mezar binası külliyesini hatırlatmaktadır. Fakat bu külliyenin içinde asıl mezar yapısı, tetarşi devrinin İtalya'daki temayüllerine uygun olarak, yuvarlak ve avlu revakları haçvari kemerlerle örtülmüştü²². Roma'daki bu mavsoleum ile Side mezar binası arasındaki asıl önemli fark batıda mezar odasının podium'un içinde bulunması, Side'de ise, podium tamamen masif olduğundan, lâhidlerin podium sathının üzerinde durmuş olmasıdır. Bu bakımdan Side mavsoleum'u Pisidia'da Termessos şehrinin geniş nekropolünde bulunan bazı mezar anıtlarına yaklaşmaktadır. Bu anıtlar cepheleri dört sütunlu prostylos'lar şeklinde olup kare sokl'lar üzerinde yükselen gövdeleri yivsiz Korint sütunlarına sahip bulunmaktadır. Bazılarında yüksekçe podiumlar dahi vardır. Ön portikin yanlarındakilerden daha geniş olan orta nefi tonoz kemerle örtülü olup bu husus cepheye dairevî bir kemerle

²² Bu mezar anıtının plânı birçok defalar Rönesans mimarları, meselâ B. Peruzzi ve A. di Sangallo tarafından yapılmıştır (A. Bartoli, *Monumenti antichi di Roma nei disegni degli Uffizi di Firenze* II, lev. 153 res. 284; III, lev. 232 res. 401. Bu bilgiyi Prof. F. W. Deichmann'a borçluyum). Bu plânların modern reproduksiyonları için: meselâ L. Canina, *Via Appia* I, lev. 10. B. G. T. Rivoira, *Roman Architecture*, s. 217 v.dd. res. 266. E. H. Swift, *Roman Sources of Christian Art*, lev. 16. Binaya dair bk. G. Lugli, *Bullettino Comunale* 52, 1925, s. 126 v.dd. ve en son olarak F. W. Deichmann, *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 72, 1957, s. 90.

aksettirilmiş bulunmaktadır²³. Bazı anıtlarda, mezar odasının yan duvarlarında arkosolium'lar ve üzerinde taş tonoz kemerler de mevcuttur²⁴.

Side mezar anıtının umumî heyeti -ki esas itibarile aynı mihver üzerinde arka arkaya iki avludan meydana gelmektedir- bize Suriye mâbed külliyelerini hatırlatmaktadır. Misal olarak son şeklini Antonin'ler zamanında almış olan ve arka arkaya üç avludan meydana gelen Cebel Havran'da Si mevkiindeki Baal Samin mâbed külliyesini²⁵ yahut Baalbek'teki Juppiter Heliopolitanus mâbedler manzumesini²⁶ zikredebiliriz.

Mimarî şekillerin tahliline geçecek olursak bunların en yakın benzerlerini imparator Diokletianus'un Spalato'da yaptırmış olduğu sarayda buluruz. Side mezar binasının önportik cephesi, orta nefin üzerini örten tonoz kemer ve bu kemerin alınlığın içine inikâs eden şekli, yani kesik saçaklık üzerinde oturan ve alınlık sathına tecavüz eden kemer ile en yakın analojisini Spalato'da Diokletianus türbesinin portik fasadında bulmaktadır²⁷. Bu kabil fasadların tipik

²³ R. Heberdey-W. Wilberg, *Österreichische Jahreshfte* 3, 1900, s. 177 v.dd. T. Cl. Agrippina mezar yapısı (s. 180 v.dd. res. 52 v.dd.), iyon nizamında, M.s. 2. yüzyılın ilk yarısı; Aurelia Padamuriane Nanelis mezarı (s. 197 v.dd. res. 71 d.v.), korint nizamında, 3. yüzyılın ilk yarısı; Aurelia Artemis'in mezar aedicula'sı (s. 201 v.dd. res. 73 v.dd.), korint nizamında, 3. yüzyılın son yarısı; Mamastis'in mezar anıtı (Graf K. Lanckoronski, *Städte Pamphyliens und Pisidiens* II, 112 v.dd. res. 83 v.d.). Bu misallere dayanarak Termessos'taki korint mâbedinin önportikinde de üzeri tonozla örtülü bir orta nef kabul olunabilir (Lanckoronski, *adı geçen eser* II, 84 v.dd. res. 37 v.dd. lev. 4 v.dd. ve Durm, *adı geçen eser*, s. 601 res. 681).

²⁴ Prostylös şeklindeki mezar yapısı (Heberdey-Wilberg, *adı geçen makale*, s. 204 v.dd.); buna bir analogi olarak Myra'daki bir mezar binası gösterilmektedir (Ch. Texier, *Description de l'Asie Mineure* III, lev. 213/4); Tib. Cl. Perikleia'nın Heroon'u (Heberdey-Wilberg, *adı geçen makale*, s. 205 v.dd. res. 80 v.dd.), M.s. 2. yüzyıl; tonoz kemerle örtülü, fakat arkosolium ihtiva etmeyen mezar binası (Lanckoronski, *adı geçen eser*, II, s. 118 res. 88 v.d.).

²⁵ H. C. Butler, *American Expedition to Syria. Architecture and other Arts*, Part II, s. 334 v.dd. res. 119.

²⁶ Baalbek I, lev. 14, 16. F. Winter, *Kunstgeschichte in Bildern* 2, s. 179, 1.

²⁷ G. Niemann'ın önportik restitüsyonu Side binasının önportiki tarafından teyid edilmiş bulunmaktadır (G. Niemann, *Der Palast Diokletians in Spalato*, s. 70 v.d. lev. 12 v.d.). Bu restitüsyon zannımıza göre haksız olarak şu bilginler tarafından reddedilmiştir: Stratimiroviç, *Österreichische Jahreshfte* 1913, Beibl. s. 169 v.dd.; Hébrard-Zeiller, *adı geçen eser*, s. 72; E. Weigand, *Strena Buliciana*, s. 97.

Anadolu fasadları olduğu anlaşılıyor²⁸. Side'de arşitektonik çerçeve içine alınmış arkosolium'lara Spalato türbesinin içinde de rastlanmaktadır, yalnız şu farkla ki Spalato'daki bina sekiz köşeli ve içindeki sütun mimarisi iki katlıdır²⁹. Kasetli tonoz kemerle örtülü bir mâbed sella'sını yine aynı saraydaki dört sütunlu mâbedde buluyoruz³⁰. Side'de ikinci avlunun deniz fasadı ise, Spalato sarayının deniz fasadının (tabii çok daha küçük ölçüde) bir örneğidir³¹. Bu fasad esasında bir doğu fasadı olup Suriye mâbed külliyelerinin fasadlarına dayanmaktadır. Analoji olarak Baalbek külliyesi fasadını³² hatırlatabilirim. Bu külliyelerden bazılarının kemerli propylon'lar ve kuleleri havi fasadlara sahip olduklarını H. Seyrig Suriye sikke tasvirleri üzerinde tesbit etmiştir³³.

Mâbed sella'ları duvarlarının payelerle takviyesi ve canlandırılması gerek Anadolu'da, gerek Suriye'de pek çok defalar tatbik edilmiş bir keyfiyettir³⁴. Esasen Anadolu tezyinatlı payelerin önemli bir

²⁸ Not 23-24 te zikrettiğimiz Termessos mezar anıtları bu hususu zannımıza göre ispat etmektedir. Aynı tipin bir devamı olarak İstanbul'da Theodosius devri Ayasofya'sının önportik fasadı (M.s. 5. yüzyıl) gösterilebilir, yalnız şu farkla ki cepheye bütün saçaklık orta nefin üzerinde yarım daire şeklinde bir kavis vücade getirmek üzere kıvrılmaktadır ("Suriye alınlığı") (M. A. Schneider, *Die Grabung im Westhof der Sophienkirche*. İstanbul Forschungen 12, lev. 5. Bk. Deichmann *Studien zur Architektur Konstantinopels im 5. u. 6. Jh. n. Chr.*, s. 63 v.dd. res. 5). Alınlığın içine tecavüz eden kemerler Durm'a göre "sanat açısı bakımından müdafaa olunamazlar (Durm, *adı geçen eser*, s. 403). Heberdey-Wilberg'e göre bunlar "alınlığın geniş boş iç sathını tesirli bir surette doldurmaktadır" (*adı geçen makale*, s. 201). Fakat esasında bu kabil kemerlerin dinî ve sembolik bir mânası olduğu ve bunların gök kubbesi ile ilgili bulunduğu son araştırmalar neticesinde ortaya çıkmış bulunmaktadır. Bu hususta bk. D. Brown, *American Journal of Archaeology* 46, 1942, s. 389 v.dd. P. Hommel, *İstanbul Mitteilungen*, Heft 7, 1957, s. 20 v.dd.

²⁹ Niemann, *adı geçen eser*, lev. 12 v.d. Hébrard-Zeiller, *adı geçen eser*, s. 83 v.dd.daki resimler ve s. 79-80 arasındaki levha. Durm, *adı geçen eser*, s. 605 res. 686, s. 773 res. 857.

³⁰ Niemann, *adı geçen eser*, s. 80 v.d. res. 103 v.d. Hébrard-Zeiller, *adı geçen eser*, s. 105 teki res. Durm, *adı geçen eser*, s. 604 res. 685. C. M. Ivekoviç, *Spalato, mit Salona und dem Palast des Diokletian* (Dalmatiens Bau- und Kunstdenkmale), lev. 11.

³¹ Niemann, *adı geçen eser*, lev. 18. Durm, *adı geçen eser*, res. 580. Winter, *Kunstgeschichte in Bildern* 2 I, s. 187, 1.

³² Baalbek I, lev. 16, 41.

³³ [H. Seyrig, *Syria* 36, 1959, s. 61, lev. 12 no. 1-4].

³⁴ Bu konuya ait malzeme şu eserde toplanmıştır: A. M. Mansel-E. Bosch-J. İnan, 1947 senesi Side kazılarında dair *Önrapor* (Antalya Bölgesinde Araştırmalar

merkezi olarak karşımıza çıkmakta ve bu ülkede bu kabil payeler bazan, meselâ Aphrodisias hamamlarında olduğu gibi, anıtsal şekiller almaktadır³⁵.

Tezayinata geçecek olursak klâsik tradisyonu devam ettiren yüksek üç kademeli arşitrav, yapraklarının işlenmesinde burgunun büyük bir rol oynadığı basık ve bombe friz, üzerleri tezyinî motiflerle tamamen kaplı kornişler bize yine Spalato sarayındaki tezyinatı hatırlatmaktadır³⁶. Tıknaz Eros'lar tarafından taşınan girlandlarla süslü bir friz benzerini Diokletianus türbesinin içinde, üst kat sütun mimarisinin esas saçaklığının altındaki frizde bulmaktadır³⁷ (s. 410 a da bk). Kapı lentosu büyüklük ve ağırlığından başka üst üste sıralanmış silmeler ve şeritlerle de dikkat nazarlarını çekmektedir. Bunlar vâzih bir surette birbirinden ayırd edilmeksizin birbirini takip ettiğinden birbiriyle karışır, birbirinin içine akar gibi görünmekte, bu suretle tezyinî sistemin bir kül halinde lentonun dış sathını kapladığı intibasını uyandırmaktadır ki bu husus daha sonraları İstanbul'da Theodosius devri Ayasofya'sının önportikinde de göze çarp-

No. 3), s. 11 not 8. Bu hususta Termessos'ta T. Cl. Agrippina'nın mezar anıtını da zikredebiliriz ki bu anıt üzeri tonoz kemerle örtülü önportüğün orta nefi bakımından Side mezar yapısına benzemektedir. Mezar odasının etrafı ise payeler ve bunlara yaslanan yarım sütunlarla çevrilmiş, yalnız bunların arasında büyük penceleler meydana getirilmişti (Heberdey-Wilberg, *adı geçen makale*, s. 180 v.dd., res. 52 v.dd.); tarihi: M.s. 2. yüzyılın ilk yarısı.

³⁵ G. Mendel, *Musées Imperiaux Ottomans. Catalogue des Sculptures* II, s. 176 v.d., 179 v.dd.). Hiç şüphesiz Anadolu tesiri altında Leptis Magna yapılarındaki kabartmalı payeler (meselâ Basilika yahut tak'ta) vücut bulmuştur (bunlara dair bk. J. B. Ward-Perkins, *Journal of Roman Studies* 38, 1948, s. 59 v.dd. lev. 7-8 ve *Proceedings of the British Academy* 37, 269 v.dd. lev. 4, 6.

³⁶ İmparator türbesinin kapı çerçevesi (Niemann, *adı geçen eser*, s. 66 v.d. res. 81. Hébrard-Zeiller, *adı geçen eser*, s. 81 deki res. ve s. 80-81 arasındaki lev. Ivekoviç, *adı geçen eser*, lev. 4); aynı binanın iç sütun mimarisi (Niemann, *adı geçen eser*, lev. 12 v.d. Hébrard-Zeiller, *adı geçen eser*, s. 83 v.dd. deki resimler. Ivekoviç, *adı geçen eser*, lev. 5 v.d.); aynı binanın dış galerisi (Niemann, *adı geçen eser*, 67 v.d. res. 82 v.dd. Hébrard-Zeiller, *adı geçen eser*, s. 72 teki res. Ivekoviç, *adı geçen eser*, lev. 3). Dört sütunlu mâbedin saçaklığı (Niemann, *adı geçen eser*, s. 83, res 107); aynı mâbedin kapı çerçevesi (Niemann, *adı geçen eser*, lev. 17. Hébrard-Zeiller, *adı geçen eser*, s. 101 v.dd.daki resimler. Ivekoviç, *adı geçen eser*, lev. 10); aynı mâbedin kasetli tonoz kemeri ve onun altındaki saçaklık (Niemann, *adı geçen eser*, s. 82 res. 104. Hébrard-Zeiller, *adı geçen eser*, s. 105 teki res. Ivekoviç, *adı geçen eser*, lev. 11).

³⁷ Niemann, *adı geçen eser*, s. 114 v.dd., lev. 22 v.d. Hébrard-Zeiller, *adı geçen eser*, s. 88 teki res. ve s. 79-80 arasındaki lev. Ivekoviç, *adı geçen eser*, lev. 6, 1.

maktadır. Halbuki Spalato sarayında tezyinî uzuvlar açıkça birbirinden ayırd edilmiştir³⁸.

Mimarlık ve tezyinat unsurlarının incelenmesi bizi devamlı olarak Spalato'daki Diokletianus sarayına götürdü. Bununla binanın tarihini aşağı yukarı tesbit etmiş oluyoruz. Tam bir tarihleme ise ancak Anadolu'nun Roma İmparatorluk devri tezyinat tarihi yazıldıktan sonra mümkün olacaktır. Zannımıza göre gerek yapı tekniği³⁹, gerek mimarlık ve tezyinat şekilleri bakımından Side mezar anıtı Doğu Akdeniz ve bilhassa Anadolu tradisyonuna tabi bulunmakta, Spalato sarayından biraz daha eski olup M.s. 3. yüzyılın son yarısına tarihlenmektedir. Bir takım bilginler ve bilhassa E. Weigand Spalato sarayının, mimarî ve tezyinî şekilleri bakımından, doğu karakteri taşıdığını, hattâ Anadolu'lu sanatçılar ve işçilerin bu sarayın inşasında önemli bir payı olduğunu ileri sürmüştür. Weigand işçilerin o zamanki başkent Nikomedeia (İzmit)dan getirtilmiş olduğunu iddiaya kadar varmıştır⁴⁰.

Bu incelemelerimizden, zannıma göre şimdilik şu sonuçları çıkarabiliriz:

1. Side mezar anıtı Suriye-Anadolu tradisyonunu devam ettirmektedir.

2. Spalato sarayının doğu ve en çok Anadolu tesiri altında bulunduğu Side mavsoleum'u ile bir kere daha tesbit edilmiş bulunuyor ve Anadolu'nun gerek mimarlık, gerek tezyinat şekilleri bakımından verici ülke karakterini muhafaza ettiği anlaşılıyor. Yalnız sayet sarayda Anadolu'lu işçiler çalışmışlar ise bunları Anadolu'nun

³⁸ Deichmann, *adı geçen eser*, s. 66.

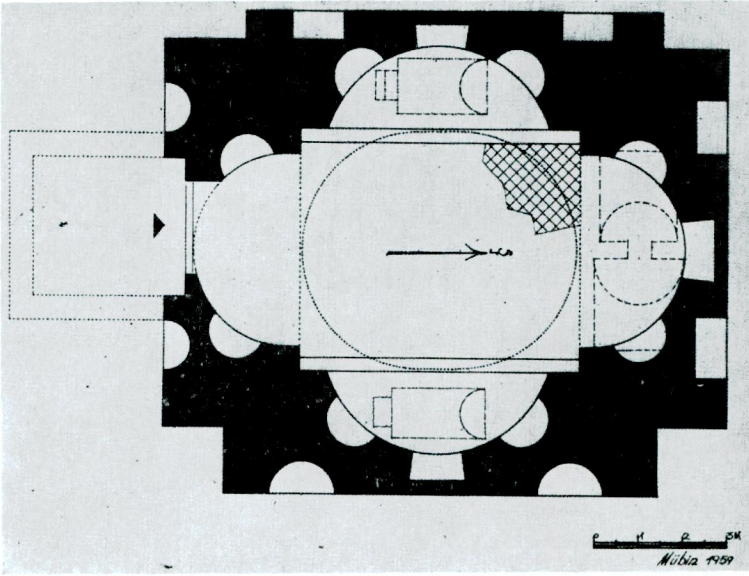
³⁹ Side mezar anıtında podium'un özü ve portiklerin arka duvarları "*opus incertum*" tekniğinde, arkadaki payandalar tuğla hatıllı kesme taştan yapılmıştır. Önportikin ve mezar odasının üzeri, aynı zamanda arkosolium'lar taş kemerlerle örtülmüştür. Binanın etrafındaki portiklerin örtüsü ise tuğla kemer ve kubbelerden meydana gelmiştir. Bu çeşitli tekniklere civardaki bir yapıda, Aspandos su köprüsünde de rastlamak mümkündür (Lanckoronski, *adı geçen eser* I, s. 120 v.dd. res. 95 v.dd.): bu yapıda payeler kesme taştan, duvarlar "*opus incertum*" olarak ve tuğla hatıllı, kemerler taş yahut tuğladan yapılmıştır. J. B. Ward-Perkins'in yaptığı kanaat verici araştırmalardan sonra (*Papers of the British School at Rome* 23 (N.S. 10), 1955, s. 115 v.dd.) bu su köprüsünün yeknesak bir bina olduğu ve M.s. 3. yüzyılda yapıldığı ortaya çıkmış bulunmaktadır (bk. Deichmann, *adı geçen eser*, s. 28 v.d.). Bu husus Side mezar anıtının teklif ettiğimiz tarihini teyid eder mahiyettedir.

⁴⁰ E. Weigand, *Strena Buliciana*, s. 91 v.dd. ve s. 103.

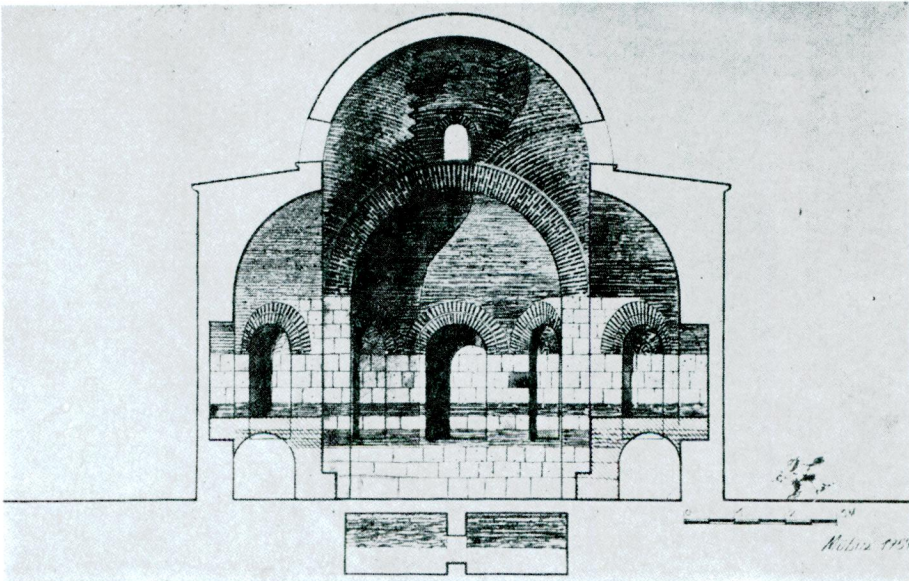
batı bölgelerinden ziyade Akdeniz'in doğu bölgelerinde aramak, zannımıza göre, daha doğru bir hareket olur.

3. M. s. 3. yüzyılın son yarısı Roma İmparatorluğu'nun bazı bölgeleri, bilhassa Anadolu için, huzursuzluk ve güvensizlik devresi olmamıştır; çünkü bu devirde Side'de, surun dışında böyle anıtsal mezar binaları yapılabiliyordu.

4. En nihayet Anadolu, arkeoloji sahasında yapılan bunca önemli kazılar ve buluntulara rağmen tanınmış Viyanalı sanat tarihçisi J. Strzygowski'nin ortaya atmış olduğu "sanat tarihinin yeni bir ülkesi" vasfını daha henüz tamamiyle kaybetmemiştir.



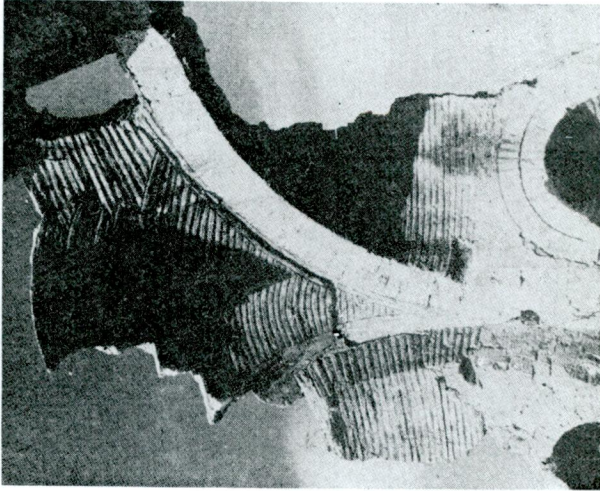
Res. 1 — Side, Doğu Mavsoleum'u plâni.



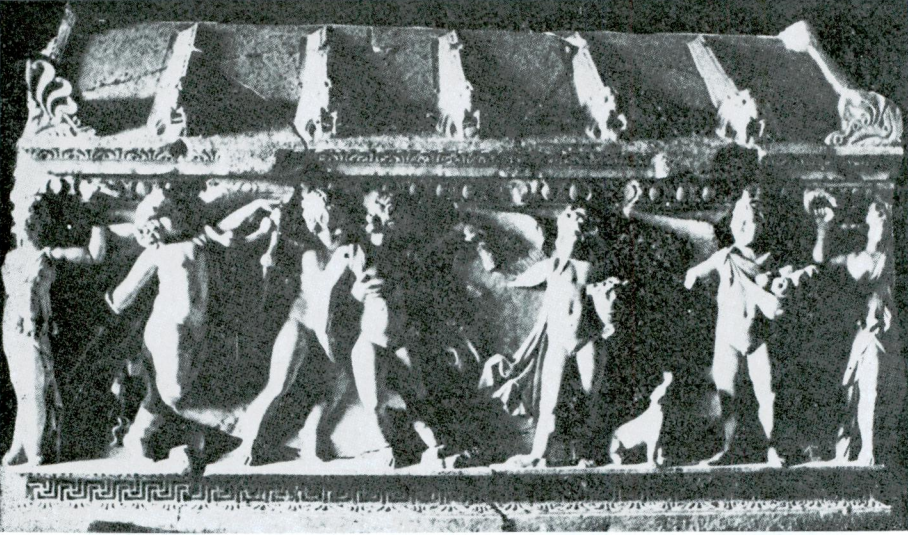
Res. 2 — Doğu Mavsoleum'u kesiti.



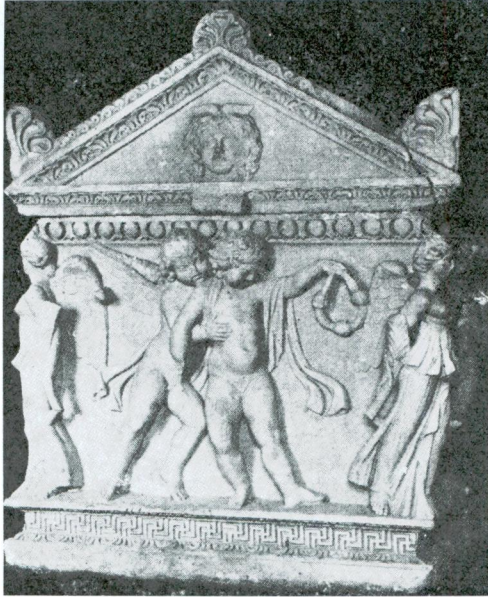
Res. 4 — Aynı binanın doğu kısmındaki kalıntılar.



Res. 3 — Doğu Mavsoleum'u. Kubbe ve kemer konstrüksiyonu (Batı tarafı).



Res. 5 — Doğu mezar anıtında bulunan “Pamphylia” tipinde lâhid

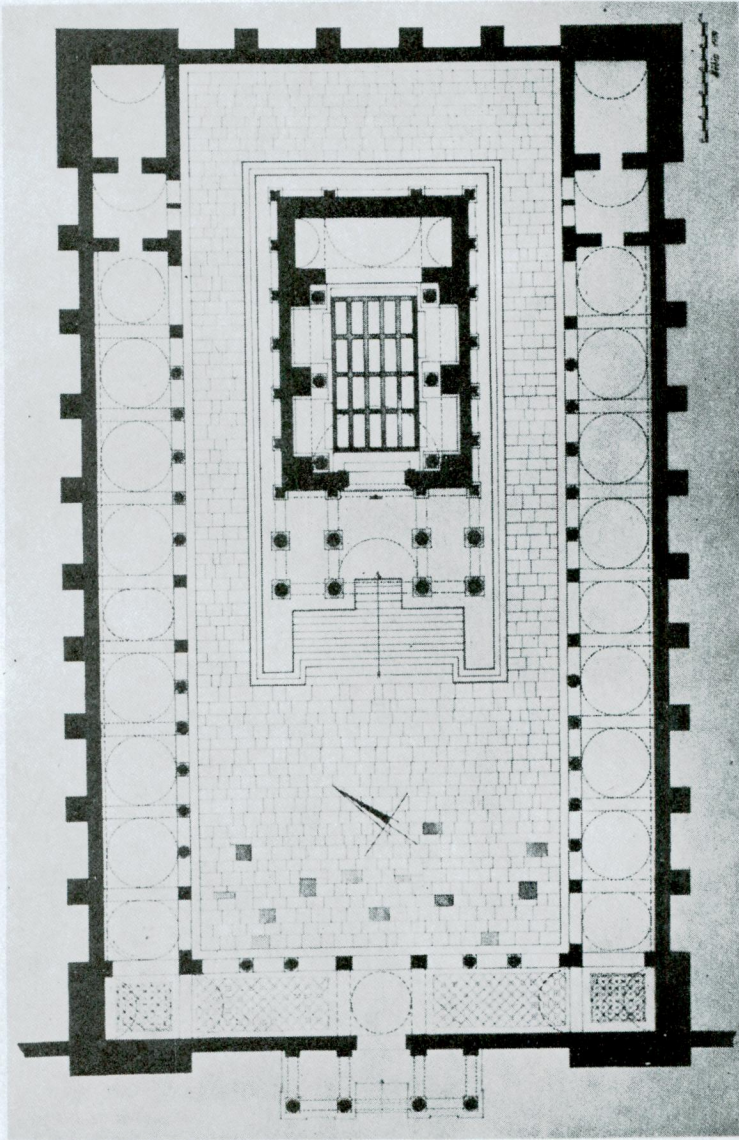


Res. 6 — Aynı lâhdin kısa tarafı.

A. M. Mansel



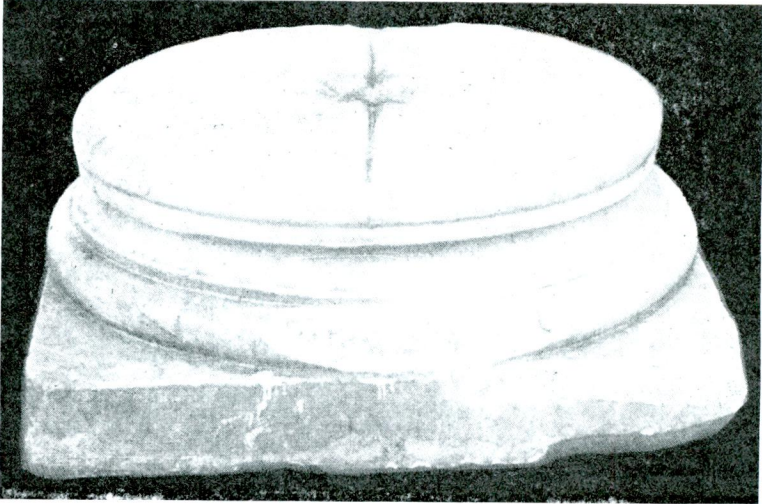
Res. 7 — Side. Batı Mavsoleum'u.



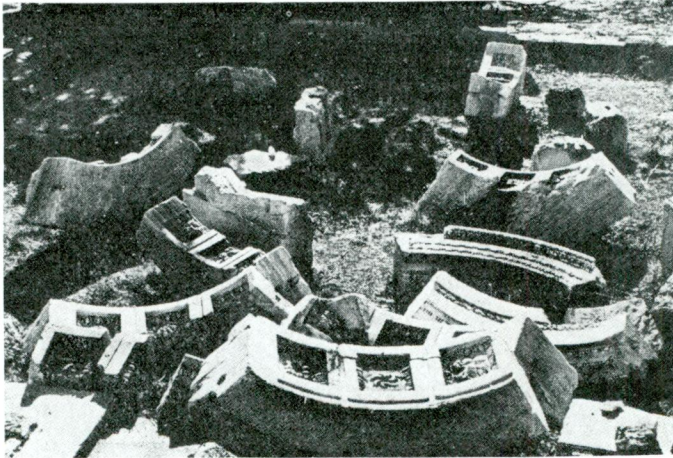
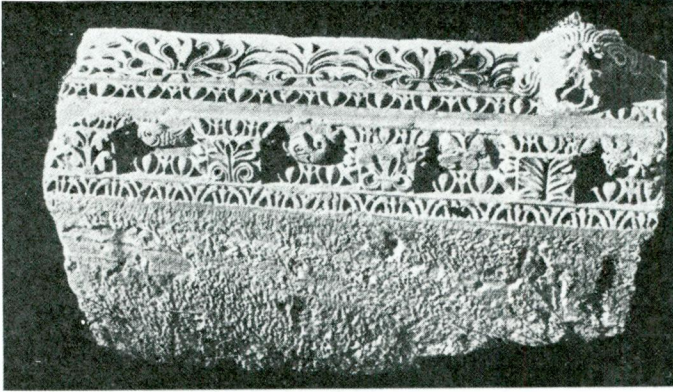
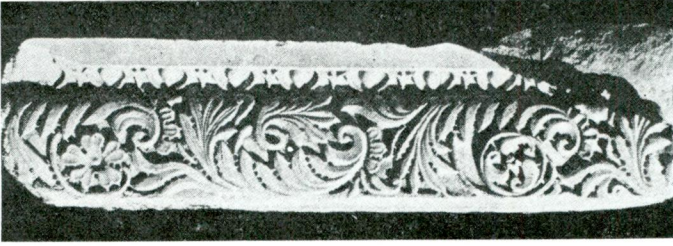
Res. 8 — Side, Batı Mavsoleumu'nun planı.



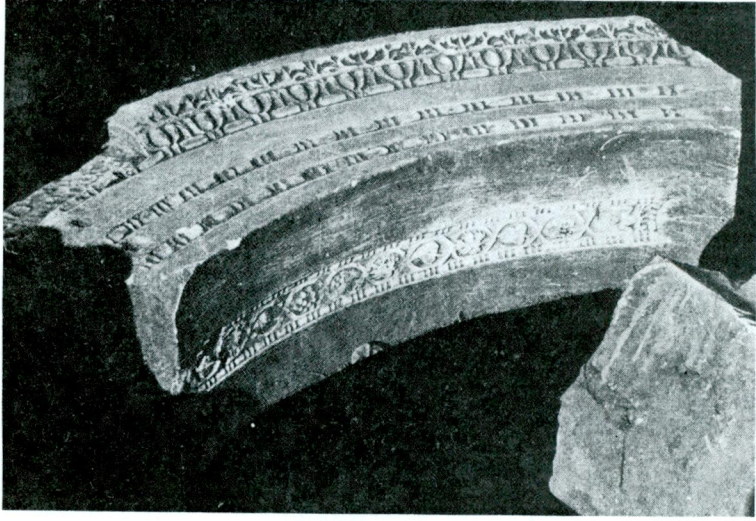
Res. 9 — Önportik pçstament'lerinden bir parça.



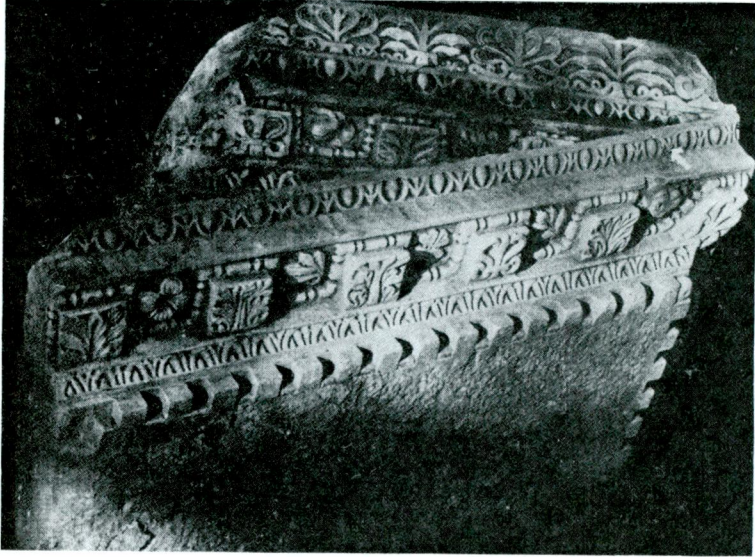
Res. 10 — Önportik sütün kaidesi.



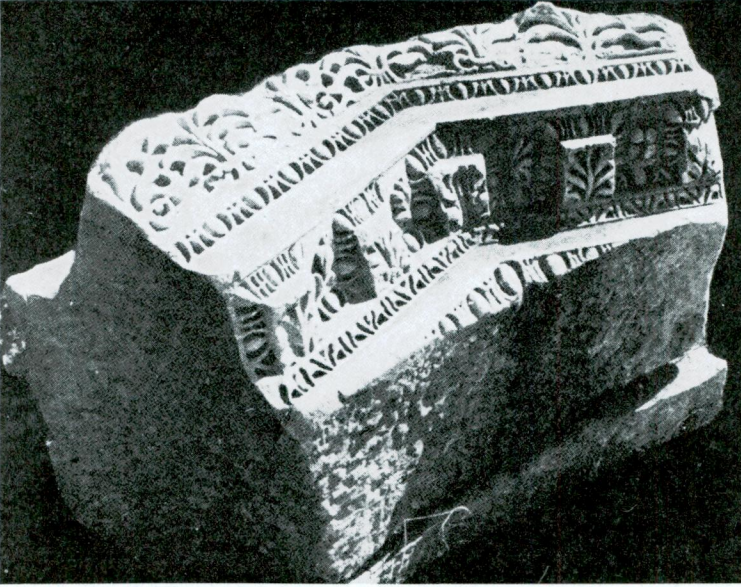
Res. 11 — Bombe friz parçası. 12 — Korniş parçası.
13 — Binanın ön cephesinde alınlığın içine giren kemere ait
arşivolt parçaları.



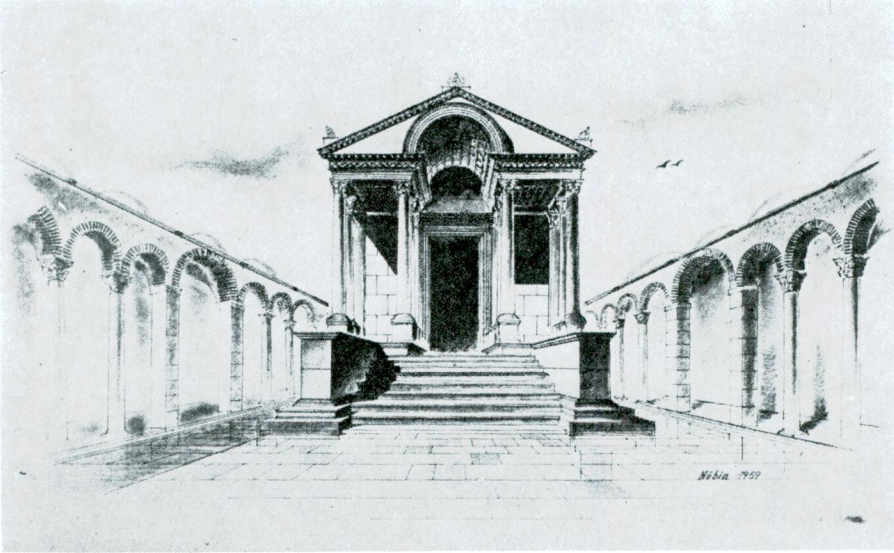
Res. 14 — Ön cephe arşivolt'larından bir parça.



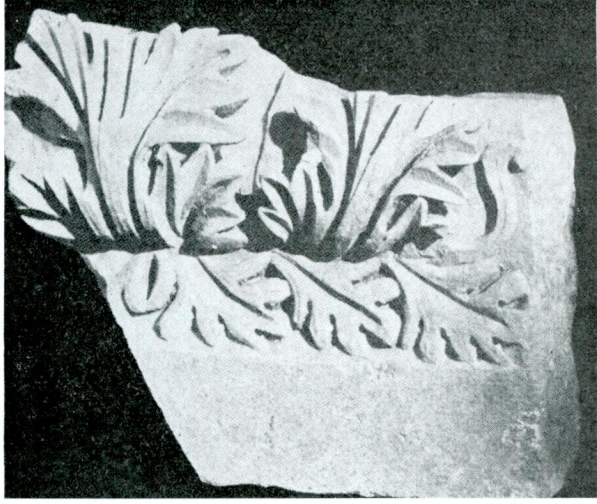
Res. 15 — Ön cephe alınlığının köşe parçası.



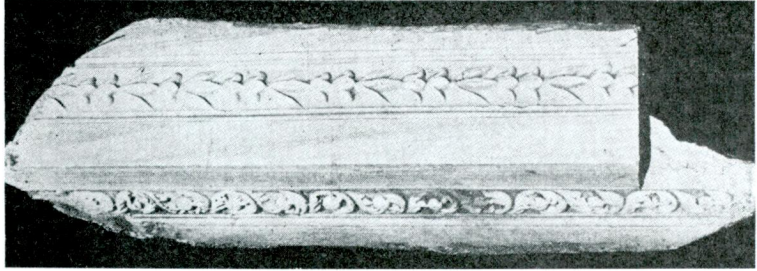
Res. 16 — Aynı alınlığa ait orta parça.



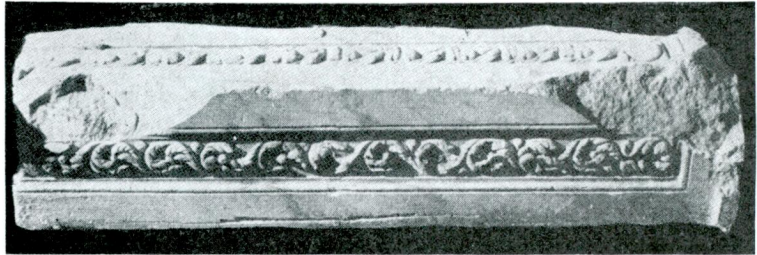
Res. 17 — Side. Batı Mavsoleum'unun restitüe edilmiş cephesi.



Res. 18 — Alınlığa ait akroter parçası.



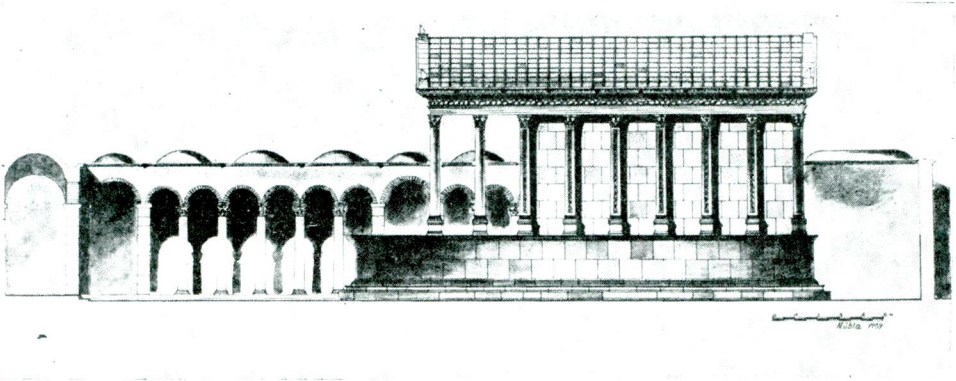
Res. 19 — Mezar odasının dış duvar payelerinden bir parça.



Res. 20 — Dış duvar payelerinden başka bir parça.

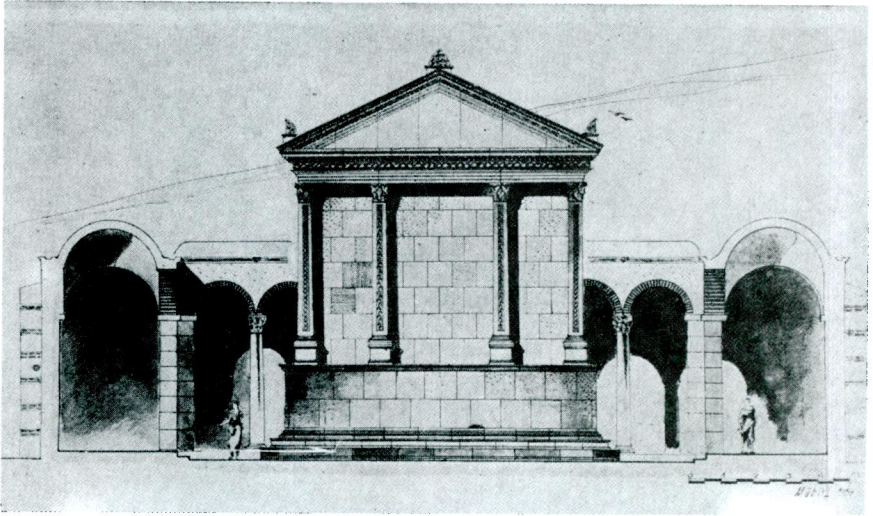


Res. 21 — Paye başlığı.

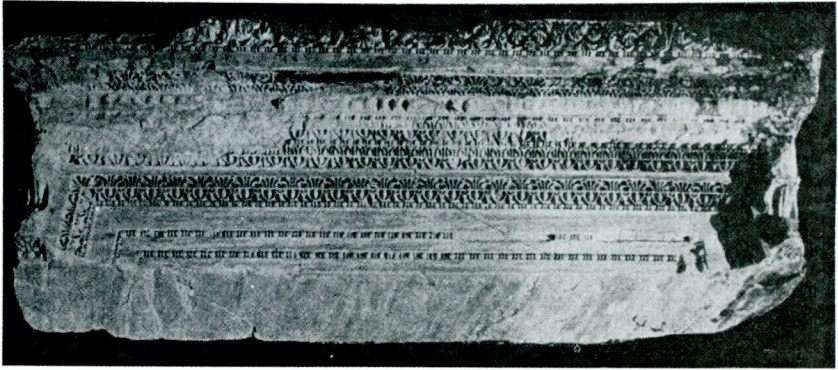


Res. 22 — Side. Batı Mavsoleumu'nun restitüe edilmiş yan uzun cephesi.

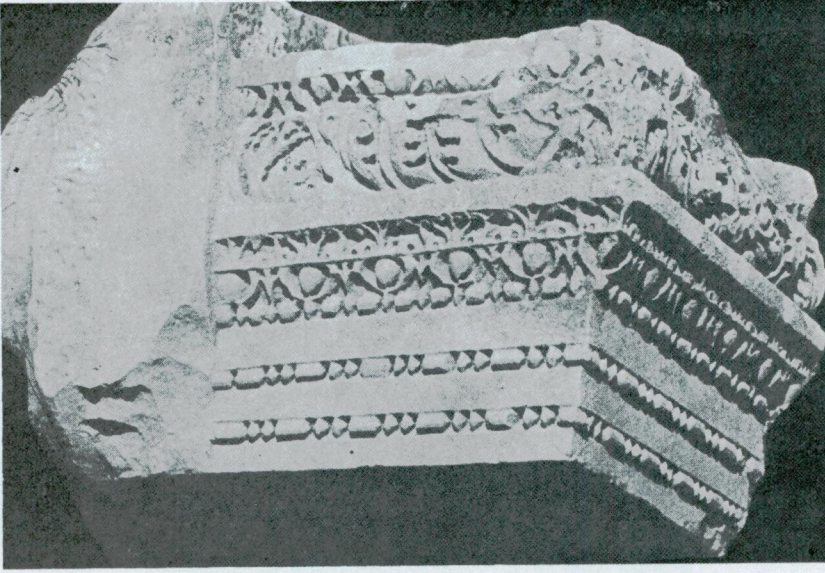
A. M. Mansel



Res. 23 — Mavsoleum'un arka cephesi,



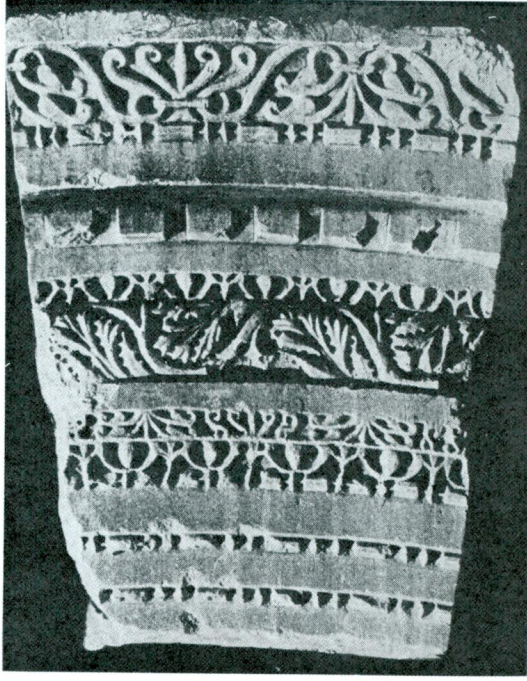
Res. 24 — Mezar odası kapısının lentosu.



Res. 25 — Mezar odasının içindeki konsollardan bir parça.



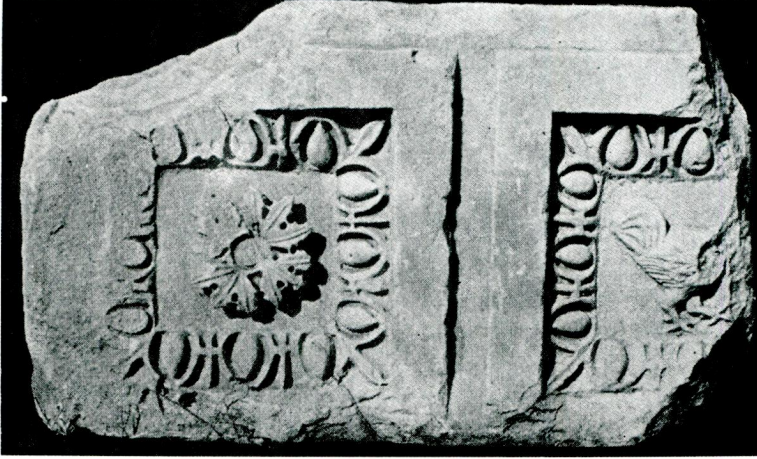
Res. 26 — Eros'lu ve girland'lı friz parçası.



Res. 27 — Odanın içine ait arşivolt parçası.



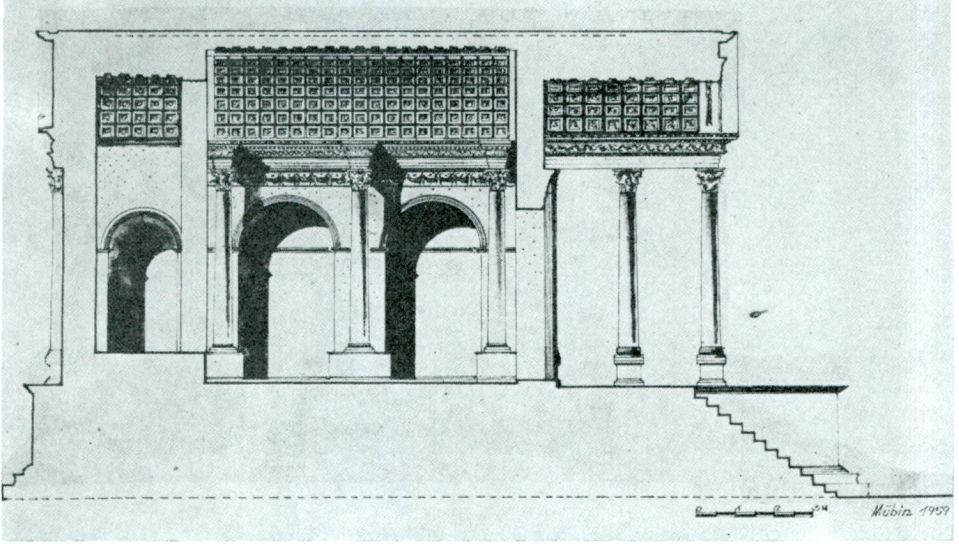
Res. 28 — Odanın tonoz kemerine ait kasetli bir parça.



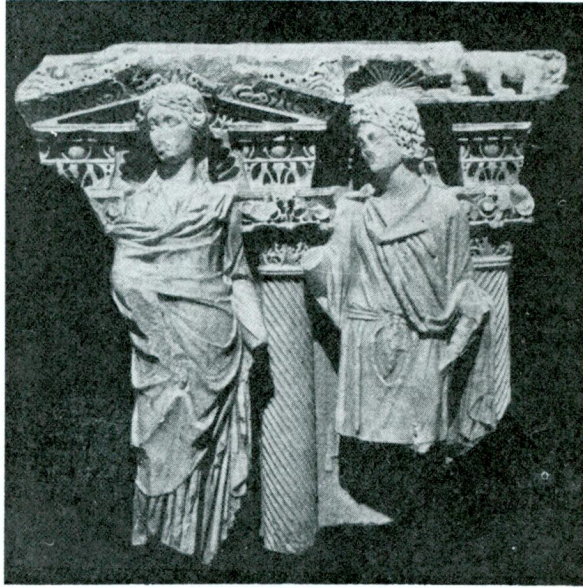
Res. 29 — Odanın tonozuna ait başka bir parça.



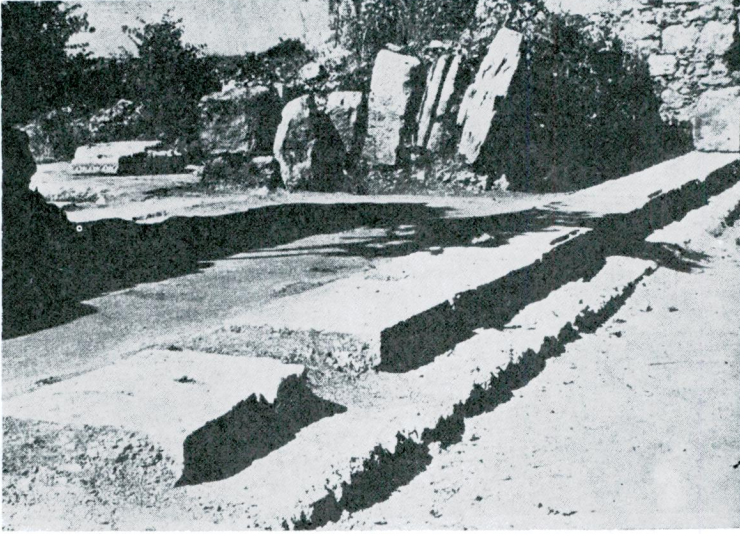
Res. 30 — Odanın tonozuna ait başka bir parça.



Res. 31 — Mezar binasının uzunlamasına kesiti.



Res. 32 — Mezar odasında bulunan “Sidamara” tipinde bir lâhid parçası.



Res. 33 — Avlu revaklarına ait stylobat kalıntıları.



Res. 34 — Revak duvarlarının takviye payeleri. Arkada mezar binasının yan uzun cephesi.



Res. 35 — Revakların arka duvarları ve tuğla kemer ve kubbe kalıntıları.



Res. 36 — Revakların yan odalarından birinin cephesi. Solda revak kubbelerinden birinin pandantif parçası görülüyor.



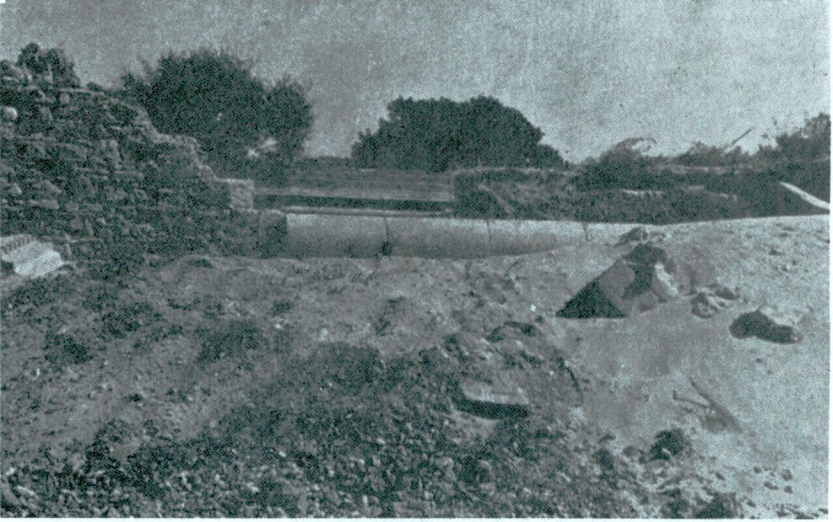
Res. 37 — Revaklara ait çörtener.



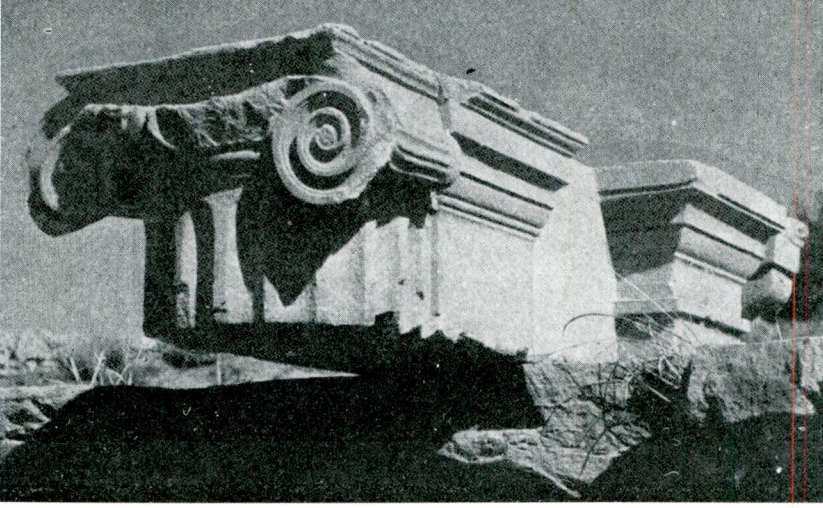
Res. 38 — İkinci avlunun deniz kenarındaki cephesi.



Res. 39 — İkinci avlunun fasadına ait bir korniş-arşivolt parçası.

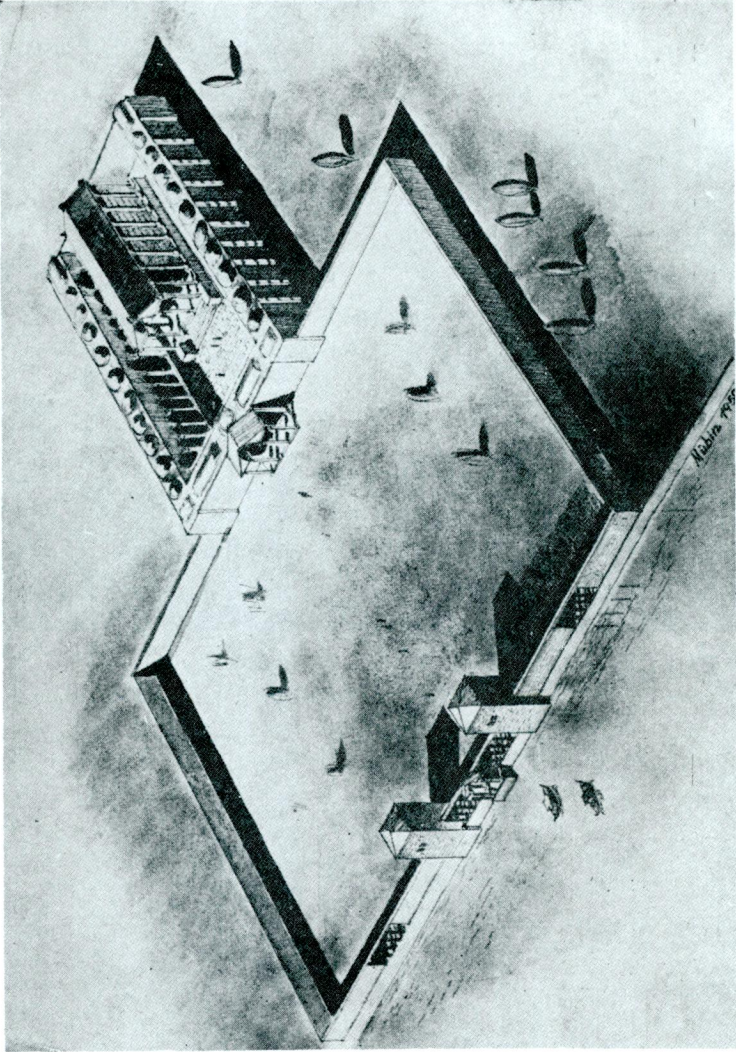


Res. 40 — İkinci avlunun cephesine ait kolonad kalıntıları.



Res. 41 — İkinci avlu fasadında kullanılmış hellenistik devir mimarî parçaları.

A. M. Mansel



Res. 42 — Batı Mavsoleumu'nun umumi heyetini gösteren resim.

TAHRAN KÜTÜPHANELERİNDE HİNDİSTAN'DAN GELEN ESERLERDE ÇAĞATAY DİL VE TEMÜRLÜ SANAT ÂBİDELERİ¹

ZEKİ VELİDİ TOGAN

Londra ve Tahran'a gelen Baburlü devrine ait eserlerde Çağatay dili ve Temürlü devri sanatının mühim nümuneleri bulunmaktadır.

Tahran'dakilerin başında "Kütüphane-i Saltanatî" de 4617'de mahfuz bulunan ve şimdi Unesco tarafından "İran" sanat albumüne alınan parçaları ile ehemmiyeti geniş muhitce tanınan "Muraqqa'-i Gülşen"de Temürlülerin Ortaasya'da hayatını aksettiren resimler ve Çağatay edebiyatı nümuneleri bulunmaktadır. Bu album, Ekber saltanatının son senelerinde (1596-1600) başlıca Temürlüler hâkimiyeti devrinde vücade getirilen resim, yazı ve edebî parçaları muhtevi murakka'ları veya kitaplardan çıkarılan kopyaları ihtiva etmektedir.

Burada münderiç çağatayca parçaların en mühimleri: s. 44, 55, 62, 160, 161 de bulunan müzeyyen şiir parçaları; s. 48, 49, 72, 133 te münderiç Alişir Navayi'nin çağatayca "Macâlis al-nafâis" kitabının çok müzeyyen nüshasının sayfaları, s. 4 te ve Sultan Hüseyin Baykara'nın zevcesi Hadiçe Bekim'in ve s. 132 de Humayun'un türkçe mektuplarının kopyaları bulunmaktadır. Macâlis al-nafâis parçaları Mir Müflisi, Mavlana Abd-al-qahhar, Mavlana Abd al-razzaq Samarqandi, Mevlana Qâbili, Mevlana Sirri, Mevlana Mani, Mevlana Qudsi, Mevlana Ruhi Yazari, Şah Badaxşan'a aittir. Macâlis'in bu nüshası hükümdara takdim olunmak üzere hazırlanan fevkalade bir nüsha olmuş, kenarlarındaki resimlerde Hind minyatürü tesiri görülmektedir. Bu nüsha Alişir Navayi'nin eserlerinin Hindistan Baburluları sarayında mazhar olduğu müstesna bir itinanın bâriz bir şahididir. S. 49 da münderic Macâlis sayfasının kenarındaki yazılara Baysungur devri hattatı Mevlana Azhar'ın yazısının kopyası konulmuştur.

Hadiçe Bekim'in mektubu bir saray mensubuna Celâleddin isminde birisini sarayın mahrem bir mensubu olduğunu bildirmek

¹ Prof. Z. V. Togan'ın 1 Ocak 1957 de Lahor'da "Pakistan müsteşrikleri Kongresi"nde İngilizce olarak okuduğu tebliğinin türkçesidir.

üzere yazılmıştır. Kenarlarına resimler, Hüseyinî imzasiyle Sultan Hüseyin Baykara'nın ve Navayı'nın türkçe şiirleri konulmuştur. İmparator Humayun'un mektubu ise 17 Cumada I, 930 tarihinde Qurta Ayım nam kadına, yazılmış, bu mektubun kopyası da Muhammad Zerrin Kalem tarafından 1017 de yazılmış olduğu kaydedilmiştir. Hadiçe Begim'in mektubunun başı "Mirza tabuğida", Humayun'un mektubu da "Dedem tapuğida" yazısı ile başlar. Bu yazı, Çağatay hükümdarlarının belki daha eski bir ananeye tabi olarak mektubun başında ailece en çok hürmet ettikleri büyük şahsiyetinin ruhuna sığındıklarını ifade eder. Barthold'un bir eski Türk şamani âdeti olduğunu kaydettiği bu âdet Uluğ Bey'in sikkelerinde dahi "Emîr Timur Küregan himmetidin" diye yazılmıştır (Barthold, Konferanslar, 207). Fevkalâde müzeyyen olan bu mektuplardan Hadiçe Begim'in mektubunun metni şudur:

هوالمعز

میرزا تابوغیدا

حدیجه بیکی دین دعا تیکاج اعلام اولکیم بز ایسان سلامت بیز سز داغی نصیحتکز هم دولتاری بخشیراق بولغای جلال الدین بایری محرم کیشی دور هم . . . نینک قیزلاری اتکەسی دور داغی بولغان سوزلاری خطالارین قیلغونکز دور بسه کیلور کیشی سلامت لیغ خبرینکزنی ارسال قیلورغه حاکم سیزدیب دعا بتیلدی . وم .

Çağatayca edebî parçalar s. 46, 49, 108 deki rik'alarda ve Mirali Meşhediye mensup rik'a ve minyatürler de s. 118, 124, 125, 137, 152, 164 mündericidir. Bunlar arasında Baykara'nın şiirlerini ihtiva edenleri de bulunuyor (s. 148). Temürlülere ait minyatürlerden s. 42 Temür at üzerinde, s. 38 Temür ve Şahruh zamanı tabiat ve harb manzaraları, s. 91 Temür'ün oğlu Miranşah Mirza'nın portresi, 107, de bir Çağatay hükümdarının (ihtimal Babur'un) portresi, s. 138-139 al-Sultan Hüseyin Baykara'nın bezm meclisi vardır. S. 65 te "Mir'alî al-Kâtib al-Sultanî"nin Buhara'da, digeri (s. 153) Semerkand'de vücude getirdiği eserleri; s. 118 941 de Alişir Nevayı'nın "Seddi-i İskenderi", si sonunda Nizami ve diğer şairlerle birlikte bulunduğunu gösteren muhayyel resmin yine Mirali tarafından yapılan bir kopyası bulunuyor.

Hüseyin Baykara ile Alişir Nevayı'nın eserlerinin kenarları minyatürlü çok müzeyyen sayfaları İstanbul'da Topkapı Sarayı murakka'larında da bulunmaktadır. Bunların bazıları buraya Bedi'uzzaman Mirza tarafından getirilmiş olsa gerek bazıları Yazuz Selim ve Kanuni zamanında Saraya mal olan Safevî albümleri içinde bulu-

nuyor. Hazine 2151 numaralı albümde vr. 25b, de; 2154 numaralı albümde (Behram Mirza Safevî albümünde), vr. 54b; 2159 numaralı albümde vr. 32b, 95b de; 2161 numaralı Şah Tahmasp albümünde vr. 79b de Alişir Nevayî'nin "Macâlis al-nafâis" kitabında aynı Tahran sarayındaki gibi müzeyyen minyatürlü sayfalar münderiç bulunmaktadır. Hüseyin Baykara'nın Divan'ından alınan müzeyyen sayfalar da müteaddid albümlerimizde vardır. Tahran Kütüphane-i Sultanî'sindeki albümde Hadice Bekim'in mektubunda nokta ile gösterilen kelime eksikliği ve نصحتکیز هم دولت لاری şeklinde (ihtimal صحتکیز هم دولت لاری kelimeleri yerine?) getirilen yanlış sözler, bu yazının Baburlular sarayındaki aslından, belki türkçeyi pek iyi bilmiyen birisi tarafından yapılmış bir kopye olduğunu gösteriyordur. Topkapı Sarayı albümlerinde ise böyle hataları olmadığına göre bizdekilerinin orijinal olduğuna hükmetmek mümkündür. Bunlar herhalde çağataycanın zamanın sanatkârları tarafından büyük itina ile işlenmiş ve hükümdarlar için yapılmış şaheserlerini teşkil etmektedirler. Çağataycanın aynı şekilde sanatkârlar tarafından itina ile ve büyük emek mahsulü olmak üzere işlenmiş eserleri Londra'da İndia Office Library kütüphanesinde son senelerde satın alınmış Dârâşukûh albümünde münderiç bulunmaktadır. Babur Mirza'nın beşinci batında bir halefi olan Dârâşukûh da anlaşılan Çağatay edebiyatına ehemmiyet vermiştir. Dârâşukûh'un bu albumu ile, benim tavsiyemin neticesi olarak Pakistan'ın büyük âlimi ustaz Muhammed Şefi meşgul olmuş ve 1955 de "Oriental College Magazin" mecmuasında bu mevzua dair bir makale neşretmiştir. Bu albumde Sultan Hüseyin Baykara'nın ve Alişir Nevayî'nin bir çok güzel şiirleri vardır, fakat bunlar daha muahhar zamanda yapılan kopyalar intibasını vermektedirler.

Pakistan, Hindistan, Tahran, İstanbul kütüphanelerinde mevcut bu nevi eserlerde Orta Asya Türk hükümdarları gibi Hindistan'daki Türk hükümdar ve beylerinin ve İran'daki Türk büyüklerinin hayatlarından alınan resimleri, veya türkçe, çağatayca şiir parçalarını ihtiva edenleri ayrıca tesbit edilirse Türk kültür edebiyat ve sanat tarihi bakımından çok meşkûr bir iş yapılmış olacaktır. Çünkü Baburlular asılları bize vasil olmıyan bir çok Temürlü sanat eserlerinin asıllarını ellerinde bulundurarak kopyalarını yaptırmışlar, bazan bu kopyelere kendilerinin Hindistan'da inkişaf ettirdikleri sanatın parçalarını ilâve etmişlerdir.

Tahran'da Çağatay Türk dili nümüneleri arasında aynı Kütüphane-i Saltanatı'de 671 numarada mahfuz bulunan "Vaqayi' Babur" mümtaz bir mevki ihraz etmektedir. Bu nüsha 931 de yani Babur'un hayatında yazılmıştır. İçinde Vaqayi'den başka Baburun Divanı, Mizan al-Avzan'ı ve diğer küçük eserleri bulunmaktadır. Bu nüshada çağatayca metin harekeli olarak yazılmış ve siyahla yazılan türkçe metnin satır aralarına kırmızı mürekkeple farsça tercümesi de yazılmıştır. Böyle bir itinalı harekeli doğu türkçe ancak Mahmud Kaşgari'nin eserinde, ve Horezm'de telif olunan Nehc al-ferâdis kitabında bulunmaktadır.

Tahran'daki Hindistan menşeli sanat eserlerinden biri de Kütüphane-i Melik'te 5927 numarada mahfuz bulunan ve yalnız sekiz sayfadan ibaret "Salâtin-i Türkistan" nam resim mecmuasıdır. تصویر بعضی از اجداد با اقتدار unvanını taşıyan bu eserde Şarkî Türkistan Çağatay hanlarından Timür'ün muasırı olan Şem'i Cihan'ın (1399-1408) üzerine 773 tarihi bulunan resmî, sonra onun oğlu Naqşî Cihan Han (1415-1418), Şirmuhammed Han (bn Muhammad Han bn Hızırhoca Han, 1408-1415), Sultan Mahmud Han (bn Yunus bn Üveys, 1487-1503), Ahmed Alaça Han (bn Yunus Han, 1485-1503, Aqsu ve Turfan'da), Sanqu (ihtimal Sa'id) Han, Reşid Han (bn Sa'id, 1533-1570) ve Sultan Sufi Han. Eser Şarkî Türkistan'ın bu sekiz hükümdarının itina ile işlenmiş mükemmel portrelerini ihtiva etmektedir. Eser Sultan Sufi Hanın emri mucebi vücuda getirilmiştir. (حسب الامر الاعلى) ظل الله في الارضين مغيث الملة والدين السلطان سلطان صوفي خان خلد الله ملكه Bu arapça cümlelerin devamını teşkil eden cümlelerin altında hanların portreleri ve onların altında da isimleri bulunmaktadır. Bunların sayfaları karışmıştır; yazı ve portreler şimdi şu şekilde sıralanabiliyor :

ثابتة علی الکمال احمد خان (مشهور) بالتجا خان	نائبه عن الزوال رشيد خان بن احمد خان	شوس سلطنته سلطان صوفي خان	(لا زالت ؟) ...
		كافة الانام سنقو خان	رائفة علی سلطان محمود خان
با اقتدار ايشان نقش شد شمع جهان خان سنة ثلث و سبعين و سبعماية		از سلاطين اجداد نقش جهان	تصوير بعضی شير محمد خان

Sufi Han Kaşgar tarihine ait bana malûm eserlerde görülmemektedir. Bu zat belki çok müttaki olduğu rivayet edilen Abdülkerim Han'ın öteki bir ismidir, ki 1567-1601 aralarında hükümlük etmiş, nihayet kardeşleri ile harpleri kaybedince Hindistan'a Baburlulara sığınmıştır. Bunu emri ile yapılan bu küçük albüm de "Muraqqa'-i Gülşen" ile aynı zamanda Safevilere gelmiş olabilir. Şem'i Cihan'ın resmi 773 tarihli olduğuna göre resimler muahharen uydurulmuş değildir. Bilâkis hanların muasır resimlerinin kopyalarıdır. Bu resimler Çağatay hanlarının kıyafetlerini renkli olarak aksettirmiş olmakla da kıymeti haizdir. Çünkü onlardan bu şekilde renkli resimlere, hattâ renksizlerine bile hiç tesadüf olunmuyordu.

İLİMLER TARİHİMİZDE
AYDINOĞLU İSA BEYLE ŞAHSINA AİT
MECMUANIN EHEMMİYETİ HAKKINDA

Ord. Prof. Dr. A. SÜHEYL ÜNVER

Türk Tarih Kurumu üyesi

Anadolu Beyliklerini de birer birer içine alan Osmanlı İmparatorluğu Selçuk devletinin fâsılasız devamıdır. Selçuk devletinin Anadolu'nun muhtelif yerlerine gönderdiği yarı müstakil âmirler ve valiler vaziyet, imkânlar ve fırsat müsait olunca hepsi kendi başına buyruk olarak müstakil hareket etmişler ve bu yüzden aslî ve onların ferî'leri olarak birçok devletler teşekkül etmiştir ki bunlara biz Anadolu Beylikleri diyoruz. Uç Beylerinden olan, memleket lehine ve Bizans'ın aleyhine topraklarında muvaffakiyetlerinden dolayı bu gibi fütuhata devam etmek üzere Selçuk Sultanı, Osman Bey'in istiklâlini de tanıdı. Germeyanoğlu da bir taraftan kendi başına bir Bey. Onun da âmirleri var. Bunlardan Aydın Beyi İzmir ve civarı fütuhatına memur eder. Muvaffakiyeti ve yeni imkânlar bunu da karşımıza bir beylik olarak çıkardı. İşte bunun torunlarından "Fahrüddevetü vel Milletü ved Dünya ved Din Çelebi İsa Bey bin Mehmed bin Aydın" İsa Bey (749-793/1348-1391) babası ve dedeleri gibi Anadolu'da fütihat ile birlikte dinî ilimleri önce o zaman İslâm medeniyetinin resmî ilim dili olan Arapça ile okutturdu, sonra da millî dilde mahallî ilmî gelişmeleri kolaylaştırmak için Türkçe eserler tanziminde âmil oldu. Bu suretle yalnız fütihat ile bir memleketin ileri gidemeyeceğini ve mutlaka ilmî çalışmaları yerleştirmek ve her yeni yerde bunu hükümler kılmanın esas olduğunu kavramış bulunarak yalnız siyâsî değil bu ilmî ve ruhî ilerlemenin de başında kalmıştır. Bir hükümdarın yeni kurulan ve bir asırdır bir takım haricî hattâ civar ve dahilî gâilelerle tutunmağa gayret ederken ilim ve sanat çalışmalarına bu kadar hız verebilmesi Anadolu Türklerinin İslâm ilim ve medeniyeti çevresi içinde millî ve mahallî görüşlerinin de ileri olduğuna bir misal teşkil eder. Bundan bugün için alınacak ders bir memleketin ilmî çalışmalarının hakikaten ön safta tutulmasının mecburî olarak nazarı itibara alınması hususudur.

1923 denberi Cumhuriyet devrindeyiz. Fakat Türkiye bugün Osmanlı İmparatorluğu'na vâristir. Onlar da Anadolu Beyliklerinin ve o yoldan da Anadolu Selçuklarının vârisidir. Yani biz hepsine tevarüs ediyoruz. Hem de aynı nesilden ve aynı kültürden geliyoruz. Mazî bizden ayrı ve bize yabancı değildi. Nitekim ayrı Beyliklerdeki halk hep bugünkü gibi bizimdir. Hiçbir fikir ve düşünce ayrılığımız yoktur. Hiçbir yabancılık hissetmiyoruz. Aydınöğulları zamanında ilim yalnız onlara has değildir. Anadolu Türk toprağının her bucağında birbirine aykırı olmayan ilim ve sanat çalışmaları vardır. Bunlar mahallî gibi görünürse de aynı esastan gelmektedir. Bu kadar yakınlık ve benzerliklere hayret edilir. Bu hareketlerin başında bulunanlar takdire cidden lâyıktır ve bunlardan biri de Aydınöglu İsa Beydir.

Malûm olan Aydın Beyleri ilim ve sanatı himaye hususunda âdeta birbirleriyle müsabaka etmişlerdir. Birer vesile ile hepsinin isimleri yaşar. Bilhassa ilim adamlarını himaye hususunda Anadolu'da diğer Beyliklere de misâl olmuşlardır.

Aydınöğullarından Mehmed ve İsa Beyler, Mısır'da senelerle tahsilden sonra Mansure "Kalavun" hastahanesinde uzun zaman başhekimlikte bulunan ve o vazifesi esnasında Arapça olarak ilmî ve tıbbî mevzularda teliflerde bulunan Konyalı Hacıpaşa "Hızır bin Ali bin Elhattab" Mısır'da bulunduğu esnada kendisini himaye eden Aydınöglu Mehmed Bey'in daveti üzerine payitahtları olan Birgi'ye gelmiş, hekimlik etmiş ve hattâ Ayasluk'ta şer'î ilimlerde de ileride olmasından kadılık yapmıştır. Buralarda mühim telifleri vardır.

Tıptan "کتاب الکمی الجلال"ı bu vazifede iken yazmıştır¹. Şifaul Eskamı da burada telif eder.

Hayat ve eserlerinden bâhis eserimizde bunlar ayrıca yazılmıştır. Hacı Paşa II. Sultan Murad'ın saltanatı ilk senelerinde vefat ederek Birgi'de Hızırılık'da defnedilmiştir.

Babasının davet ettiği Hacı Paşa'yı Aydın Beyi İsa Bey de çok tekrim etmiştir. Pederi tahsiline itina göstermiştir. Esasen Mehmed Bey'i de bütün İslâm âleminde meşhur ve Tire'de tedrisle meşgul bir âlim olan İbni Melek yetiştirmiş ve onu ilim muhibbi yapmıştı.

¹ Manisa K. N. 1788 nüshası "Te'lifi Eşşeyh ül İmam ül Alim Celâlüddin Hızır bin Ali bin el Hattab el Maruf bil Hacı Paşa Kadîi Ayasluk el-Mahruse".

Hacı Paşa'nın İsa Bey'e ithaf ettiği eserlerin hepsini Arapça yazması dikkate değer. Zira elimize geçen ve burada bahis mevzuu edeceğimiz mecmua da İsa Bey'in iyi Arapça bildiğini hatırlatmaktadır. Hacı Paşa İsa Bey adına da şu eseri yazmıştır:

“Mesalikül Kelâm fi Mesailül Kelâm” Kadîi Beyzavi'nin “Tavâliül Envar” ismindeki eserinin Hacı Paşa tarafından şerhidir¹. Şerhi Tavâli'i Hacı Paşa diye meşhurdur. Fatih K. No. 3037 de kayıtlıdır. Vaktiyle câmie vakfedilmiştir.

Mukaddimedede tâzîmkârane bir ifade ile ...Fahrüddünya ved din İsa bin Mehmed bin Aydın Azzamallahü kadrehu ve sultanehu ve ekreme şanehu ve bürhanehu... diye eseri İsa Bey'e takdim etmektedir. Sonra kavluhu... diye başlar. 258 varaktır. En sonda bunun tasnifinin Evaili Saferi Sanî 781 (1379) de yapıldığını bildiriyor. Bizzat Hızır bin Ali Hacı Paşa'dan bir zat bu eseri 25 Zilkadede okumağa başlamış ve Rebiyülâhur ayının sonlarında bitirmiştir. Demek bu âlim o zamanlarda Mevlâna Celâleddin diye adlanmıştır. Bu nüsha çeşitli aharli kâğıtlara belki müellifi hattıyla yazılıdır.

Kitabüşşifa fittup¹ “meşhur Şifaül Eskam ve Devaül Âlâm” eseridir.

Hacı Paşa bu mühim tıp kitabını 782 (1380) de Ayasluk'da 4 makale üzerine telif etmiştir. El yazısı ile nüsha Topkapı Sarayı Müzesinde III. Sultan Ahmed Kütüphanesinde No. 2070 de kayıtlıdır².

Hacı Paşa'nın Türkçe bir de “Müntahabı Şifa”sı vardır ki Aydınoğlu Mehmed Bey namına üç babda yazılmıştır. “Şifa ül Eskam”ın hulâsası sayılır³.

¹ Osmanlı Müellifleri, cild 2.

¹ Hekim Ayaşlı Şaban Şifaî Efendi kıymetli bir eseri olan “Şifaiyei fittup”de bundan bahsederken “Aydın emiri İsa bin Mehmed bin Aydın namına Şifaül Eskamdır” der.

² Bir nüshası da Süleymaniye Umumi Kütüphanesinde Yeni cami kitapları kısmında No. 921 dedir. Hacı Paşa'nın başında boş bir yerinde “Tarihi Âli”den naklen biyografisi ve Kitabüş Şifadan bahis bir Arapça kıt'a vardır.

³ El yazısı ile olan nüsha Topkapı Sarayı Müzesinde III. Sultan Ahmed kütüphanesinde bulunuyor. Birer nüshası şimdi kitapları neredede olduğu bilinmeyen Tire'de İbni Melek ve Manisa'da Muradiye Kütüphanelerindedir. Bir diğer nüshası Konya Müzesinde No. 2832.31.2.E'de gördük.

Bu “Hülâsatül Emraz vel Eskam vel Menami minel Emrazı vel Âlâm” adını verdiği eserin mukaddimesinde Hacı Paşa Halifei Resulullah-ı fil Müminin İzzül İslâm vel Müslimin Fahreddünya veddin İsa bin Mehmed bin Aydın’ı Arapça olarak medhettmektedir. Diyor ki:

(Bu memduh ile maksudum, Sultanı âlim u âmil, Bâzil-ü adil-ü adlü insaf kavaidinin hâmisî, Cevrû itisaf rusumunun mahisi, fesad kibirlerinden beldeleri temizliyen rahmet ve re’fet alâmetlerini halk için izhar eden, fazilet deryası iyiliği ve cömertliği ile herkesi ihya eden, hak taliblerini muradlarına ulaştırın, âdasına muzaffer ve genişliği ile beraber Arzı düşmanlarına dâr eden, her gönülde Mahmud, her lisanda memduh, yerlerde ebvabı hayratın fatihi, âlemlerde esbabı hasenatın banisi, Ahkemülhâkiminin teyidi ile mümtaz, bütün halaik üzerinde zıllullah, müminler arasında halifei Resulullah, İslâm ve mümininin izzi, din ve dünyanın fahri Aydınöglü Mehmed’in oğlu İsa, Şark ve Mağrib’de ihsanı gölgesi, uzun ve saltanatı çadırı mekâsıt ve metalibin gerçekleşmesi için maksud olmakta devam etsin, Medinei devleti hakkı riayet için hısnı hasîn ve me’meni ma’deleti halkın sıyaneti için rüknü rekin olmada daim olsun.

Ben bu kitabı onun huzuruna takdim etmekle beraber ona hediye etmekten kasdım حجره ثمره = Hurma celbeden gibi değilim ve ehli vebere fesahat ihda eden gibi değilim. Çünkü o bir güneştir ki ulema onun nurlarından nur iktibas ederler ve bir bahirdir ki hukema onun nehirlerinden birer avuç avuçlarlar. Şu kadar ki ben kuvvet ve takatim kadar onun nimetlerinin şükrünü yapmak istiyorum. Her ne kadar benim ibarem onun vafına erişmekten kısa ise de onun mehamidini zikre muhabbet ve misk kokulu dualarımı onun için çoğaltmak ve anber kokulu senalarımı ona koklatmak istedim.

Allah âlimler üzerine onun gölgesini, feyzini daim etsin ve âlimlerden onun insaf ve adlîni selb etmesin. İşte bu bir duadır ki red olunmaz, çünkü bu dua bütün esnafı mahlûkata şamil hayırlı bir duadır.

Bu kitaba “Şifaül Eskam vel devaülalâm” diye ad verdim. Dört makale üzerine tertip ettim...¹

Aydınöglü İsa Bey’e ilme olan bu merak pederi Mehmed Bey’den 712-733 (1312-1333) gelmektedir. Nitekim bu Aydınöglü Mubari-

¹ Müderris Bay Hazmi Tura’nın maalen dilimize tercümesinden.

züddin Mehmed Bey adına “Kıyası Enbiya” ve “Tezkiretül Evliya” eserleri tercüme edilmiştir. Mehmed Bey aslı Arapça olan Hakim Bereket’in kaleme aldığı “لباب النخب”in Türkçe tercüme edilmesini arzu etmiş, Farsçasına “Tuhfei Mubarizî” ismi verilmiştir. Çok sade Türkçe bu nüshanın “Hudavendi Azam, el Melikül Ümera Mubarizüddevetü ved Din el Mucahidül Gazî Halifet Alp ibni kuli bin Türkânşah”a ithaf edildiğini görüyoruz. Kitap 4 bahis “asıl”dır. Her fasılda birkaç fasla ve onlar da birkaç ta’lime ayrılıyor. Üçüncü asıl 9 fasıldır. İçinde hıfzıssıhhaya aid bahisler vardır.²

Selefi ve biraderi Umur Bey de ilme meraklıdır. 748 (1348) de İzmir’i fetihden 4 sene sonra Frenklere (Bahri Sefid sahilindeki Avrupalılara) hücumu sırasında şehid olmuştur. Ayrı bir yazımızda bildireceğimiz üzere Kelile ve Dimne. Mesud tarafından kendi adına Türkçe tercüme edilmiştir. Bir nüshası Lâleli Kütüphanesinde No. 1897 dedir. İbni Baytar Müfredatı Tıbbı da yine Umur Bey adına Türkçeye tercüme edilmiştir. Bir nüshası Topkapı Sarayı Müzesi III. Sultan Ahmed Kütüphanesinde No. 2113 de duruyor. Müellif hattiyle nüshası Edirne’de Selimiye kütüphanesinde dir.

İsa Bey’in Ayasluk’da inşa ettirdiği meşhur camie 30 cüz büyük kıt’ada Kuranı Kerîm vakfetmiştir. Bunlar zamanla dağılmıştır. Üçüncü cüzünü Mühendis Ekrem Ayverdi’de gördük ve örneğini aynen aldık. Başta

(وقفه الملك العالم العادل فخر الدنيا والدين عيسى بن محمد بن آيدن عظمه الله قدره جامعه الذي انشاه في مدينة اياثلوغ المحمية وقفاً صحيحاً لا يباع ولا يوهب ولا يرهن ولا يورث فن بدله فعليه لعنة الله والملائكة والناس اجمعين .)

ibaresi vardır. Bu her cüz’ün başında da olmalıdır. Nitekim bu üçüncüsünde altunla yazılmış bir halde vardı. Bütün bunlar Aydınoğlu ili dahilinde Anadolu’da Selçuk esasından gelen tezhib usulüyle hazırlanmıştır.

İsa Bey zamanında selef ve haleflerinde olduğu gibi ilim ve sanata kıymet verdikleri bıraktıkları âbideler ve bu eserlerle ortada durmaktadır. Bütün bunlar toplanacak olursa Anadolu Türklüğünün Selçuklar, Beylikler ve Osmanlılar zamanındaki ilim ve sanat hareketlerini daha esaslı takip etmek ve bir sentez yapmak imkânı hasil

² Bu tetkik Konya’da Koyunoğlu “Kitabı Tuhfei Mubarizî lubabün nuhab der ilmi tıp” nüshasından ayrıca Mesud Koman tarafından Enstitümüzce neşredilmiştir. Oradan telhis edilerek buraya alınmıştır.

olacaktır. Şimdilik bu muazzam konuya hizmet emeliyle bilhassa Aydınoğlu İsa Bey'in ilimler tarihindeki mevkiine bir misal veriyoruz.

İsa Bey'in ilim ile yakından ilgilenmesine en mühim misal memleketimizde en eskilerinden birisi sayılmağa değer el macmuasıdır. Selçuklulardan beri gelen bir teâmül ile her mühim şahıs ve şahsiyetin defteri vardır. Bunda kendisi ve gerek yanındakiler hayatında muhtelif Şark dillerinde medlullere ehemmiyet veriyorsa onlar, ufak ve kendisince ehemmiyetli hâdiseler olmuşsa bunlar ve çeşitli konularla ilgili ise bu kısa veya uzun mevzular defterinde yer alır. Bu da vefatından sonra muhtelif ellere geçer ve yeni sahipleri de bunu devam ettirirler. Bu veçhile bunlara muayyen bir isim vermek kabil değildir. El mecmuası diyoruz. İsa Bey'in de böyle zamanının abâdi kâğıdı ile ve devrinin cildiyle bir el mecmuası vardır. Kabı içinde sıcak damgalı süsler vardır. Zannımızca vefatından sonra belki bir müddet kimsenin eline geçmemiştir. Tire Kütüphanesine 1318 (1900) de mal oluncaya kadar nerelerde durdu bir şey diyemeyiz. Bu çok mühim mecmua kendisinin birçok misallerle tebeyyün ettiği üzere cidden âlimleri yalnız himaye etmekle kalmıyarak bizzat ilme de meraklı olduğunu bildirmesi noktasından kıymetlidir.

Bir defa bu deftere kendisi hakkındaki medhiyeleri, kıymet veren bir hükümdar olması dolayısıyla kâtiplerine yazdırmıştır. Onun buraya kaydettirdiği veyahut bizzat yazdığı mevzular pek çok ve çeşitlidir. Takvime kadar ehemmiyet vermiştir. Beylik ettiği Aydın-ogulları tahtı hakkında siyasi mahiyette yazılarla beraber ilimler tarihimizi zenginleştirecek olan bu gibi hazineleri de aynen ve hattâ bazı mühim yerlerini faksimile olarak neşretmelidir. Biz bu vesile ile de başına "Divanı Farisi" diye yazılmasından belki dikkat nazarını çekmiyen bu el mecmuası mündericatinin ancak fihristini verebileceğiz. Bütün bunlar toplanırsa çeşitli mevzularda inkişaf etmiş olan ilimlerimizin ve âlimlerimizin bir tarihini yapabiliriz. Bu arada bu zatın ve el mecmuasının bu hususta bir kaynak olabileceğini ifade ederim.

Bir de Anadolu'da bulunan bu gibi kıymetli ve ehemmiyetli vesikaları, pek mühim ise merkezlere alıp bir numara tahtında herhangi bir kitaplığa mal etmeyi de düşünmemeli ve bunları yerlerinde bırakarak ilim yolunda da çalışan turistleri oralara celbe birer vesile vermeli ve Anadolu'muzun ziyaret edilmesi icabeden

yerleri bu gibi eserleri de yerlerinde bıraktıracak ilmî olarak da mahallî ehemmiyetlerini arttırmalıdır¹.

Mezkûr defter “mecmua”de Tire’de Ahmed Necib Paşa kütüphanesine 1318 (1900)de vakfedilmiş. Başından noksan sahifeler vardır. Kitap “Divanı Farisi” diye kayıtlıdır ve öyle bulunur. Belki kaybolan baş sahifesinde tezhib de vardı. En başta “Elabduz Zaif” İmad bin Mes’ud el Semerkandî.. ismi sonunda geçiyor.

Alâ Cenabus Sultan ibnüs Sultan Zıllullahi Taalel mennan.. Fahrüd Devletü vel Milletü ved Dünya ved Din Çelebi İsa Bey bin Mehmed bin Aydın lazâlet râyâtı saltanehu... diye devamlı ibaresinden sonra büyük bir manzume şöyle başlıyor:

طيك الدنيا عيسى نجيب محمد
اماني كنا نرتجي الله سرمدًا

Devrinin yazısıyla kayıtlıdır. Altunla yazılmış şu ibareden sonra tekrar bir kasidei medhiye Farsça olarak:

جیست صافی جوهری همچون خرد روشن روان
آشی سیال کابی منعقد دارد مکان

Yine altunla:

فخر دنیا و دول عیسی بیک آن شاهی که هست ابدالله ملکه و اجری فی بحر المراء فلکه

Sonra medhiyei Farisiye. Sonunda da İsa Bey’e dua:

خلدالله ملکه وللمبد الضعیف بمدحه فی الربیعیات

Diğer bir şiirde “Fahri dîn İsa” ismi geçer. Diğer birinde:

“Çelebi fahri mülk İsa Beyk” ibaresi vardır Bir diğeri surhla

وللمبد فی مدحه خلد ملکه بدین
سلطان زمان و حامی دین
عیسی بن محمد بن آیدین

Bütün bu Arapça ve Farsça ve güzel yazılarla itina ile âbâdi kâğıtlı bu sahifelere geçirilen medhiyelerde “İsa Beyk” isimlerini sık sık görürüz. Ayrıca

Tekrar “Fahri Mülk ve Mülük İsa Beyk” bu ibarelere birkaç misaldir. Medhiyeler zengin sahifeler doldurduktan sonra diğer

¹ Bu mecmuayı Tire kütüphanesinde 1944 yılında gördüm. Numara ile fihriste kaydedilmemişti. Tasnif edilmiyen eserler meyanında bulunabileceğini bana söylemişlerdi. Belki Divanı Farisi diye bulunabilir,

mühim ve bizce İsa Bey'in bu hususî defterine onun ilgilendiği birçok bilgiler istinsah edilmiştir. Bunların başında hemen bu mecmuanın yegâne Türkçe kaydıdır, diyebiliriz. İzahatını bir başka yazımıza bırakarak takdim kısmını alıyorum:

Süryanîler hesabınca:

Her ayı kaçan girdugini bilmek dilersen evvelâ gör ki Tarihi hicret ol yıl kaçındadır.

811¹ yılını kim anda Âdem Nebî tarihinin 6916 sı mecmuaten tarh ile bâkî ne kalırsa yirmi sekize dek yâ dahi aşağı hatırında dut ve eğer yirmi sekizden ziyade kalırsa yirmi sekizin dahi tarh eyle. Baki ne kalırsa “بیست و هشت” cedveline yani yirmi sekiz uyakim aylar onların gayrıdır. Nazar ile ol baki kalan adedi herhangi evde bulursan evvelki evden ki anda bir yazılır. Satır üslûbunce her satır yedişer evdir. Say tâ ol adedi bulduğun eve gelince ol evi dahi bin say gör. Ne kadardır ve andan her ayın bir harfi vardır. Ol harfi dahi hesabı tarikince gör ne kadar olur ve bu harf adedini ve ol sayduğun evler adedini cem' ile gör ne kadar olur. Yek şenbede say tâ ol cem ettiğin adet tamam olunca her ne günde tamam olursa ol gün istediğin ayın evvelidir.

Orta güz ayı	Akrep	ا (اخنورس)	Teşrinievvvel	31
Son güz ayı	Kavs	د (ینورس)	Teşrinisani	30
İlk kış ayı	Cedi	و (زبورس)	Kânunuevvvel	31
Orta kış ayı	Delu	ب (ینارس)	Kânunusani	31
Son kış ayı	Hut	Floras	Şubat	28
İlk yaz ayı	Hamel	Martis	Azer	31
Orta yaz ayı	Sevr	Abrilis	Nisan	30
Son yaz ayı	Cevza	Mayıs	Ayar	31
İlk yay ayı	Seretan	Ovenis	Haziran	30
Orta yay ayı	Esed	Ovulis	Temmuz	31
Son yay ayı	Sünbüle	Ağustos	Ab	31
İlk güz ayı	Mizan	Septori	Eylül	30

Takvim Süryaniler hesabıncadır. Türkçe İzahları mühimdir. İsa Bey'e medhiyelerden sonra gelmektedir.

Sonra büyük İslâm mütefekkirlerinin Arapça ve Farsça güzel örnekleri vardır. Bu kayıtların İsa Bey'in hususî mecmuasında yer aldığına göre mumaileyh Arapça ve bilhassa Farsça bilmektedir. Zira bu toplama eseri arasına okuyabilmek için el altında bulundur-

maktadır. Eğer kendisinin ise pek de güzel olan bir yazı ile iktibaslar mevcuttur. Bizce bunun tahkiki mümkün değildir.

Şu zevatin sözleri sıralanmıştır. Arapçaların altlarında Farsça tercümeleri kelimelerin altında kelimeler olarak vardır:

İbni Sina. Hazreti Ali. Mansürül Hallacül Bağdadî. Hüseyin bin el Mansurül Hallac. Ebul Mugis el Hallac ilâ Ebil Abbas bin Atâ. Şahabüddin Sühreverdi. Bediüzzaman Hemedânî. Celâlüddin Harezşâh. Mahmud-ul Verak-ül Fâzıl. Serâcüddin-ül Urmüvi. Mecnun ül Amiri. Kutbüddin Şirâzî. Ebil alâ ül Maari. İshak üş Şirâzi. İmam-ül Müttekin Zeynül Abidin. Necmüddin ül Kübra. Sâhibül Miftah. Sâhibül Keşşaf. Sadrüddin el Konevi. Hâce Nasîrüddin el Tusi. Ebulbekir Razi.

Sadreddin Konevî'nin mektubu başında şu ibare vardır:

— نسخة مکتوب الشیخ الاعظم مقتدی مشایخ العالم صدر الملة والدين القونوی قدس الله سره
الی حکیم المحقق خواجه نصرالدين الطوسی رحمة الله
2 sahife. Hoca Nasirüddin.
— نسخة جواب حکیم المحقق من مکتوب الشیخ قدس سرهما
Cevâbı başında

ilâve keza 5.5. sahife. Kezâ

7 sahife — نسخه جواب حضرت صدرالدين از مکتوب خواجه نصرالدين قدس الله روحهما

Bundan sonra 20 sahife Farsça diğer bir risale mevcut.

En sonda 20 sahife Ebubekir Razi'nin Kitabül Havî namında 30 cildlik meşhur tıbbî külliyyatının veca'ların teskini ve sürülecek ilâçlar, Veca'ların yerleri delâletleri ve nevilerinin tafsili hakkında tercümei

ترجمه باو صدوس وهفتم از کتاب الحاوی فی الطب للحکیم المحقق جالینوس زمانه بقراط
اوانه محمد بن زکریا الرازی ، در تسکین اوجاع و بیان کادات وادله مواضع اوجاع
وتفصیل انواع yazılı

İsa Bey'in hususî mecmuasında bu makalenin Farsçaya tercümesinin bulunması dikkate değer. Acaba böyle ağırlardan mı muztarıbdı? diye akla gelmektedir.

Defterde bilhassa Hazreti Ali ve İbni Sina sözleri, Mansurül-Hallacül Bağdadî'den Arapça 4 şiir. Farsça tercümeleriyle birlikte mevcuttur.

CEM SULTAN'A DAİR BEŞ ORİJİNAL VESİKA

Ord. Prof. İ. HAKKI UZUNÇARŞILI

CEM SULTAN HAKKINDA KISA MALÛMAT

Tarihlerde görüldüğü üzere Fatih Sultan Mehmed, 886 H. 1481 M. de vefat ettiği zaman büyüğü *Amasya* valisi Bayezid, küçüğü *Konya* valisi Cem olmak üzere iki erkek evlâdı kalmıştı. Bu tarihte Bayezid ekseriyetle kabul olunduğu üzere otuz dört ve Cem Sultan ise yirmi iki yaşlarında idiler. Bayezid, kapıkulu ocağının istemesiyle hükümdar oldu ve hükümdarlığı elde etmek için gelen Cem *Bursa*'yı işgal etti ise de mağlûp olarak *Mısır*'a kaçtı; oradan hacca gitti. *Kahire*'ye avdetinde Karamanoğlu Kasım ve Ankara Beyi Mehmed Beylerin tekrar tekrar kendisini istemeleri üzerine Memlûk Sultanı Kaytbay'ın ve bir kısım ümerasının gitmemesi hakkındaki tavsiyelerine rağmen *Anadolu*'ya geçti ve bu defa da muvaffak olamıyarak Rumeli tarafına geçmek arzusuyla *Rodos* şövalyelerinin yanına gitti (887 H.-1482 M.).

Şövalyeler türlü desiselerle Cem'i Rumeli tarafına geçirmiyerek bir müddet yanlarında alıkoyup, II. Bayezid'le anlaşkıktan ve Hüseyin Bey vasıtasıyla bir muahede imzaladıktan sonra *Fransa*'ya götürdüler ve uzun müddet kendisini duka ve kıralın ellerinden almalarından korkarak şehirden şehire ve kaleden kaleye sıkı muhafaza altında dolaştırdılar. Sultan Bayezid, kardeşinin muhafazası için *Hüseyin Bey* vasıtasıyla şövalyelere senede kırk bin Filori vermeyi kabul etmişti.

Nihayet *Fransa* kralı VIII. Şarl ile Papa anlaşarak Cem'in Papa yanında bulunmasına karar verildiğinden Cem Sultan *Fransa* topraklarından alınarak *İtalya*'ya götürüldü ve 10 Rebiulevvel 894 ve 13 Mart 1489'da merasimle *Roma*'ya getirildi. Bu tarihte *Roma*'da Papa olarak VIII. Innocent bulunmakta idi. Cem'in *Fransa*'da bulunduğu sırada onun hakkında malûmat almak üzere Bayezid tarafından *Fransa*'ya adamlar [Hüseyin ve İsmail Beyler] gönderilmişti; bunlardan başka *Rericho* adında bir de Rum bulunup

França kralına gittiği sırada Kral VIII. Şarl, Cem'in Papa'ya teslimi hakkında Innocent ile mutabık kaldığından dolayı bir netice elde edememişti.

Sultan Bayezid, Cem'in Papa'ya teslim edildiğini öğrenince gerek Papa'ya ve gerek biraderi Cem'e nâme ve hediyelerle kapıcıbaşı Mustafa Ağa'yı yollamıştı (896 H.-1490 M.). Papa Innocent 1491'de vefat ederek yerine VI. Aleksandr ismiyle Borjiya Papa olmuş ve bundan sonra Fransa kralı VIII. Şarl İtalya'ya girip bir anlaşma ile Cem'i, Papa'dan aldıktan sonra *Napoli* kralı üzerine yürümüştür (1495). Cem Sultan, kral ile *Napoli*'ye giderken yolda hastalanmış ve 900 Cemaziyelevvel 29 ve 25 Şubat 1495'de *Napoli*'de vefat etmiştir. Zehirlenmesi veya hastalığı neticesinde ölmesi hakkında muhtelif rivayetler vardır. Cesedi tahnit edildikten sonra getirilip *Bursa*'da II. Murad civarına defnedilmiştir.

Şimdi bu kısa izahattan sonra Cem için Rodos Şövalyeleri Reisine *Fransa* kralına ve Papa'ya gönderilen vesikalara geçelim.

I.

Davud Paşa'nın vezir-i âzamlığı zamanında *Floransa*'ya Lorenzo dö Medici'ye ve oradan da *Fransa*'ya kadar gitmiş olan İsmail Bey'in sergüzeştinden başlıyalım. Sultan Bayezid, Cem'in Fransa'da bulunduğunu haber alması üzerine Osmanlılarla dostça münasebeti olan Lorenzo'ya bir takım hediyelerle İsmail adında birisini göndermiştir. Davud Paşa'nın vezir-i âzamlığı 1483 ile 1496 arasında olduğundan İsmail Bey bu tarihler arasında ilk senelerde gitmiştir.

İsmail Bey, *Lorenzo*'ya elçi olarak gönderilmekle beraber asıl maksat Cem hakkında malûmat almaktı. Sultan II. Bayezid tarafından Dubrovnik cumhuriyetine gönderilen hükümde İsmail'in İtalya sahillerine çıkarılması emrolunmuştu. Filhakika İsmail Bey cumhuriyetin verdiği gemi ile beş gün *Adriyatik*'te seyrettikten sonra evvelâ bir limana girmişler ve orada rüzgâr beklemek için onbeş gün kadar kalmışlar ve oradan kalkarak Papalığa tâbi *Ankona* liman ve şehrine gelmişler ve sonra da *Pijer* şehir ve limanına varmışlardır.

İsmail Bey gemiden karaya çıkarak kira ile at tedarik edip Orbini adında küçük bir dükânın şehrine ve oradan da yine küçük bir dükânın merkezi olan *Sanana* kasabasına ve buradan da Sultan

Bayezid'in nâme ve hediyelerini takdime memur olduğu Lorenzo dö Medici'nin merkezi olan *Floransa*'ya gelmiştir. İsmail Bey buraya gelince memuriyetini söylemiş, fakat memurlar Lorenzo'nun halen *Floransa*'da bulunmadığını ve nerede olduğunu öğrenince kendisini oraya götürceklerini söyleyerek elçiyi iki ay kadar orada oturtmuşlar ve kendisine iyi misafirperverlik göstermişler ve sonra Lorenzo'nun *Savoie* dukasının yanında bulunduğunu haber alarak kendisini bir memur oraya götürmüştür.

İsmail Bey *Boulonya*, *Pavya* ve *Milâno* şehirlerine uğramıştır. Milân dukası Karlo (Şarl) kendisine hüsn-i kabul göstermiş ve oradan Lorenzo'nun bulunduğu *Savoie* dukasının (Birinci Şarl) yanına gitmiştir¹. İsmail Bey'e *Savoie* dukası seni ister diye kendisini davet etmişlerse de duka ile görüştürmiyerek dukanın vezirinin dairesine götürmüşlerdir. Buna da sebep *Rodos* şövalyelerinin adamlarından biri İsmail Bey'i görüp vezirle ittifak ederek kendisini (herhalde Cem Sultan için geldiğini anlıyarak) vezirin evinde üç gün eline ayağına demir vurup hapsetmişlerdir.

Sonra Rodos şövalyelerinin adamı, İsmail Bey'i alarak kendi yerine götürüp orada da bir sene kadar saklamış, sonra kız kardeşinin bulunduğu başka bir şehire götürüp orada da yine eli ayağı bağlı olarak zindana koyup yedi sekiz ay bırakmışlardır; bu sırada İsmail Bey'in mahbus bulunduğu yerin askerleri bunun gizli gelmeyip geçtiği yerlerde ikram gördüğünü ve bir ulu pâdişahın kulu olduğunu söyleyerek itiraz etmeleri üzerine *Savoie* dukası, İsmail Bey'i yanına getirtip ikram etmiş ve kendisini şövalyelerden almak istemiş ise de veziri mâni olmuş ve duka ondört onbeş yaşında henüz genç olduğundan vezirine söz geçirememiş fakat şövalyelerin adamına İsmail Bey'i hapsetmeyip gözetmesini emretmesi üzerine şövalye İsmail Bey'i hapsetmeyip yanına adam koyarak o suretle dört beş ay kadar orada kalmıştır. Bundan sonra *Savoie* dukasının kudretli beylerinden Luviz-Talyan ismindeki bey İsmail Bey'i yanına avcı olarak almış ve kendisine çok îtimad ve sevgi göstermiştir. İsmail Bey bu suretle bir buçuk sene kadar Luviz Talyan'ın yanında kaldıktan sonra *Rodos* beyinin adamı İsmail'i, Bey'in yanından almış ve beş ay kadar

¹ Lorenzo'ya getirdiği nâme ve hediyeleri verdiğinden ve görüşüp görüşmediğinden bahsetmiyor.

yine saklamış ve sonra kendisini alarak götürmüş ve Luviz Talyan İsmail Bey'i istemiş ise de gemiye gönderildiği söylenmiştir.

İsmail Bey gemiye bindikten sonra sakalını kesip hıristiyan kıyafetine sokmuşlar ve bu suretle Rodos'a getirmişlerdir. İsmail Bey gemiye girdiği zaman İlyas adında bir Türk tanıdığı görmüş ise de İlyas kendisine aşinalık etmemiş, fakat gemiden adaya çıktığı sırada İlyas kendisine gizlice dilini muhkem tutmasını tavsiye eylemiştir.

İsmail Bey bayramdan iki gün evvel (senesi malûm değil) Rodos'a varmış, bayramı orada geçirmiş. Şövalye, İsmail Bey'i kendi evinde saklıyarak kimse ile görüştürmemiş, bu sırada Sultan Bayezid'den şövalyeler reisine bir elçi geldiğini haber alıp Sırpça bir mektup yazarak bir vasita ile gizlice elçiye verilmesini ve o suretle vezir-i âzam Davud Paşa'ya takdimini rica etmiştir. Elçi İstanbul'a avdetinde mektubu Davud Paşa'ya vermiş ve daha sonra pâdişah-tan gelen bir hükümle İsmail Bey serbest bırakılarak İstanbul'a gelmiştir.

İsmail Bey bu sergüzeştinin sonunda yukarıda adı geçen Luviz Talyan yanında bulunduğu sırada Hacı'nın (yani Cem Sultan'ın) Fransa kiralığı dahilinde بوركى قلميا Burki Kalemya (acaba Bourganeuf mu?) hisarında bulunduğunu ve Fransa'ya gidip gelen dayısı oğullarının haber verdiklerini söylemiştir. Eğer Borgi Kalemya Bourganeuf ise Cem'in burada bulunması 892 H.-1487 M. senesine rastlamaktadır.

İsmail Bey'in bu sergüzeştnamesinde kaydettiği günler vasati olarak hesap edilecek olursa seyahati dört buçuk sene kadar sürmüştür. Bu sergüzeştname aynen şöyledir:

Ahbâr-ı İsmail Bey ki Davud Paşa marifetiyle gitmişti

Bundan ki gittim, Hüdavendigâr hükmi elümde varidi ki Dubrovnik beyleri gemi viralar. Gemi verdiler, gemiye girip beş gün kenarsızla yürüdük, ondan bir limana girdik, onbeş gün durduk; ondan rüzgâr olup bir gün bir gece Angoya (Ankona) nam şehre geçtik; mezkûr şehir Rim papanun şehridir. Andan gine gemile Pijer nam şehre varduk. Andan kira ile ata binip Ürbîn nam beycügüzün iline vardık ondan سکانا Sanana nam şehre ol dahi başka beyceğüzdür. Andan Firincaya ki bunda Florindin (Floransa) derler: anın beğünün adına Lorenca Medis (Lorenzo dö Medisis) derler; ana pâdişah-tan kâğıdım ve armağanım varidi. Anda iki ay durguttular,

bu sebepten ki biz anun nirde idügin bilmeziz, bilalüm andan seni gönderalüm. Ama anda durduğumca ve bu geçdüğüm yerlerde pâdişah uğruna gereği gibi izzetler ve hürmetler ettiler; yürüdüğüm yirde atumla ve tuğla yürüdüm. Sonra Duka de Savuya (Dük dö Savoie) yanına çıktı deyu haber aldılar. Dahi benümle bundan giden anlar dahi bir adam koştı; beni Duka dö Savuya'ya götürdü. Gide yürürken *Boluna* nam şehre uğradım, andan *Pavya* nam şehre uğradım, andan *Milân*'a vardım. Duka dö Milân derler; ama adı Karlo'dur; bana gereği gibi izzet etti; bin kişi var idi ki beni karşıladı kondum, yoksa kendusi dahi beni karşılasa gerek idi. Ondan Duka dö Savoya şehrine (Cimri=Şamberi) vardım. Duka dö Savoya anda idi, beni kondurdular. Ondan Duka seni ister deyu beni aldılar, gittiler, vezirinin evine illettiler, beni kendüye göstermediler; meğer ki Rodos'un adamisi anda imiş, beni görmüş; bu, vezirle ittifak edip beni dövdüler, öldürmeğe dahi kasdettiler; âhir öldürmeyüp elüm, ayağım demürleyip üç gün üç gece yattım. Ondan sonra mezkûr Rodos kâfiri beni alup kendü evine letti; bir yıl anda sakladı. Ol şehirde Vehlet? olduğu sebepten kız karındaşı bir gayrı şehirde olurdu, Beni anda gönderdi. Anda dahi elüm ayağım demirleyüp zindana saldılar; anda dahi yedi sekiz ay miktarı durdum. Ol yerin sipahileri gelip beni görürlerdi; esirgerleridi, vardılar beylerine ki Duka dö Savoya'dır ana söylediler; reva değildir ki bunca beyleri, izzet ve hürmetle geçe, bunda gele hapis ola, bir ulu pâdişahın kuludur, maslahat değildir dediler, bunun günahı nedir dediler? Aşikâre gelenin hod günahı yoktur niçin tutarsız? Ondan sonra mezkûr Duka dö Savoya adam gönderip beni istedi; yanına getürdi, haylı hoş görüp izzet etti; mezkûr Rodos adamısından beni almak diledi; ol vezir mâni oldu; kendü oğlan (genç) adamdır vezirine söz geçüremedi, ama mezkûr Rodos adamına ismarladı ki bunu onatca dut; ol dahi beni hapis etmedi, gezerdim ama yanımda adam eksik olmazdı, gözedirdi. Bu vech üzere dört beş ay yürüdüm. Andan sonra bu Duka dö Savoya'nın bir yarar beyi vardır Luvis Talyan dirler sekiz pare hisarı atasından kalmış vardır; ol yirlerde gayet şirmerd ve yarar kâfirdir, andan şirmerd ol yörelerde kimse anılmaz, şol haddedir ki asıl França beğinden yılda bin ? قرنتی yir, ol قرنتی verdüğünün sebebi dahi budur ki mezkûri kendü yanına o kodu ki kendüye tâbi olup hizmetinde olaydı. Ol varmadı, ol dahi dedi ki çün bana gelmedin işte sana yılda bin ferenti ki kimesneye varup

tâbi olmayasın deyu. Zira ki ondan evvel Duka Dö Bergona (Burgonya dukası) nam beğün yanında idi; ol Duka dö Bergona França beğinin düşmanı idi, anun yanında iken França beğine bu çok zahmet ederdi.

Mezkûr Luvis Talyan av sever kişi imiş, beni ana avcıdır dediler, geldi beni istedi, alup kendü evine iletti, bana gayet izzet, hürmet etti. Şol mertebede muhabbet gösterdi ki oğlum, kızım senünçün vermeğe razıyım dedi, beni donattı, evim barkum senindir ne istersen gey, ne istersen ye dirdi. Bu vech üzere bir buçuk yıl yanında durdum, ahdi bu idi ki beğiyle söyleşüp beni gönderseler gerek idi ve pâdişaha kâğıtlar verseler gerek idi. Her bar ki ben devletlu Hüdavendigârın evsafını söyledim, ol bana dirdiki eğer devletlu Hüdavendigâr bana vira kâğıdı vireydi varup görürdüm, ne kim emretseler başarurdum.

Bu esnada iken Rodos beğünün ademisi gelip beni bundan istedi, birkaç gün benümle dursun hâcet olursa gine alasz dedi. Bu dahi ana verdi, alıp beni evine geldi; beş ay miktarı gine sakladı. Andan sonra bunlardan uğrulayın beni gemiye gönderdi. Andan sonra beni istemişler, bu beni gemiye gönderdiğin demişler, aralarında haylı söz olmuş deyu işittim.

Bu gemi alıp beni Rodos'a götürdü, ama gemiye koydukları vaktin sakalum yoldular, kâfir suretine koydular; ol gemide İlyas'ı gördüm ama İlyas bana aşinalık vermedi. Ol gemiden çıkayorken dilünü muhkem tut dedi. İki gün bayramdan öndin Rodos'a girdik bayramı Rodos'ta ittük. Beni kendü evinde muhkem sakladı, beni kimse ile söyleştirmezd; ondan sonra işittim ki Hüdavendigârdan adam geldi, Sırpça, bir kâğıt² uğrulayın yazdım. Kendü halimi bildirdim bir tutsağın eline verdim ki Hüdavendigârdan gelen kulun eline vire, ol dahi Davud Paşa'ya vire. Sonra pâdişaktan hüküm geldi elüme bir kâğıt verip beni salıverdiler, benüm vasf-ı halim budur ki zikrolundu.

Ama mezkûr Luvis Talyan yanında dururken ol bana şöyle derdi ki *Burgi Kalemya* derler bir hisar vardır. França diyarındadır. Ama Rodos beyinin karındaşı oğlunun elindedir Hacı (Cem Sultan) ol hisarcıktadır derler. Andan bunun dayısı oğulları França'ya varup

² İsmail Bey'in aslen Sırp devşirmelerinden veya Bosnalı olduğu anlaşılıyor.

gelürlerdi bu haber anlardan alınurdu; ama gözile görmüş kimse değildir.

Bundan gideyürürken tâ Rodos kâfirinin fitnesine uğramayınca ne yire ki uğradım ise izzet ve hürmet ederlerdi. Bu sebepten dönicek her birisi kâğıt verip Hüdavendigâr ile biliş olmağa dilerleridi; yürüdüğüm yirlerde atumla tuğla bayağı kisvetimle yürürdüm, Hüdavendigâr'ın yarar kuludur deyu hürmet, izzet ederlerdi.

II.

CEM SULTAN DOLAYISIYLA İKİNCİ BAYEZİD TARAFINDAN HÜSEYİN BEY'İN EVVELA RODOS'A VE SONRA FRANSA'YA GÖNDERİLMESİ

Cem Sultan'ın, şövalyeler tarafından Fransa'ya götürüldüğü haber alınması üzerine Hüseyin Bey adında Fransızca bilir bir memur³ Fransa'ya gönderilmişti. Bu Hüseyin Bey daha evvel Cem hakkında Sultan Bayezid'le şövalyeler arasında *İstanbul*'da bir anlaşmaya varıldıktan sonra elçi olarak şövalyelerin murahhaslariyle beraber 888 Safer-1483 Mart *Rodos*'a gönderilmiş ve üstad-ı âzam d'Aubusson ile bir muahede imzalamıştı. Bu muahede şartlarından birisi Cem'in şövalyeler elinde tevkifine mukabil her sene Ağustosta pâdişah tarafından üstad-ı âzama kırk bin duka tediyesi idi⁴.

Hüseyin Bey, İstanbul'dan kara yoluyla *Muğla*'ya gidüp götürdüğü şeyleri Muğla kadısına emaneten bıraktıktan sonra *Radus* adasına geçip şövalyeler'in reisiyle görüşüp pâdişah'ın teklifini söylemişdir. Baş şövalya yapılan teklifi ve teahhüd olunan kırkbin filoriyi kabul edip pâdişah'a cevabını yazıp Hüseyin Beğ'i *Fransa*'ya götürüp getirmeği teahhüd etmiş ve kırkbin floriye mukabil Cem'i saklayup o para ile anın ihtiyacını göreceğine söz vermiş ve İncil üzerine yemin etmiş ve bu hususta elinden bir teahhüdname alarak İlyas Bey ile pâdişaha göndermiştir. Hüseyin Bey bundan sonra Şövalye reisinin verdiği kefillerle tekrar *Muğla*'ya dönüp Rodos'a geçerken kadiya bıraktığı Floriyi alıp sicille kayd ettirdikten sonra adaya dönmüş ve yine durumu Nasuh Ağa ile 888 Rebûlevvel'de (9 Nisan 1483) pâdişah'a arz etmiştir.

³ Şarl'ın nâmesinde Hüseyin Bey'in, kendi veziri Yorgi'nin kardeşi olduğu gösterilmiştir.

⁴ *Hammer (Ata'bey tercümesi)*, c. 4, s. 256.

A

Hüseyin bey'in *Rodos*'tan gönderdiği 888 Rebiulevyel başı (9 Nisan 1483) tarihli arızası sûreti (Topkapı S. Arşivi No. 3286) :

ابد الله دولته الى يوم القيام
وزاد شوكته على كافة الانام

Yüz Haksâr-ı ubudiyette koyup Astâne-i âlempenah'a arz-ı bendegi oldur ki emr-i âli mûcibince *Muğla*'ya geldikte esbabi bittemam Muğla kadısına ber vech-i emanet konulduktan sonra içeru *Rodos*'a geçdük. *Megal Mastori* ile buluşup cemi-i emr-i pâdişahi arz olunup على وفق المرام ala vefkil meram kabul edip mukarrer ve musaddak tuttular; evvela kırkbin filoriyi kabul edip dergâh-ı muallaya cevabın yazdılar. Andan biz kulinızı Freñçeye iledüp getürmesine mütekeffil oldular. İnşaallah ül-aziz bâdehu kırkbin filori üzre Cem'i koyuvirmeyüp saklamasın ve ol filori ile anın tedarikin görmesin ve ortada hilaf, hile olmamasına İncilerine biz kulunuz kendü elimizle yemin ettirdik ve mezkûrin üzre visaknâme alup İlyas bey kulunuzla irsal olundu.

İNşaallah-ül-aziz ol dahi ulak ardınca dört biş günden sonra vâsil ola ve bu mühimme kefalet için üç kişi virelim dedikten sonra Hacı İbrahim dirler ki evvelden bile gelüp gider, Sultanım'ın malumıdır, giru biz kulunuzla bile geçüp ekser *Rodos*'ın mühim fakirlerin bilür. Mezkûr Hacı İbrahim ihtiyar ettiği üç kişi virdiler; üçüne dahi kendü boyun (kefil) olup bile alup çıktım. Muğla kadısı mezkûr filoriyi getirüp bize teslim ittikte mezkûr boyunları (kefilleri) kadiya ve sancak beği ademisine teslim olunup mezkûr Hacı İbrahim'in dahi buyunluğun sicillatına kayd ittirelim ve biz kulunuz dahi meblağı alıp teslim itmesine gittiğimiz sebebden mezkûr arzname Nasuh kulunuzla irsal olındı. Bâdehu ne vâki olursa İlyas bey kulunuzla arz oluna. Baki devlet-i ebedi ve saadet-i sermedi daim ve kaim bâd bihörmet-i ve Muhammedin âlih-il-emcad. Tahriren fi gurre-i Rebi-ul-evvel sene 888.

Abdüküm el-fakir

Hüseyin

Cem'in Fransa'ya naklinden bir müddet sonra şövalya reisinin teahhüdü üzere Hüseyin Bey 1483 yazında Fransa kırak XI. Lui'ye gönderilmişti. Hüseyin Bey 888 Cemaziyel-

âhir sonlarında (1483 Temmuz) Savoie dukalığının merkezi olan *Chambery*'ye gelmişti. Bu sırada Cem Sultan Fransa'da *Le Pönet* adlı şatoda bulunuyordu. Hüseyin Bey *Chambery*'de bulunurken Cem Sultan'la görüşmek istemiş ise de şövalyelerin entrikaları ve Fransa'da kralın vefatı sebebiyle herhangi bir karışıklık bahanesiyle görüştürülemediği⁵. Filhakika bu sırada yani 30 Ağustos 1483 ve 26 Receb 888'de Fransa kralı XI. Lui vefat etmişti. Bunun üzerine Hüseyin Bey, mecburen geri dönerek Cem'in maiyyetinden cebren alınan yirmi dokuz kişi ile beraber Ekim ayında *Nis* yakınında *Villefranche*'de şövalyelerin Göke gemisiyle 29 Zilhicce 889 ve 1484 Ocakda *Rodos*'a varmış ve oradan da *İstanbul*'a gelmiştir.⁶

Hüseyin Bey bundan sonra ihtimal ki 1484'de müsaadesi alındıktan sonra nâme ve hediyelerle yeni kral VIII. Şarl'a gönderilmiş ve kral da 21 Nisan tarihli beylerine gönderdiği bir fermanla Hüseyin Bey'in bir sene müddetle kendi memleketinde bulunmasına ve gezmesine müsaade etmiş aynı zamanda diğer gezdiği ve geçtiği dukalıklardan da hüsn-i muamele görmesini tavsiye eylemiştir. Kralın bu fermanının altında *Kunduz de Bresa* ve *Grad Belayiki*? imzaları vardır. VIII. Şarl'ın bu fermanının tarihi 889 H. 1484 senesi Eylül olmalıdır. Bundan sonraki vesikada görüleceği üzere Cem Sultan'ın 889 Zilkade - 1484 Aralık tarihiyle biraderi Sultan Bayezid'e gönderdiği cevabî arızasını belki Hüseyin Bey ile göndermiştir. Kral VIII. Şarl nâmesinde elli kişinin gelmesini ve fena harekette bulunmamalarını şart koymuştur.

Suretini aynen aşağıya yazıp fotoğrafisini de makaleye koyduğumuz Şarl'ın fermanından, Hüseyin Bey'in herhalde kral ve saltanat naibesi olan valdesi taraflarından kabul edildiği ve hediyelerini takdim eylediği anlaşılmaktadır. Vesika'nun tercümesi aynen şöyledir⁷.

⁵ *Hammer (Atabey tercümesi)*, c. 4, s. 258'de Hüseyin Bey'in kralın vefatı dolayısıyla onunla görüşemediğini ve Cavid Baysun (Cem Sultan hayatı ve eserleri) adlı eserinde (s. 40, 41) Hüseyin Bey'in krala Türkiye'de Hristiyanların mukaddes eşyasının bir listesini götürüp Cem'in Fransa'da muhafazasına mukabil bu eşyadan başka külliye para teklif edip kabul edilmediğini hurafeperest ve mütaassıp olan XI. Lui'nin Hüseyin Bey'i huzuruna kabul eylemediğini beyan etmektedir.

⁶ *Vakıat* s. 13 ve *Tacü't-tevarih*, c. 2, s. 28.

⁷ *Topkapı Sarayı Arşivi*, numara 3090.

B

“Karlos Allah inayetiyle França kiralı; sancağım beylerine ve kadılaruma ve yerlerine duran adamlarına ve derbende ve köprü ve limon (liman) bekleyenlere şöyle malûm ola ki şimdiki halde yarar ve îtimad itdüğüm vezirim Yorki'nin karındaşı Hüseyin Bey'i Hüdavendigâr bazı maslahatı için bu yana acayib yüzel⁸ nesnelere götürmek için bunda gelmek ister imiş. Öyle olsa buyurdumki mezkûr, yoldaşlarıyla ve rızklarıyla ve esbablarıyla bugünden bir yıl gelince de gelürse gele, kimesne mâni olmaya. Ama bir yıldan sonra bu mektuba amel olunmaya ve anunla bile gelenlerden elliden ziyade olmaya. İmdi gerektir ki mezkûr gelincek onat vechile getürsüz ve herkande dilerse gide ve haçan dilerse giru döne kimesne mâni olmaya; bu şart ile ki benüm memâlik-i mahrusama bir yaramazlık kast itmiyeler; ve şöyle mâlûm ola ki bunların geldiğün gayet severim. İmdi sakınasız ki bunlara kimesne mâni olmaya; şöyle yaraklarıyla kunderleriyle geleler, gideler denizde olsun koruda olsun. Eğer şöyle ki mezkûrlara bir kimesne mâni olursa emrim bunun üzerindedir ki ol dakika öldüresiz, bir türlü dahi itmiyesiz. Ve Firenkistan beylerine temenni itdüğüm budur ki Hudavendigâr'ın adamları her kanginüzün memleketine uğrayugelirse benüm hatırım için bunları hürmet ile izzet ile gönderesiz. İnşallah ben iyi ve adil idem. Abril ayının yirmi bir gününde yazılmıştır.”

Kıralun emriyle biz dahi adlarımız bunda yazdık.

Kunduz dö Bresa ve Grad Belayiki? ve bâki gayri beyler.

III.

FRANSA'DA BULUNDUĞU SIRADA CEM SULTAN TARAFINDAN
SULTAN BAYEZİD'E GÖNDERİLEN CEVABÎ ARİZA

Cem Sultan Fransa'da bulunduğu sırada 889 Zilkade ibtidaları (1484 Kasım) tarihli biraderi Sultan Bayezid'e bir ariza takdim ederek halinden şikâyet etmiş ve kurtarılmasını istemiş olacak ki pâdişah bulunduğu yerde yâni Fransa'da kalmasını tavsiye etmiş. İşte Cem, biraderinin bu mektubuna karşı orada kalmak istemediğini ve ne yapıp yapıp vaadi mûcibince kendisini yanına aldır-

⁸ İmlâ yanlış çoktur, tercüme eden ihtimal ki yahudi olup güzel kelimesini yüzel yazmıştır.

masını ve her ne arzu ederse anınla âmil olup ve bunun iyi adına lâyük bir iş olacağını ve ölmeğe razı olup orada katiyyen durmak istemediğini yeminle temin etmektedir. Bu arızasının sağında yukarıdan dört satır hizasında (Cem bin Mehmed Han muzaffer daima) tuğrası vardır.

Fotoğrafisi makaleye konan bu arıza aynen şöyledir⁹.

- 1 - *Hazret-i mekremet meab ? bieyyam-ı kâmyab*
- 2 - *iftihar üs salâtin ül fiham ve ihtiyar ül havakin ül izam essârim samsam râkibü alâ ? el makam.*
- 3 - *elmahsus bi avâtıf-ı zehi ? elmelikül allâm dâme ömrühu ilâ yev-milhaşr vel kıyam tahiyât-ı safiyat-ı*
- 4 - *anber nesim ve teslimât-ı vâfiyât-ı abher şemim irsal olunduktan sonra arz olunan oldur ki*
- 5 - *şimdiki halde mektub-ı şerif irsal idüp bize bu diyarda eğlenmek suretini göstermişiz*
- 6 - *imdi malûm ola ki Vallahilazim ve Billahilkerim benim bu diyarda eğlenmeğe bir dem*
- 7 - *ve bir saat rızam yoktur. Öyle olsa lûtfedüp kemal-i kereminizden (bir kelimeyi okuyamadım) nazar*
- 8 - *idüb ve bizim ile itdüğünüz ahd-ü peymanı yadidüp ve huristiyan beyleri içinde*
- 9 - *iyilük ile adınız çıkmış iken kendünüze bîvefalık töhmetin ittirmeyüp*
- 10 - *ve sizlerin gibi pâdişahların adl ve insafına ne lâyük ise ona göre amel idüp*
- 11 - *bâri bu hususta benim rızam üzere olup elbette elbette beni huzur-ı şerifinize*
- 12 - *yetiştirmek her ne veçhile mümkün ise öyle idesiz, ziraki bu taraflardan*
- 13 - *hiç liveçhin minelvücuuh hayır görülmedi ve görülmek ihtimali dahi yok. İmdi heman*
- 14 - *hayırlısı oldur ki biz anda sizlerin yanına varup her neyi ki maslahat görürseniz*
- 15 - *anın ile âmil olup şol ki müslüman beyleri gayretine lâyiktir bize edip ve şol ki*

⁹ *Topkapı Sarayı Arşivi* 3092 numarada Şehzade Ahmed'in zanniyle onun dosyasına konmuş olan vesikalardan ayrılmıştır.

- 16 - *huristiyan beyleri içinde sizlerin gayretine ve eyü adına lâyiktir sizler*
 17 - *eda edip filcümle her ne ki vech ise öyle idesiz. Ama lütfedip bu hususta*
 18 - *bir türlü dahi tedarik itmiyesiz ki vallah vallah ölmeme razıyım bu diyarda ayruk durmağa*
 19 - *razi değilüm şöyle bilüp ana göre tedarik idüp behemehal bizi anda iletmeğe himmet idesiz.*
 20 - *ve dahi lütfedip Yahşioğlu kulunuzun cemaati tarafından nazarı merhametiniz diriğ buyurmuşasız*
 21 - *Ben onun hizmetinden hoşnudum ; öyle olsa gerektir ki sizler dahi hatırumuz için anın cemaatini hoşnud idesiz*
 22 - *tahriren fi evail-i zilkade min şühur sene 889 min hicretin nebeviyye.*

IV.

KAPICIBAŞI MUSTAFA AĞA'NIN CEM SULTAN İÇİN
 PAPAYA GÖNDERİLMESİ

Cem Sultan Fransa'da kaleden kaleye, şatodan şatoya dolaştırıldıktan sonra 5 Ekim 1488'de (893 Şevval sonları) Fransa kralı VIII. Şarl ile Papa VIII. Innocent arasında bir anlaşmaya varıldıktan sonra Fransa'da son bulunduğu *Bourganeuf* şatosundan alınarak yola çıkarıldı; *Lion* ve *Marsilya*'dan geçerek 894 Rebiulevvel ve 1489 Şubatta *Tulon*'a getirildi; on gün kadar orada bulunduğu sırada Fransa kralının Cem Sultan'ı geri döndürmek üzere verdiği emir *Tulon*'a gelmeden evvel Cem Sultan ele geçmemek için hemen gemiye bindirilerek Fransa'dan uzaklaştırılıp, nihayet 13 Mart 1489 ve 10 Rebiulâhır 894'de merasimle *Roma*'ya getirilmiştir¹⁰.

Sultan II. Bayezid VIII. Şarl'e göndermiş olduğu Rum elçinin avdetinden sonra Cem Sultan'ın Papa'ya teslim edildiğini öğrenince gerek Papa'ya ve gerek Cem Sultan'a bir takım hediyeler ve aynı zamanda biraderinin muhafazası için mahrem nâme ile

¹⁰ Sultan Bayezid, Cem Sultan'ın Fransa'da muhafazası için *Rericho* adında bir Rum elçiyi Fransa kralı VIII. Şarl'a göndermiş ve şehzadenin muhafazasına mukabil senede elli bin duka verdikten maada diğer başka vaidlerde de bulunmuştu. Kralın validesi bu vaidlere karşı yumuşamış ve nihayet Cem'in geri döndürülmesi için emir gönderilmiş ise de bu emir gelmeden evvel Cem Fransa'dan uzaklaştırılmıştı (*Cem Sultan hayatı ve eserleri* - Cavit Baysun, s. 46, 47).

kapıcıbaşı Mustafa Ağa'yı *Roma*'ya göndermiştir¹¹. Mustafa Ağa, Cem Sultan'ın üç senelik mesarifi için para getirdiği gibi Cem'in muhafazası için de her sene Papa'ya kırk bin altın verileceğini bildirmişti; Mustafa Ağa 897 Muharrem ve 1490 Kasım'da *Roma*'ya gelmiştir. Biz orijinal bir vesika ile Mustafa ağa'nın ne suretle *Roma*'ya, Papa'nın yanına geldiğini göstereceğiz.

Mustafa Ağa evvelâ İtalya'ya geçebilmek için muhtemelen *Avlonya* veya o sahildeki bir yerde tevakkuf ederek Papa ve Napoli krallığı ile bir münasebet tesisinden sonra alacağı cevaba göre hareket etmeği münasib görmüştü; çünkü Sultan Bayezid, Mustafa Ağa'nın hareketinden sonra arkasından ulakla göndermiş olduğu emirde deniz tarafından bazı haberler alındığını ve Papa'ya kendisi (Mustafa Ağa) tarafından kabiliyetli bir adam gönderip anlarla dostluk için görüşmek istediğini anlatıp alacağı cevabı tafsilâtiyle bildirmesini yazmıştı. Bunun üzerine Mustafa Ağa İtalya sahiline gönderdiği bir adamı vasıtasıyla Gün Uskıra adında birisini bulmuştur. Bu zatın Papa'nın yanında Pavlo Kirsi ve Napoli kralı yanında da Körki Uskıra adında hısımları bulunduğundan Mustafa Ağa, dostluk için gelmiş olduğunu hâvi Papa ile Napoli kralına birer mektub yazarak *Roma*'ya gelmesine müsaade istemiştir. Bunlardan Pavlo Kirsi'nin Papa'dan ayda altı ve Hacı yani Cem Sultan'dan da bir filori aylığı varmış¹².

Mustafa Ağa Napoli kralına (Alfons) yazdığı mektupta Gün Uskıra'yı Papa nezdine göndermesini rica eylemiş olduğundan Riga Polya yani Napoli kralı, Gün Uskıra'yı kabul ile yanına adam koşup Papa'ya göndermiştir. Papa Gün Uskıra'yı kabul ederek aldığı mektup dolayısıyla kendisine güler yüz göstermiştir. Bunu müteakip Papa *Roma*'nın yirmi iki mil uzağında olan *Vik* kasabasına giderek *Roma*'ya gelmekte olan müttefiki Napoli kralıyla üç gün

¹¹ Mustafa Ağa, Enderundan yetişme olup 886 H.-1481 M. de hazinedarbaşı, 892 H.-1487 M. de kapıcılar kethüdası, 894 H.-1489 M. de kapıcıbaşı, 900 H.-1494 M. de Avlonya sancak beyi, 903 H.-1497 M. de Gelibolu sancak beyi 904 H.-1498 M. de Rumeli Beylerbeğisi ve 906 H.-1500 M. de vezir bulunduğu vakfiyelerinde görülmektedir. 917 H.-1512 M. de veziri azam olan ve Yavuz Sultan Selim'in cülusundan sonra Şehzade Ahmed taraftarı olduğu için katledilen Koca Mustafa Paşa'dır.

¹² Vesikalarda Cem Sultan'ın ismi söylenmiyerek hacılığı dolayısıyla Hacı diye zikredilmektedir.

Cem meselesini görüşmüş ve bunu müteakip mütemed bir adamını sulh için Fransa kiralına (Sekizinci Şarl) göndermiştir. Bu işlerden sonra elçi Gün Uskra, gerek Papa ve gerek Napoli kralının ve bir de Papa'nın nüfuzlu adamlarından olan Pavlo Kirsi'den birer mektub alarak Mustafa Ağa'nın yanına dönmüştür.

Papa İnnocent verdiği cevapta aldığı mektuptan memnun olarak Mustafa Ağa'nın göndermek istediği adamın gelmesine müsaade ettiğini fakat denizde emniyet olmadığından gönderilecek adam hangi sahile çıkarsa kendisine mektub yollamasını ve ona göre adam gönderip yanına celb ile bütün isteklerin yerine getirileceğini bildirmiştir.

Riga Polye yani Napoli kralı da Mustafa Ağa'ya cevabında, gönderilen Gün Uskra'nın yanına adam katarak Papa'ya yollayıp Papa ile görüştüğünü ve bundan sonra da her ne maslahat olursa dostça yerine getirileceğini beyan etmiştir.

Papa yanında vazifeli olan Pavlo Kirsi de, Gün Uskra'nın geldiğini ve Napoli kralının yanında bulunan akrabası Görki Uskra'dan mektub getirdiğini ve her ne maslahat için geldi ise yardım ettiğini ve Hacı (yani Cem Sultan) ile beraber bulunan Türklerden Baba Ahmed, Yusuf, Salih ve Şirmerd'in bir sene evvel vefat ettiklerini ve her ne iş olursa ancak Gün Uskra ile bildirilmesini ve başkasına îtimad etmediğini ve Gün Uskra ile gönderilecek haberin Napoli kiralığı yoluyla gönderilmesini, çünkü Napoli kralı yanındaki Görki Uskra ile kardeş çocukları olduklarını ve Gün Uskra her ne derse sözüne îtimad edilmesini çünkü mektupta bundan ziyade malûmat verilmesinin doğru olmayacağını bundan dolayı Gün Uskra'nın taktirine müracaat olunmasını cevaben bildirmiştir.

Bu cevapları alan kapıcıbaşı Mustafa Ağa, kendisine ağızdan ne haber gönderildiğini Gün Uskra'dan sormuş o da:

Fransa kralının kuvvet toplayarak Papa'ya haber gönderip evvelce kendi elinde bulunup kendisine (papaya) verdiği Cem Sultan'ın aldığı yere verilme üzere kendisine teslimini istediğini, eğer vermiyecek olursa nihayet dörtyüz bin filoriye kadar para vererek alacağını bildirmiş. Kralın bu müracaatı üzerine Papa, bu meseleyi üç hafta müzakereden sonra kralın isteğini reddetmiş.

Napoli kralının yanında bulunan Görki Uskra'dan da Mustafa Ağa'ya gelen mektupta gönderilen Gün Uskra'nın gelip

Papa'ya gönderilerek aldığı cevapla avdet ettiği yazıldıktan sonra her ne iş olursa yapılacağını ve Gün Uskra'ya itimad edilmesi beyan edilmiştir.

Mustafa Ağa, pâdişaha takdim ettiği bu arızasında (Deli Musuh'un Mısır Sultanı tarafından elçilikle Papa'ya gönderildiğini fakat sormasına rağmen ne için gelip gittiğinin sebebinin öğrenilemediğini arzylemiştir.

Mustafa Ağa arızasında, Fransa kralının bu cemiyetinin (kuvvetinin) (Napoli kralı üzerine hareketin) hiçbir zamanda bu kadar olmadığını ve Papa'nın elinden Cem Sultan'ı almasına muvaffak olmamasını temenni ile bu hususta gaflet edilmemesini ve Papa'nın müttefiki olan Napoli kralının takviye edilmesini ve Fransa kralının bu hareketinin Rodos beyinin tahrikiyle olup bunu üç koldan gönderdiği adamları vasıtasıyla haber aldığını bildirmiştir.

Cem Sultan, Mustafa Ağa tarafından Papa'ya gönderilen Gün Uskra'nın, Pavlo Kirsi'nin evinde misafir olduğunu haber alması üzerine Ayas adındaki çaşnigirini gönderip kendi el yazısıyla ona bir mektub vermiş ve Gün Uskra'nın getirdiği bu mektubu Mustafa Ağa pâdişaha göndermiştir.

Kapıcıbaşı Mustafa Ağa ancak bundan sonradır ki 896 Muharrem ve 1490 Kasım'da Roma'ya gidip pâdişah tarafından Cem Sultan'a ve Papa'ya gönderilen hediyeleri ve Papa'ya ayrıca mahrem nâmeyi takdim eylemiştir. Yukarıda görüldüğü üzere Mustafa Ağa, Cem Sultan'ın üç senelik tahsisatını getirmiş ve Cem Sultan'ın muhafazası mukabili olarak Papa'ya her sene kırk bin duka verileceğini pâdişah namına bildirmiştir.

Mustafa Ağa, Cem Sultan tarafından da kabul olunarak huzuruna girdiği zaman yer öpüp biraderi Sultan Bayezid'in gönderdiği mektubu ve hediyeleri —ki sırmalı kumaş ve mücevherattan mürekkebt— takdim ve kendisini teselli ederek avdet eylemiştir¹³.

Malûm olduğu üzere Papa VIII. Innocent 1491'de vefat ederek yerine VI. Aleksandr ismiyle Borjiya Papa olmuş ve bundan sonra Napoli kralı üzerine yürüyen VIII. Şarl İtalya'ya girmiş ve bir anlaşma ile Cem Sultan'ı Papa'dan alarak oradan Napoli üzerine yürümüştür (1495). Cem Sultan, Fransa kralıyla

¹³ *Vâkıat-ı Cem*, s. 23, 24.

beraber *Napoli*'ye giderken yolda hastalanmış ve 29 Cemaziyelevvel 900 ve 25 Şubat 1495 de *Napoli*'de vefat eylemiştir.

Cem Sultan'ın tedrici surette öldüren zehirle zehirlenmek veya eceliyle ölmek hususlarında muhtelif rivayetler vardır. Cem Sultan'ın kapıcıbaşı Mustafa Ağa tarafından zehirlendiği hakkındaki rivayet ise hiçbir suretle îtimada şayan değildir; çünkü kapıcıbaşı Mustafa Ağa, [eğer Romaya bir defa gittiyse] Cem'in ölümünden beş sene evvel Papa İnnocent zamanında *Roma*'ya gelmiştir.

Fransa kralı ile Napoli kralı arasındaki muhalefetin devamı sırasında o taraf ahvaline dair Mustafa Ağa'nın takdim ettiği bir arıza daha olup Topkapı Arşivinde 3293 numaradadır.

Şimdi yukarıda hulâsa ettiğimiz kapıcıbaşı Mustafa Ağa'nın Bayezid'e gönderdiği arızasını aynen aşağıya yazarak bunun fotoğrafisini de makaleye koyuyorum¹⁴.

V.

II. BAYEZİD TARAFINDAN PAPA TARAFINA GÖNDERİLEN KAPICIBAŞI MUSTAFA AĞA'NIN BU HUSUSA DAİR BİR ARİZASI

Dergâh-ı muallâya ve Bârgâh-ı âlâya arz-ı benдеği budur ki, bundan evvel asitâne-i devletten ulağla hükm-i şerif vârid olup mazmûn-ı münifinde derc olan “şimdiki halde derya canibinden bazı ahbâr işidilür, öyle olsa gerektir ki sen kendü canibinden Papa canibine bir uslu yarar adamın gönderüp onların konşuluğuna varduğın bildiresin ve gönderdiğin adama ısmarlayasın, senin canibinden anlara dostluk arz etmek sureti ile ol tarafın ahbarın ve kazâyâsın tecessüs idüp gelip tafsili ile sana arz idüp sen dahi tafsil ile yazıp dergâh-ı muallâma bildiresin. Min bâd giru tecessüste ve tefehhusta her ne habere vâkıf ve muttali olursan bildiresin” deyu emir olunmuş idi.

Ol esnada kenduleriyle meşveret itmedin müslüman kisbetinde kendü canibimizden bî tekellüf adamımız gönderilmek bir türlü melhuz olunup öndin anlardan icazet rızasın malûm edinmek için ehl-i nasaradan kim Papa katında Pavlo Kirsi nam bir hısımlı olup ayda altı filori Papa'dan ve bir filori Hacı'dan (Cem'den)vazifesi var

¹⁴ Topkapı Sarayı Arşivi, numara 2783. Riga, Ruva'dan bozma olup kiral demektir.

imiş ve bir hısımlı Polye¹⁵ kiralı Riga katında olur imiş. Gün Uskra nam bir yarar mûtemed kâfircik ele girüp bir mektub Papa'ya yazılıp ve bir mektub Riga'ya yazılıp gönderildiki. Riga bu günderdügümüz kâfirciği ahsen veçhile Papa'ya ulaştırmasına muavin ola deyu. Mektubumuz Riga'ya değıdüğü gibi hoş görüp adam koşup papaya göndermiş; varup Papa'ya *Rim*'de¹⁶ mülâkat edip Papa bunu begayet hoş görmüş. Papa yirmi iki mil miktar yer *Rim*'den *Vik* demekle maruf yire değın çıkıp Riga ile mülâkat edip üç gün danışık edip Papa bir yarar adamısını Françe beğine sulh için risalete gönderdikten sonra mezkûr Gün Uskra'ya bir mektub Papa verip ve bir mektub Riga verip ve bir mektub Papa'ya gönderilen Gün Uskra'nın Papa katında vazifesi olan hısımlı Pavlo Kirsi verip alıp gelip ben-denize getürdi.

Papa mektubunun mazmunı budur ki mektubunuz ile Gün Uskra bize gönderilip kendü adaminız gelmeğe icazet talep itmişsiz; begayet haz ittük ve hem sizden umulan hakkı buydu ki sadakat-i külliye-niz zuhura gelmiş deyu envâ-ı şakirlik suretin gösterip dimişler ki tamam muradımız bizim bunun üzerinedir ki bize gelecek sadakat ve muhabbet galebesinden kendü yirünüze değın adam gönderilüp izzetle istikbal edip alıp gelmeğe dahi kast olunur ve amma malûmunuzdur ki deryada nev'i ihtiyat edecek yer yoktur, adaminız her ne vakit ki maslahata gönderilip deryadan hangi kenare ki gelip çıkalar heman anlardan bize bir mektupları gelüp vâsıl ola. Ana göre adam gönderilüp izzetle ihtiyatsız âsanlıkla alıp gelip bize mülâkat ideler ve cemi-i mühimmat muradunuzca yerine gele deyu gereği gibi dostluk ızhar etmişler.

Ve dahi Riga (Napoli kiralı) mektubının mazmunı budur ki mektublarınızla Gün Uskra gönderilip Papa canibine varup mülâki olmasına adam koşulup hüsn-i muavenetiniz diriğ olunmaya denilmiş. Mektubunuz ile geldüğü gibi adam koşulup varup Papa'ya *Rim*'de mülâkat eyledi. Min bâd her ne maslahat olursa dostluk üzerine yerine getürevüz deyu anlar dahi gereği gibi dostluk ızhar etmişler.

Ve Papa'ya gönderilen mezkûr Gün Uskra'nın Papa katında vazife yapan hısımlı Pavlo Kirsi mektubunun mazmunı dahi budur ki hazretinizden Gün Uskra bize gelip ve Riga katında olan his-

¹⁵ Polye kiralı, Napoli kiralıdır.

¹⁶ Rim Roma şehridir.

mumuz Görki Uskra'dan bir mektub getirüp biz dahi elimizden gelen dirig olunmayup ne hizmet ve ne maslahat üzere kim geldi, muavin olup gördük ve hazretinize malûm ola ki ol bir nice Tür ki Hacı ile¹⁷ iyş ve tanaaum iderler idi. Biri Baba Ahmed, ve biri Yusuf ve biri Salih ve biri Şirmerd'dir dördü bile geçen yıldan beru bu deme gelince ahrete gittiler şöyle biline ve hazretinizin her ne maslahatı olursa şimden giru bu gönderdiğiniz hısumumuz Gün Uskra'yı gönderesiz; bizim îtimadımız bunadır, gayre îtimad itmezüz ve *Polya* yolundan gönderile ki Riga katında olan Görki Uskra bizümle iki kardeş oğlunlarıdır; ana uğrayıp gelmesi âsandır. Ve dahi Gün Uskra her ne derse sözüne îtimad idesiz ki gönderilen mektubunuzda cemi-i ihbarat yazılmamak nev'i ihtiyattır; nâgâh yolda ve izde mektup aşikâre ola deyu.

Öyle olsa.

Bendenüz Gün Uskra'dan sual ittim; sana ismarlanan nedir? bana ismarlanan budur ki Françe beyi (Fransa kıralı) bu cemiyeti ittikten sonra Papa'ya elçi gönderip didi kim, ol kişi (Sultan Cem) asılda benim elimde idi sana virdim, imdi gel giru bana vir, ben dahi alduğum kişiye vireyin eğer şöyle virmezsen bâri sat. Yüzbin filori ve iki yüz, üçyüz nihayet dört yüz bin filoriye değin talep ittiler. Bu söz üzerine üç hafta danışık oldu, ahir vermeziz deyu cevap verilip varup elçi gitti; şöyle cevap viresin didiler.

Ve dahi mezkûr Papa'ya gönderilen kâfirciğin Riga katında olan hısumı Görki Uskra bendeye bir mektup gönderüp demişki *عم* amim oğlu Gün Uskra'yı ki Papa'ya göndermişsiz bunda gelip Riga'ya buluştu ve hazretinizden bir mektub getürdi; biz dahi emriniz üzerine adam koşup Papa'ya gönderdik varup Papa ile mülâkat edip andan dönüp Papa ile Riga buluştuğu yire değin bile gelip şimdiki halde Papa'dan dahi hazretinize mektubu vardır. Varup size haber verdüğü üzere. Ve bu tarafta şimdengiru her ne maslahatınız olursa bunu gönderesiz; madem ki biz sağ olavuz kendü sâdik kulunuz gibi cemi-i hizmetiniz eda idevüz. Ve mezkûr Gün Uskra her ne dirse îtimad idesiz denilmiş.

Ve bundan evvel Delü Nasuh, Papa'ya Mısır'dan risalete gelip ve neye geldiğini varan Papa elçisinden ağız haberi istifsar oluna

¹⁷ Sultan Cem'dir.

deyu arz olunmuştu. Papa'ya varup gelen kâfircik, icazet virdiler giru Mısır'a gitti deyu cevap verdi.

Ve Françe beğinin cemiyeti kimler ile idüği istifsar emir olursa Venedik beylerinden gayrı bilkülliyye cemiyette biledir dirler ve bu cemiyetin tahrik ve fitne peyda olmasına sebep *Rodos* beğidir, nev'i şüphe olunmaya ve deryaya bu mühim için dört nefer kimesne gönderilmişti; ikisi mektupla ve ikisi tecessüs tarikiyle. Bunlar asla birbirinden habir değil idi. Gelip sual cevap oldukça cümlesinin haberleri birbirine muvafık, muhalif değil malûm-ı dergâh-ı âlempenah oluna.

Ve minbâd mütevaliyen vâkîf ve muttali olduğumuz ihbarat bittafsil astâne-i devlete arz idevüz ve Françe beğinin bu cemiyeti ki olmuştur dahi bir zamanda olmamıştır; şöyle ki Papa'dan Hacı'yı (Sultan Cem'i) almasına zafer bulmayalar. Bundan sonra hergiz alınmağa derman olmaya. Ama gaflet idecek zaman değildir, her ne veçhile mümkün ise belki Riga'ya suret-i takviyet lâzımdır, zira Riga mağlûp düşmek ve her türlü rektir? ve Papa'ya gönderilen kâfircik anda aşikâre varup hısıımı Pavlo Kirsin evinde konmağın Hacı (Cem Sultan) vakıf olup Ayas nam çaşnigirin gönderip buluşup ve dest-i hattıyla [hattı-ı destiyle] bendenüze bir mektub göndermiş mühürlenüp aynıyle astâne-i devlete irsal olundu. Baki ferman dergâh-ı felek iştibâhındır.

Bende el-fakîr
Mustafa el-hakir

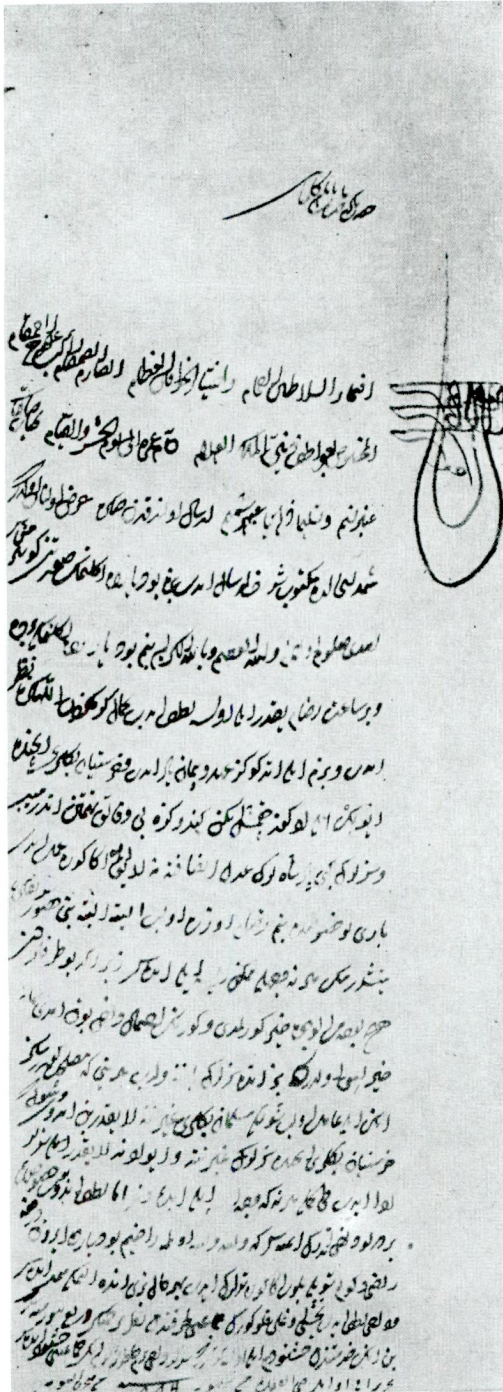
ایده الله دولته الی یوم الیقین
وز شوکت علی کائنات الالام

یوز خاک رعب و دین قریب آستانه عالم نیامه عرض کند کی اولد
امر عالی موجب منظره کله کن اسبابی با تمام منظره آستانه بر
قوندن دن سکره ایچ و دوسه یک منال ماستوریلکه بولوش
پادشاهی عرض اولوب علی وفق المرام قبول ایوب مترد معدن
اولا ترق یک غلوی قبول ایوب درگاه مطایره جوان یازید ایدن
فرنجیه ایوب کتر سینه منگن اولدی ایدن شاه ابد العزیز بدن قرق یک
غلو ری اوزن جمی تودور سرب صقلیسن اول غلو ریله ایش دارکن که بسن
وادرق خلاف حیده اول سنه انجیل لر نه سیر غلو ریله اولد ایش
وند کورین اوزن و شاق نامه اب الیاس سیک کور کور ارسال اولدی
ان شاه ابد العزیز اولدی اولاق اردنجه درت میش کورن صکردن و اصل
ویومیه کفالت ایچون اوج کشتی ویرلم دیدکن حکم حاجی ابراهیم دیر
اولدن بد کعب کور سلطانک معلومی در که سیر غلو ریله یک کتر رود
منع کافر لر یی غلو ریله کور حاجی ابراهیم اختیار اتمه کی اوج کشتی ویردر اوج
دی کتده بیون اولوب بله آسب چتدم صفا تاضه مذکور غلو ری کتر برب
تسلیم اتمکن مذکور بیون غاری تاضیه و سبجاق یکی آوسنه تسلیم اولوب
مذکور حاجی ابراهیم کی بیون ککن بیجا تته قید لدر دم و سیر غلو ری کتر
اب تسلیم اتمه سنه کتده کور سبیدن مذکور عرض اتمه ندر کتده کور ارسال
اولدی بیون نه واقع اولد کور ایش کتده کتده عرض اولدنه باقی
ایده ای کساحه سیردی دایم دقام باله عرسه عراد اولد کتده غلو ریله
عبد کتده

Res. 3 — II - A. Cem'e dair Hüseyin Beğın arızası.

قادرین الله سناقتیلر فواج قرانی سخاغم بکاربینه و قاضا و مه
و یوزینه هوران لغم زینه و دریندر و کوبی و لیمون بکاربینه
سویله معلوم اولد که شه کمال بارار و غمال اندو کم و نرم بوزرکن ندر
قیضاتوق حسین بکن حذافنده کار بعضی مصطفی ایچون و بکنا احابین
بوزن سننه کتور مکن ایچون یوند. کلکن اعترافین ایلر اولد
بیجوهم که مندر کدر بولد اشلر ایلر و زر قار بیله کلکسپا بار بولکدر
بریل کلنجه ده کلور سه کله کسنه مانع اولمیا لای بریل دن صکر.
بوکلوق عال اولمیا و انو کله بیله کلار دن ایل دن زیاده اولمیا
امدی کر کدر که مندر کلککل اوکاتن صیها کتور سن و مر قنده
دیاره کبره و حاجان دیاره کدر و نه کسنه مانع اولمیا بوشه بیلر
کسنه کلنجوم تملک حورمه بر ارا این قاصد انبیلر
و سویله معلوم اولد که بولکل کلده و حق تلخیص صورم امدی
سناسن کم بوزد. کسنه مانع اولمیا صوبای بر قار ایدر کدر زیاده کلدر
کدی و کوفه اولسون قوروده اولسون اکر صوبای کده کوروز.
بوکسنه مانع اولور ای قوم بولک اوزر. در که اولن دفعه اولد در سن
بر هر لودنی ایجا سن و قونکستان نه بینه جمع ایدم کورده
حد اویر کلکل لغم دی و سنه کوزک کلکننه اوغرا بو کلور جموم حالیم کل
بوندای حوضتای ازلر ایلر کدر بکسر انشا الله بن ای وادین ایلر
ایر یل ایکن باکم بوکوندر. یازمتس در
قرالکل اوایلر و ذمی لغو اوس بوزد. یازدک
قورودن بر سا و عا اولد کل
وبانی بیلر

Res. 4 — II - B. Hüseyin Beğın Fransa'ya gelmesi hakkında VIII. Şarl'ın fermanı tercümesi.



Res. 5 — III - Cem Sultan'm II. Bayezid'e arizası.

B İ B L İ Y O G R A F Y A

SAADET ONAT, *Aydın İlinin Dalama Bucağına bağlı Şahnalı Köyü civarında bulunmuş olan Kistophorlar*, (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, cilt: XVII, sayı: 1-2, Mart-Haziran 1959 dan ayrı basım) Türk Tarih Kurumu Basımevi - Ankara 1959.

Ankara Arkeoloji Müzesi Asistanlarından Saadet Onat, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisinin cilt XVII, sayı 1-2, Mart-Haziran 1959 tarihli nüshasının 139-144. sayfalarında Aydın (Eski Tralles) ilinin Şahnalı köyü civarında 1952 senesinde bulunarak Ankara Arkeoloji Müzesine getirilmiş Kistophorlardan müteşekkil bir define yayınlamaktadır. Buradan öğrendiğimize göre Define dokuzu Tetradrakmi, altısı Didrahmi olmak üzere on beş Kistophor'dan müteşekkil olup Tralles(5), Ephesos (4), Pergamon (3), Apameia (2) ve Sardes (1) şehirlerine aittirler¹.

Malûm Kistophor defineleri gayet azdır ve günümüzün tanınmış Amerikan Numismatlarından Sydney P. Noe'nin² "Grek Sikkeleri defineleri Bibliyografyası" adlı eserinin ikinci baskısında yer alan 1186 defineden ancak on ikisi Kistophor ihtiva etmektedir. 13. numarayı alan bu yeni definenin mahiyetini daha iyi tebarüz ettirebilmek için, buluntu yıllarına göre bu on iki defineyi burada bir kere daha tekrarlamayı faydadan hali görmüyoruz³:

- 1 - Küçük Asya. 1727 den sonra bulunmuştur. 10 Kistophor: Pergamon 7 (1 nci yüzyıl); Ephesos 2; Apameia 1. Noe. 71⁴.
- 2 - Marmara bölgesi. 1863. 70 AR (gümüş): Lysimachos 11; Nikomedes II-III. 8; Kyzikos 5; Atina 1 (Yeni üslûp), hepsi Tetradrakmi. Pergamon 1 (Kistophor). Noe 655. İstanbul Müzesi.

¹ Makalede, definenin buluntu şekli (doğrudan doğruya toprakda mı yoksa bir çömlek içinde mi) hakkında bilgi verilmemiştir.

² A Bibliography of Greek Coin Hoards. ANS. Numismatic Notes and Monographs. No. 78. New-York 1937 (II Edition).

³ Bunların hepsi Grek devri Kistophorlarını havi definelerdir. İmparatorluk devri Kistophorlarına ait tek buluntu ve defineler için: 1) A. M. Woodward, Cistophoric Series and its Place in the Roman Coinage. in Essays in Roman Coinage. Presented to Harold Mattingly. 1956 Oxford University press. s. 172/32). 2) Bursa vilâyeti, M. Kemal Paşa kazasına bağlı, Derecik köyünde, taş ocağında çalışan ameller tarafından bulunmuş ve kaymakamlık tarafından Bursa Müzesine gönderilmiştir. İmp. Claudius—Hadrianus zamanlarına ait 49 gümüş sikkeden müteşekkil olan definenin 12 si Kistophordur ve Claudius(3), Julia Titi (1), Domitia (1), Trajanus (1) ve Hadrianus (6)a aittir. Bu define hakkındaki malûmat, bana, bunları tetkik etmiş olan İstanbul Arkeoloji Müzesi Numismatlarından Cevriye Artuk tarafından verilmiştir. Kendisine teşekkür ederim.

⁴ Bu definelerle ilgili daha önceki Literatur, S. P. Noe'nin Not. 2 de gösterilen eserinde, her define altında verilmiştir.

- 3 - İzmir 1865. 44 AR. İzmir 40 Tetrarahmi, 3 drahmi; Pergamon 1 (Kistophor) Noe. 987.
- 4 - İzmir (?). 1876 (?). 54 Kistophor'dan müteşekkildir: Pergamon 14; Ephesos 20; Tralles 11; Apameia 6; Sardes 23; Laodikeia 1. Define M.ö. 133 den sonra gömülmüştür. Noe. 988.
- 5 - Battaglia (İtalya-Picenum) yakınında Campli 1894 de bulunmuştur. 40 gümüş sikkeden müteşekkildir: Tyros şehri (M.ö. 77/6); Demetrios I. Soter; Lysimáchos; Eukratides'e ait Tetrarahmiler ve birçok Kistophor. Bunlardan biri Apameia (Phrygia)ya aittir. Define M.ö. 77 den sonra gömülmüştür. Noe. 130. M. Rostovtzeff, Die Hellenistische Welt, Gesellschaft und Wirtschaft. cilt II, S. 651. III S. 1314, 150.
- 6 - Priene. 1902 kazıları. 2 gümüş ile 329 bakır sikkeden ibaret: Priene, 329 bakır; Rhodos 1; Tralles 1 (Kistophor). Noe. 837.
- 7 - Delos. 1906 40 AR. Atina: Tetrarahmi, Drahmi, ve 1/2 drahmi (hepsi yeni üslup); Pergamon 1 (Kistophor). Define: Atina müzesinde. Noe. 308.
- 8 - Delos. 1907. 12 AR. Atina 5 Tetrarahmi, 5 drahmi (yeni üslup); Ephesos 1 (Kistophor, 89 senesi) Tralles 1 (Kistophor). Atina Müzesi. Noe. 311.
- 9 - Küçük Asya, 1928. 171 Kistophor. Pergamon 63; Ephesos 52; Apameia 6; Tralles 37; Sardes 8; Thyateira 1; gayri muayyen 2. M.ö. 129 dan sonra gömülmüştür. Noe. 80.
- 10 - Mihaliç (Bursa vilâyeti). 1929 da İstanbul'da pazarda satılırken Arkeoloji müzesinin müdahalesiyle define bu müze koleksiyonuna alınmıştır. 271 Kistophordan ibarettir ve M.ö. 76 dan sonra gömülmüştür: Pergamon 114; Ephesos 17; Nysa 2; Tralles 90; Apameia (Phrygia) 47; Laodikeia 1. Noe. 694.
- 11 - Hierapytna (Girit). 1933 (?). Knossos 8; Kydonia 7; Gortyna 5; (hepsi tetrarahmi). Hierapytna 6 Tetradr., 14 Didr. 1 dr.; Atina 50 Tetrdr. (yeni üslup); Achaia Birliğine ait drahmiler; Apameia (Phryg.) 60 Kistophor; Roma geç Cumhuriyet devri 200; birçok paslı parça. Noe. 433. M. Rostovtzeff, Hellenistische Welt... III S. 1273 not. 9 ve S. 1274. S. 1302, 102.
- 12 - Küçük Asya, 1936. 130 Kistophor: Pergamon 105; Ephesos 24; Symyrna 1, Define dağılmıştır. Noe. 87.

Dikkat edilince bu definelerin yayılma sahasının Batı Anadolu ve önündeki adalar olduğu görülmekte ve böylece de Kistophorların M.ö. II ve I. yüzyıllarda, Atina'nın yeni üsluplu Tetrarahmilerinin yanında, Ege bölgesinde tedavülde olan başlıca sikkelerden biri olduğu görüşü⁵ teyyüd etmekte, İtalya definesi ise bu sikkelerin orada da bilinip kullanıldığını açığa vurmaktadır⁶.

⁵ E. S. G. Robinson, Cistophori in the Name of King Eumenes. Num. Chronicle. 1954. 6 Serie. Vol. XIV s. 1. Suriye'de bulunmuş definelerde Anadolu şehir sikkeleri, Kıral sikkeleri ve Posthumus İskender ve Lysimachos sikkeleri bulunduğu halde, hiçbirinde Kistophor bulunmamıştır: Rostovtzeff, Hellenistische Welt... II (1955) s. 519/20.

⁶ K. Regling, in Schrötter's Wörterbuch der Münzkunde, s. 308 (Kistophoren). M. Rostovtzeff, Hellenistische Welt... III, s. 1302, 102. D. Magie, Roman Rule in Asia Minor I, s. 398/99.

Kistophor adını verdiğimiz bu sikkelerle ilk defa ilgilenen ve bunları sistematik bir şekilde neşreden, Moritz Pinder olmuştur⁷. Onu takiben Fr. Imhoof-Blumer, Bergama Hanedanı sikkelerini tetkik ederken Kistophorlar meselesini yeni baştan ele almış ve onun bu hususta ileriye sürdüğü fikirler, kendinden sonraki önemli Nümismatlar⁸ tarafından da kabul edilerek uzun zaman itibarını muhafaza etmiştir. Fakat son senelerde yapılan esaslı araştırmalarla, bu sikkelerle ilgili bazı meseleler ve bilhassa menşe ve ilk basıldıkları tarih hususları hakkındaki eski fikirleri değiştirmek lüzumu hasıl olmuştur ki bunları ve arkadaşımız Saadet Onat'ın makalesinin bazı kısımları hakkındaki düşüncelerimizi şu şekilde sıralayabiliriz:

1 - Imhoof-Blumer, kistophorların ilk defa M.ö. 200 senelerinde veya biraz önce Ephesos şehrinde basıldıklarını, Pergamon şehri ile diğerlerine ise buradan geçtiğini kabul etmiştir¹⁰. Halbuki Sydney P. Noe¹¹, kistophorlar, yarım ve çeyrekleri üzerindeki tiplerden hareket ederek, tetradrahmilerin ön yüzündeki *Cista Mystica*, sarmaşık yaprak ve çiçeklerinden yapılmış çelenk ile, didrahmi (yarım kistophor) ve drahmilerin (1/4 kistophor) arka yüzündeki üzüm salkımı ve asma yapraklarının ilâh Dionysos kültü; tetradrahmilerin arka yüzündeki yılanlar, yay torbası (Gorythos) ve içindeki yay ile; yarım ve çeyreklerin ön yüzündeki Herakles sopası ve Arslan postunun Herakles ile ilgili bulunduğunu; bu iki tanrının ise bilhassa Pergamon şehir ve kıralları nezdinde büyük önemi olduğunu; bir Artemis şehri olan Ephesos ile bu sikkeler üzerindeki tiplerin hiçbir alâkası bulunmadığını nazarı itibare alarak kistophorların menşeinin bizzat pergamon olduğunu¹²; E. S. G. Robinson ise¹³, bunların ilk defa kiral Eumenes II. (M.ö. 197-159) zamanında basılmaya başlandığını tesbit etmiş ve bu netice diğer Nümismatlar tarafından da kabul edilmiştir¹⁴.

2 - Kistophorlar Rodos sisteminde, tetradrahmi, didrahmi (1/2 kist.) ve drahmî (1/4 kistophor) olarak basılmışlardır. Tetradrahmilerin vasatı ağırlığı 11, 1/2-12 3/4 arasında değişir. 1/2 ve 1/4 ler gayet az basılmış olup bugüne kadar gelmiş olanların en çoğu Tralles ve Ephesos'a aittir¹⁵.

⁷ Über die Cistophoren und über die Kaiserlichen Silbermedaillons der Römischen Provinz Asia. Königlich preussische Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Abhandlungen. Phil-hist. Klasse. Berlin 1856, s. 538-635. 8 pls.

⁸ Die Münzen der Dynastie von Pergamon. Abhd. Königl. Preuss. Akademie der Wissenschaften Berlin. Phil-hist. Klasse. 1884.

⁹ Meselâ: Hans von Fritze, Die Münzen von Pergamon. Abhd. Königl. Preuss. Akademie der Wissenschaften von Jahre 1910, s. 15.; Nomisma V (1910) s. 20. ve Barkley. v. Head, Historia Numorum² 1911 (HN), London, s. 534/5.

¹⁰ Aynı eser. s. 33. Von Fritze, aynı eser s. 13, Head, HN, s. 534.

¹¹ Beginnings of the Cistophoric Coinage'in: ANS. Museum Notes. IV (1950) New-York, s. 29-41, pl. VII.

¹² Yukarıdaki makale, s. 32.

¹³ Not 5 deki makale, s. 6.

¹⁴ A. R. Bellinger, Greek Mints under the Roman Empire. Essays in Roman Coinage. Presented to Harold Mattingly. 1956, s. 139 ve not 2.

¹⁵ K. Regling, Kistophoren. RE XI, I. s. 524. Schrötter's Wörterbuch der Münzkunde, s. 308 (Kistophoren). D. Magie, Roman Rule in Asia Minor II (1950) s. 775 not. 81. (Kistophorlarla ilgili bütün Bibliyografya burada toplanmıştır).

3 - Tipleri, ağırlık ve ayarları aynı olmakla beraber çapları aynı değildir. Bilhassa ilk devirlere ait olanlar daha büyük ve ince, sonrakiler daha küçüktür (bk. S.P. Noe, *Beginnings of The Cistophoric Coinage. Museum Notes. IV.* (1950). S. 55/56). Bu husus, Kistophorların tarihlenmesinde de rol oynadığından, sikkelerin tarifleri yapılırken gramajları yanında, çaplarının da verilmesinin daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

4 - Bu sikkeleri basan şehirlerin miktarı, birkaç sene evveline kadar, elimize geçmiş ve bütün dünya müzeleri ile hususî koleksiyonlara dağılmış bulunan kistophorlara göre, 16 olarak tesbit edilmişti. Bu 16 şehirden Girit ve *Kop* ile başlayan ve henüz daha hangi şehri işaret ettiği tesbit edilemeyen şehir hariç, diğer 14 ü Küçük Asya'da ve Pergamon krallığına dahil veya onun nüfuz bölgesinde bulunan şehirlerdir: Adramytion, Pergamon (Mysia); Ephesos, Phokaia, Smyrna (İonia); Apollonis, Thyateira, Nysa, Sardes, Stratonikeia ad Kaikum, Tralles (Lydia); Apameia, Laodikeia ve Synnada (Phrygia)¹⁶. E. T. Newell koleksiyonuna ait bulunan ve Sydney. P. Noe'nin neşrettiği yeni Kistophor ise ¹⁷, Hierapolis (Phrygia) şehrine aittir ve M.ö. 133 den sonra basılmıştır. Bu yenisi ile, Anadolu'da kistophor basan şehirlerin miktarı 15 e yükselmiştir ¹⁸.

5 - Buna göre A monoğramlı kistophorların bazıları eski literatürde Parium'a verilirken ¹⁹, sonradan bunların hepsi Apameia'ya mal edildiği için Parium listeden çıkmış; Milet ile Samos ise hiçbir zaman kistophor basmamışlardır ²⁰.

6 - Sistemi ve tipleri aynı olan bu gümüş sikkeleri basan şehirler kendilerini, sikkelerin arka yüzlerinde sağ veya sol boşlukta, isimlerinin ilk üç, dört veya beş harfi; veya bu harflerden meydana getirilmiş monoğramlarla belli etmişler; arka yüzlerde sağ boşluğa veya yılanların başları arasına konan harfler, mütemadiyen

¹⁶ Bu liste, not. 15 de verilen kitaplarda; ve Head, HN² s. 535; A. M. Woodward, not 3 deki makale s. 166 da verilmiştir.

¹⁷ Not 11 deki Makale S. 40, pl. VII 4. (s. 37 de bütün Kistoplar şehirlerini gösteren bir harita da vardır).

¹⁸ Kistophor şehirlerinden bazıları, M.ö 3 cü yüzyıl sonundan 1 nci yüzyıl içerlerine kadar basılmış Side tetradrahmilerini "Gorythos ve içinde yay" kontrmarkı ile damgalamışlardır. Bunlar, Hill, BMC Lycia and Pamphylia... Introd. IXXX 111 de gösterilmiştir. Aralarında, ΣΑΑΗ yazılı bir Kistophor kontrmarkı ile "Top"lu bir Kistophor kontrmarkı daha vardır. Birincinin Sala (Lydia) şehrine ait olup olmadığı, bu şehirden elimizde hiçbir Kistophor olmadığı için şüphelidir. Top'un ise hangi şehiri gösterdiği henüz malûm değildir. (Bu kontrmark için: Robert Mowat, Corolla Numismatica; Numismatic Essays in Honour of Barclay v. Head, 1906, s. 190).

¹⁹ Pinder, über die Cistophoren... s. 539 ve not 2. W. Wroth, BMC Mysia Introd. XXX ve s. 99, pl. XXI 16.

²⁰ Head, BMC Ionia s. 195 (Milet); s. 366 (Samos) da gösterilen "Cistophoric Standard" ile basılan sikkeler, Kistophor sisteminde, fakat mahalli tiplerle basıldıkları için, Kistophor kabul edilmezler.

değişen veya sabit kalan semboller ile de sikkelerin basılması işi ile meşgul olan mahallî memurları göstermişlerdir ²¹.

7 - Bu sebepten S. 142 No. 1-2 (Apameia); S. 143 No. 7-9 (Pergamon) ve No. 10 (Sardes) üzerindeki monoğram; No. 3-6 (Ephesos) ve No. 11-15 (Tralles)-dekiler bu şehirlerin baş harfleridir.

8 - S. 142 de "Tralles Asya'nın diğer ada şehirlerinde olduğu gibi büyük İskender devrinin sonuna kadar sikke darbetmemiştir" cümlesini "Tralles, Asia'nın (yani Küçük Asya) diğer kara şehirlerinden bir çoğunda olduğu gibi, Büyük İskender'den sonraki devirden önce, sikke basmamıştır" şeklinde düzeltmek lâzımdır. (Aslı BMC Lydia. İntrod. CXXXIV).

9 - S. 142 No. 1 de, arka yüzün sağ boşluğunda bir alâmeti farika olup olmadığını göremediğimiz için; sol boşluğunda ise monoğramın üst ve alt kısmında Δ I harfleri bulunmadığından, BMC Phrygia Pl. I 1, 2 ile aynıdır diyemeyiz.

10 - S. 142 No. 2 için, Pinder, *Über die Cistophoren...* Pl. I. 12, olarak analog verilmiştir. Vakiya Pinder, Pl. I 12 (orada No. 55)deki yarım Kistophorunda arka yüz sağ boşluğunda bir dioskur başlığı vardır, fakat sikke Ephesos'a aittir ve şehir adının son E harfi ile Φ nin yarısını sikke üzerinde görmek mümkündür.

11 - No. 4, 5. 6 için mehâz olarak verilen *Numismatic Chronicle* 1880, Barclay V. Head'ın Ephesos sikkeleri hakkındaki etüdüdür ve "On the Chronological Sequence of the Coins of Ephesos. London 1880" ismi altında müstakil kitap olarak neşredilmiştir. Binaenaleyh notlar "Head, *Coinage of Ephesos*" şeklinde gösterilseydi, makaleyi okuyanlar için daha kolay anlaşılır bir duruma getirilmiş olurdu.

12 - No. 5 in aynı: *Sylloge Nummorum Graecorum. The Royal Coll. of Coins and Medals, Danish National Museum.* (Kopenhagen-Munksgaard) *İonia* I. 318. No. 6 için, *Sylloge...* *İonia* I. 317 ve BMC *İonia* S. 64. 156.

13 - S. 143 No. 7 (Pergamon)nin arka yüz sağ boşluğunda meş'ale bulunmadığından, Charles Seltman, *Greek Coins* Pl. LVII 7 ile bir tutmamamız lâzımdır.

14 - S. 143 No. 10; Synnada şehrine değil, Sardes'e aittir. Çünkü Synnada kistophorları M.ö. 133 den sonra basılmıştır, üzerlerinde tarih vardır. Arka yüz sağ boşlukta "Amphora üzerinde baykuş" alâmeti farikası daimî bir sembol olarak yer alır (bk. BMC phrygia. İntrod. XCVII ve S. 392 No. I. Pl. I 15. yalnız bir defasında tek bir anphora) ve şehir, sikkenin arka yüzünde isminin ilk harfleri ile gösterilmiştir. No. 10 da bu vasıfların hiçbirisini göremiyoruz ve bunun üzerindeki monoğramında *Num. Chron. 1883* S. 186, 24. Pl. X. 3 ile gösterilen ve Synnada'ya ait olarak kabul edilen (BMC Phrygia S. 392. I) Kistophorun sol boşluğundaki monoğram ile ise, hiçbir benzerliği yoktur. Bunun aksine No. 10 üzerindeki monoğ-

²¹ Roma'nın Asia eyâleti kurulduktan sonra Roma memurlarının (Proconsul, Praetor, Questor, Imperator) adları ile basılan Kistophorlar (Cistophori Proconsulare) için; Pinder, *über die Cistophoren*, s. 567-571; D. Magic, *Roman Rule in Asia Minor* II, s. 1131, 63 ve burada verilen notlar. Antonius ve Augustus'dan Hadrianus'a kadar ve Septimus Severus ile Karakalla zamanında basılmış, İmparatorluk devri Kistophorları için: Pinder, *über die Cistophoren*, s. 572 v.d. pl. II-IIIIV. Son olarak A. M. Woodward, not 3 deki makale, s. 149-173. pl. VII, VIII.

ram, Sardes şehrinin M.ö. 133 den evvel basılmış ilk kistophorlarının üzerindeki monoğramın aynıdır (*BMC Lydia* Pl. XLIII 4. 5) ve sikkenin üslubu da yine bu ilk kistophorların üslup ve hususiyetlerine uymaktadır (*H. Von Fritze, Nomisma*, V. S. 20/21).

15 - S. 143 No. 12 için *Num. Chron.* 1883 S. 189 da sayılan Tralles'e ait kistophorlar (No. 27-34) arasında eşini bulmaya imkân yoktur, çünkü bunların hepsi tam kistophor, yani tetradrahmidir. No. 12 ise diddrahmi yani yarım kistophordur. Bunun benzeri, *Sylloge Nummorum Graecorum. Dainsh National Museum. Lydia II* No. 645 dir.

16 - S. 143 No. 13 ün arka yüzünde asma yaprağı üzerinde palamut değil, bütün didrahmi ve drahmilerde olduğu gibi, üzüm salkımı yer almıştır ve bu *Pinder, Über Die Cistophoren...* No. 163, Pl. I. 15 in aynıdır.

17 - S. 144 No. 14 *BMC Lydia* Pl. XLV deki yarım kistophorların hiçbirisine benzemez, çünkü bunların üzerindeki işaret ve senboller başkadır. No. 14 ü daha ziyade, *Pinder* 167 Pl. I. 16 ya Varyant olarak kabul edebiliriz. Orada arka yüzde sağ boşluktaki figür altında görülen monoğramın yerini No. 14 de Δ harfi almıştır.

Şahnalı definesi Aydın ili hudutları içinde bulunduğundan gayet tabii olarak, içinde en fazla bu şehre ait kistophorlar (beş adet) yer almakta, diğer şehirler ise, Sardes (bir adet) müstesna, buraya olan uzaklıkları ile mütenasiben 4 (Ephesos), 3 (Pergamon) ve 2 (Apameia) sikke ile temsil edilmektedirler. Bunlar, ilk ve en eski kistophorları basan şehirlerdir²².

Gömülme tarihine gelince: defineyi teşkil eden kistophorlardan Apameia Pergamon, Tralles ve Sardes'inkiler, makalede de bahsedildiği gibi, M.ö. 133 den evvel basılmışlardır. Yalnız Ephesos'a ait olanlar bu tarihten sonra basılmışlar ve bazıları da M.ö. 134/33 tarihi ile başlayan Asia Eyâleti Aera'sına göre tarihlenmişlerdir. Bunlar:

No. 4 Lev. I 4 = A (sene 1) = M.ö 133

No. 6 Lev. I 6 = Γ (sene 3) = M.ö 131

No. 5 Lev. I 5 = Δ (sene 4) = M.ö 130

Şahnalı definesi bu vaziyeti ile, 1876 da bulunup Bunbury tarafından neşredilmiş (*Num. Chron.* 1883 S. 192/3) İzmir definesi (No. 4) ile, *Num. Chron* 1929 da Hill tarafından neşredilen Küçük Asya menşeli (No 9) defineye benzemektedir. Her ikisinde de en geç kistophorlar, Ephesos'a ait ve üzerlerinde tarih bulunanlardır. Bilhassa Hill definesinde bu rakkamlar A-E (M.ö. 129)ye kadar devam etmekte ve bu sebepten de define, M.ö. 129 dan sonra gömülmüş bulunmaktadır (bk. *K. Regling, Ein Kistophorenschatz aus der Provinz Brussa S. A. Aus Frankfurter Münzzeitung, N. F.* 1932. No. 33 S. I). Şahnalı definesinde ise en geç tarih, M.ö. 130 senesidir.

M.ö. 133 senesinde, beş senelik bir saltanattan sonra ölen Bergama'nın son kralı Attalos III. (M.ö. 138-133)ün vasiyetname ile kiralılığını Roma devletine bırakması ve bunun Roma tarafından kabulü üzerine, bu durumu tanımak istemeyen, Kral Eumenes II.'nin gayri meşru oğlu Aristonikos'un batı Anadolu'da

²² Sydney P. Noe, Beginnings of the Cistophoric Coinage. *Museum Notes* IV, s. 36.

isyan ettiğini ve bu harekete kırallık dahilindeki kabile ve kölelerle birlikte, isteyerek veya istemiyerek birçok Yunan şehrinin de katıldığını biliyoruz²³. İsyanı bastırmak için Roma'nın gönderdiği konsüller ve müttetikleriyle Aristonokos arasındaki harpler M.ö. 130 senesine kadar sürmüş ve ancak bu sene içinde âsinin Lydia Stratonikeia'sında Roma kumandanı M. Perperna tarafından esir edilecek Roma'ya gönderilmesi üzerine sona ermiştir. Aristonokos hareketine katılan şehirler arasında Tralles'de vardı²⁴ ve bu yüzden Roma, şehrin M.ö. 126 dan sonra gümüş sikke basmasını menetmişti. Binaenaleyh definenin bu karışıklıklar münasebetiyle, M.ö. 130 içinde veya biraz sonra gömüldüğünü tahmin edebiliriz.

Bilhassa içindeki yarım kistophorları ile enteresan olan ve Küçük Asya'da bulunmuş kistophor definelere bir yenisinin katılmasını ve bu sahadaki bilgilerimizin artmasını sağlayan bu yeni defineyi yayınlamak ve böylece bizlere de tanımak imkânını hazırlayan yazara teşekkür ederiz.

Ocak 1960 İstanbul

Doç. Dr. SABAHAT ATLAN

²³ Bu isyan için: D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor* I, s. 147 v.d., II, s. 1033 ve Joseph Vogt, *Pergamon und Aristonokos*. *Atti del III, Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina*. Roma 1959, s. 45-54.

²⁴ Barkley v. Head, *BMC Lydia*. *Introd. CXXXVII* ve A. M. Woodward, not. 3 deki makale, s. 150.

GYULA MORAVSİK, *Byzantinoturcica, I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker* (= Türk milletlerin tarihlerine dair Bizans kaynakları). II. *Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen* (= Bizans kaynaklarında Türk milletlere ait dil kalıntıları), "Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin-Institut für Griechisch-Römische Altertumskunde, Berliner Byzantinische Arbeiten, 10 ve 11", Berlin, Akademie Verlag 1958 (zweite durchgearbeitete Auflage = ikinci yeniden işlenmiş baskı); cilt I, XXVIII+609 S., fiatı 77 DM; cilt II, XXV+376 S., fiatı: 68 DM.

İkinci dünya harbinin en buhranlı yıllarında, 1942-43 de Bizantoloji tetkikleri arasında devir yaratan değerli eserlerden biri Budapeşte'de basıldı¹. Prof. G. M.'in *Byzantinoturcica'sı*, 1914 de Prof. Z. Gombocz'un teşviki ile başlayan bir araştırmanın neticesi olarak, uzun çalışma ve büyük emekler sarfından sonra², macarcadan çok daha yaygın bir dilde yayınlanıyordu. 1939-1945 harbinin ve harb sonrası yıllarının çeşitli sıkıntıları arasında bu âbidevi eserin lâyük olduğu ilgiyi pek süratle bulabilmesi mümkün olmamakla beraber, basılan nüshaların kısmen tahrip edilmesine rağmen kurtulabilenlerin pek kısa bir zamanda tükendiği de bir vakiadır. Eserin ilk cildi, Türk asıllı milletler hakkında bilgi veren Bizans tarih kaynaklarının bir repertuarı olmasına rağmen, ikinci baskısı 1897 de yapılan K. Krumbacher (1856-1909)'in *Bizans Edebiyatı tarihi* (*Geschichte der byzantinischen Litteratur*)nin önemli bir kısmının yerini tutabiliyordu. Macar Akademisinin yardımı ile iki cilt halinde (378 ve 326 sahife) basılan bu kitabın pek çabuk tükenmesi üzerine Doğu Berlin Alman Akademisinin, Prof. J. Irmischer idaresindeki *Berliner Byzantinische Arbeiten* (kısaltması: BBA) serisi içinde yeniden basılması mümkün olmuş ve üç yıl süren bir çalışmadan sonra, *Byzantinoturcica* eskisinden çok daha büyük ve kalın iki cild halinde bir defa daha ilim âlemine sunulmuştur. G. M. eserin başında "Türk milletler" (=Türkvölker)den neyi kasetmiş olduğunu açıklarken araştırma programının sınırlarını şöyle belirtmektedir:

1. Türkçe konuşmuş olan milletler (bu arada kaybolmuş olanlar da),
2. Hâlâ Türk dilini muhafaza edenler (Tatar ve Osmanlı Türkleri),
3. Muayyen devirde Türk tesirine sahip olanlar (Protobulgar ve eski Macarlar).
4. Türklerle yakın dil akrabalığı olanlar (Fino-Ugur, Moğollar).

¹ *Byzantinoturcica'nın* ilk baskısı hakkında gayet kısa bir haber H. Eren tarafından "Türkiyat Mecmuası", 9 (1946-51) 208-209 da yayınlanmıştır.

² G. M.'in bu sahadaki ilk macarca yayınından çıkarılan türkçe bir özet ufak bir broşür halinde evvelce yayınlanmıştır, bk. H. N. Orkun, *Türk tarihinin Bizans kaynakları*, Ankara 1938; G. M. bu çalışmaları ile ilgili olarak 1937 de etraflı bir tebliğ vermiştir ki bu da türkçe olarak basılmıştır, bk. *Türklüğün tetkiki bakımından Bizantolojinin ehemmiyeti*, "II. Türk Tarih Kongresi zabıtları, 1937" İstanbul 1943, 483 ve dev.

Byzantinoturcica işte bu çerçeve içinde, Bizans kaynaklarını tesbit ve bunları itinalı bir taramadan geçirerek ihtiva ettikleri Türk asıllı kelime ve bilhassa adları derlemek suretiyle meydana gelmiştir.

Birinci ciltte, ilki 1942 baskısına ait iki önsözü takip eden Giriş kısmında G. M. önce Bizans ele alarak (s. 1-37) burada Bizantolojinin güzel bir tarihçesini vermektedir. Bilhassa Slav dillerindeki yayınlara da önem verilerek tertiplenen mükemmel bibliyografyası ile bu kısım âdetâ başlıbaşına bir *manuel* teşkil etmektedir. Genel olarak Bizantoloji bilim kolu, başlıca Bizantoloji dergileri, şimdiye kadar yapılan Milletlerarası Bizans tetkikleri kongreleri hakkındaki bahisleri, kısa bir Bizans tarihi ile Bizans tarihi hakkındaki yayınların oldukça etraflı bibliyografyası (s. 15-37) takip eder. Girişin ikinci kısmı, ilk kısma paralel bir Türkoloji *manuel*'i mahiyetindedir. Türk milletlerin eski tarihleri ile bunlar hakkındaki etraflı bibliyografyanın arkasından (s. 37-55) Bizans-Türk münasebetleri hakkında şimdiye kadar yapılan araştırmalar hakkındaki bir bibliyografyaya yer verilmekte ve s. 56 dan 165 e kadar tarihte rastlanan Türk devlet ve toplulukları üzerinde sıra ile durularak herbiri hakkında geniş ölçüde birer bibliyografya verilmektedir. Böylece Hunlar (s. 56-65), Ogurlar (s. 65-67), Sabirler (s. 67-69), Kadişler-Kidaritler-Eftalitler (s. 69-70), Avarlar (s. 70-76), Göktürkler (s. 76-81), Hazarlar (s. 81-86), Vardariot denilen Türk topluluğu (s. 86-87), Peçenekler (s. 87-90), Uzlar ve Kumanlar (s. 90-94), Selçuklular (s. 94-100), Memlûklar (s. 100-102), Moğollar (s. 102-108), Bulgarlar (s. 108-131), Macarlar (s. 131-145), Osmanlılar (s. 145-164) hakkında kısa bilgiler ile birlikte etraflı bibliyografya verilmiştir. Her ne kadar bu bibliyografya sistematik bir tasnife sahip olmadıktan başka, zikredilen yayınlar bir elemeye tabi tutulmamış intibamı bırakmakta ise de, *Byzantinoturcica*'nın çok faydalı bir müracaat kitabı vasfını bir kat daha arttıran bu bibliyografyaların, büyük değeri inkâr olunamaz.

Giriş kısmının ikinci büyük bölümünde (s. 165-200) Bizans kaynaklarının konu ve mahiyet çeşitleri üzerinde durulmaktadır. En başta gelen tarih yazıları, monografya, dünya tarihleri, kilise tarihleri ve tarihî manzumeler olmak üzere dörde ayrılmıştır. Hagiografik yazılar ile martirlerin hayatları, Bizans edebiyatında önemlice bir yer tutan mektuplar, çeşitli teoloji konulu yazılar, Bizans piskiposluk listeleri, ruhanî meclis (synod) toplantılarının zabıtları, askerî, coğrafi yazılar, kronoloji yazıları, lûgatlar, *khrysoboullous*, *sigillion prostagma* ve *typikon* gibi çeşitli vesikalar bu kısımda ayrı ayrı incelenmiştir. Kaynaklar arasında ayrıca papiruslar, kitabeler sikke ve mühürlere de paragraflar ayrılarak Bizans medeniyetinin bu çeşit kaynakları hakkındaki bibliyografyalar da ihmal olunmamıştır. Aynı bölümün ikinci parçası ise kaynak araştırmalarının metodolojisi hakkındadır. Burada yeni malzeme bulmak (heuristik), yazmalar ihtiva eden kütüphaneler ve bunların katalogları belirtildikten sonra Bizans paleografyası üzerinde durulmakta, metin tarihçeleri ile metin kritikleri, Ortaçağ grekcesinin esasları hakkında izahat verilmektedir. Bizans kronolojisi ve indiktion yılı, arkaik ifadeli isimler, etnografya, ve Bizans kaynaklarında *ana kaynak* meselesi ile ilgili paragraflar ile giriş kısmı sona ermektedir. İlk baskıda çok daha ufak boyda ve daha iri puntolar ile dizilmiş s. 18-97 i işgal eden bu giriş, ikinci baskıda büyük boyda tam 200 sahifeyi kaplamaktadır. Böylece bu kısım Bizans-Türk münasebetleri ile Bizans kaynakları hakkında zengin bibliyografyalı bir ansiklopedi mahiyetindedir.

Birinci cild s. 203 den itibaren s. 580 e kadar içinde Türk asıllı milletler hakkında bilgi olan Bizans kaynaklarını ihtiva etmektedir. Alfabetik bir tasnife tâbi tutularak sıralanan çeşitli kaynaklar küçük paragraflar halindedir. Bunlarda kısaltılmış adları, tam adları, bu adın grekçe şekli, kısa bir izah ve eğer kaynak bir vesika değil bir eser ise yazarın kısa biyografyası, Türkler hakkında bilgisinden istifade olunan yazı veya eserlerinin mahiyeti, G. M. tarafından kullanılan nüsha veya baskı, bahis konusu kaynakların bulunduğu kütüphaneler ve çeşitli nüshaların numaraları, şimdiye kadar yapılmış olan baskılar, tam veya kısmen tercümele, ihtiva ettikleri bilgiler bulunmaktadır. Bu programa göre tertiplenen her madde gayet etraflı bir bibliyografya ile kapanmaktadır. İşte bu sebeptendir ki, 1897 denberi bir türlü yeni bir baskısı yapılamıyan *Geschichte der byzantinischen Litteratur*³ un bir dereceye kadar yerini *Byzantinoturcica*'nın bu ilk cildi tutabilmektedir. İlk baskıda s. 98-366 ı işgal eden bu esas kısmın, ikinci baskıda s. 203-580 arasını kaplamak suretiyle hayli genişletilmiş olduğuna da burada dikkati çekebiliriz. Kitabın sonundaki üç indeks (s. 581-609)den ilki kaynaklar, ikincisi vesikalar sonuncusu ise milletler hakkındadır.

İkinci cildin uzun bir kısaltmalar listesini takip eden Giriş kısmı (s. 1-49) dil kalıntılarına dair bir inceleme mahiyetindedir. Bizans-Türk siyasi münasebetlerinin ne yolda olduğu hakkındaki bahisden sonra Bizans hizmetindeki veya Bizans topraklarında yaşayan Türk asıllı kimselere de temas edilmektedir ki bilhassa bu kısım bahis konusu münasebetlerin incelenmesinde önemli rolü olan hususlardan biridir. G. M. s. 18 den itibaren Bizans kaynaklarında rastlanan bazı cümle ve ibareleri toplamıştır. Bu bahsin sonunda (s. 22-23) yazar kısaca grek harfli Türkçe (=karamanlica) yazılara da temas ederek en eski örneği Gennadios Skholarios'un *İtikadnâme*'sinin teşkil ettiği bu çeşit yazıları onomastikon'unun çerçevesi dışında bıraktığına işaretler, bu hususda sadece bir bibliyografya vermekle iktifa etmiştir⁴. İkinci cildin giriş kısmının ikinci bahsinde Türk asıllı kelimelerin Bizans diline intibak ettirilişleri (s. 23-41), üçüncü kısmında ise aynı kelimelerin Bizans imlâsına

³ Bu kitabın çok daha genişletilmiş ve yeni buluşlara göre işlenmiş yeni bir baskısına İkinci Dünya harbinden önce teşebbüs olunmuştur. *Byzantinisches Handbuch* adı altında beş cild halinde basılması düşünülen bu Bizans risinin ilk kısmının 2. cildi olan *Bizans devletinin tarihi (Geschichte des byzantinischen Staates)* G. Ostrogorsky tarafından yazılarak 1940 da basılmıştır. Aradan geçen yirmi yıl içinde Ostrogorsky'nin kitabı 1952 de bir daha basılmış, 1959 da da H. G. Beck tarafından yazılan ve 2. kısmın 1. cildini teşkil eden *Bizans teoloji edebiyatı* cildi (*Kirche, Theologie und Geistliche Literatur des byzantinischen Reiches*) yayınlanmıştır. Bizans edebiyatının diğer sahaları hakkındaki ciltler henüz hazırlanmamıştır Bu arada italyanca olarak Bizans edebiyatı hakkında bir kitap yayınlandığına burada işaret edelim, Maria Elisabetta Colonna, *Gli storici bizantini dal IV al XV secolo*, Napoli 1956.

⁴ 1850 ye kadar basılan grek harfli türkçe kitapların bir bibliyografyası son zamanlarda yayınlanmıştır. E. Dalleggio d'Alessio ve S. Salaville, *Karamanlidika, Bibliographie analytique d'ouvrages en langue turque imprimés en caractères grecs, I 1584-1850*, Atina 1958.

intibakı (s. 41-49) üzerinde durularak bu hususlarda tesbit edilen özellikler belirtilmiştir. Kitabın ağırlık merkezi (s. 51-350) doğrudan doğruya alfabetik sıraya göre Bizans kaynaklarında rastlanan dil kalıntılarına tahsis edilmiştir. Bizans, kaynaklarındaki Türk asıllı adların (şahıs, millet, yer) ünvan ve kelimelerin tam bir lügatçesi ve endeksi mahiyetinde olan bu kısım, aynı zamanda Ortaçağ Türk âleminin Bizans kaynaklarına göre bir biyografya, coğrafya, ve tarihî topografya ile iç teşkilâtı hakkında malzeme repertuarı da teşkil etmektedir. Çeşitli ad ve kelimelerin değişik varyantları ile derlenmesi, herhangi bir konu üzerinde yapılacak araştırmayı çok kolaylaştırmakta, herhangi bir Türk asıllı adın, yerin, ünvanın veya devletin Bizans kaynaklarında ne surette bahsi geçtiğini ve hangi kaynakların nerelerinde bu ada rastlandığı kolaylıkla bulunabilmektedir ki, böyle bir yardımcı eserin dilciler kadar türkoloğlara, siyasi ve medeniyet tarihi ile uğraşanlara, tarihî coğrafya ve topoğrafya ile meşgul olanlara sağlayacağı çok büyük faydalar aşikârdır. Şurası da muhakkak ki, bu sistematik derleme sonunda herbiri bir araştırma konusu olabilecek bazı konular da ortaya çıkmaktadır; meselâ bir merasim elbisesine verilen *tzitzakion* (τζιτζάκιον) kelimesinin esasının türkçe *çiçek* olduğu tesbit edilmiş (s. 313) olup bunun Bizans'a gelin gelen "Çiçek" adlı bir Hazar prensesi ile ilgili olduğu yine *G. M.*'in bir makalesinde açıklanmıştır⁵. Tarihçesi ve esası aydınlanabilen böyle Türk kelimelerinin yanında *Aksukhos* (Ἀξούχος) (s. 70) veya *Tzarapes* (Τζαράπης) (s. 309) gibi Bizans tarihine geçmiş bir takım adlar vardır ki belki Türk menşeli olan bu kimselerin adlarının esası ve tarihi hüviyetleri henüz aydınlanmamıştır. Nitekim s. 169 da rastlanan *Kourtes* (Κούρτης) adı türkçedeki *Kurt*'dan başka birşey değildir. Fakat en dikkat çekici nokta, bu kadar sarih bir şekilde Türk olan bu adın 1344 tarihli bir vesikada görülmesi, buna *Bizanslı adı olarak* da rastlanmasıdır. Gayet tipik bir Selçuklu Türkü adı olan *Koutoulmous* (Κουτουλούμος)un nasıl Aynoroz'un en büyük manastırlarından birinin adı olabildiği de herhalde etrafıca aydınlanması gereken bir tarih problemidir (s. 171). Trabzon prensi Aleksios II.nin kızı Anna'nın⁶ Türk kökünden geldiğine ihtimal verilen diğer adı *Anakhoutlou* (Ἀναχουτλού) da aynı derecede önemli bir tarih problemidir (s. 69). Diğer taraftan *G. M.*'in bu değerli kitabı, bize Bizans kaynaklarında meselâ Türkler (s. 320-327) veya Germiyanoğulları (s. 158) gibi büyük toplulukların adlarına ne şekillerde nerelerde rastlandığını gösterdikten başka, çok ufak zümreler için de (meselâ Çepniler, s. 309) aynı derecede faydalı olmaktadır. Bizanslılarda yukarıda bazı örneklerini verdiğimiz Türk adlarının kullanıldığını ve bunların münferid kalmayıp hayli yaygın olduğu da anlaşılmaktadır. Meselâ *Osman* adına ve varyantlarına (s. 215) Bizanslılarda rastlanmakta, Bizans *Karatzas* (Karaca) adı Türklerde olduğu kadar Bizanslılarda da görülmektedir. (s. 153). Hattâ o kadar ki Bizanslılarda şahıs adı olarak *Türk*'e bile rastlanmaktadır (s. 327).

⁵ J. Ebersolt, *Mélanges d'histoire et d'archéologie byzantines*, "Revue de l'histoire des religions" 76 (1917) [ayrışmasında s. 56]; G. Moravcsik, *L'origine du mot "Tzitzakion"*, "Seminarium Kondakovianum", 4 (1931), 69-76.

⁶ Bu kadın hakkında bk. W. Miller, *Trebizond, The last Greek Empire*, London 1926, 49 ve dev.

Türk adlarının esas şekillerini metinlerde bulmak pek her zaman kolay olmamaktadır. Giamourtze (Γιαμουρτζέ) de Yağmurca (s. 113), Tzigkiskanis (τζιγκισκανίς) de Cengiz Han (s. 313) veya Taoutes (ταούτης) de Davud (s. 298)u *Byzantinoturcica*'nın yardımı olmaksızın bulmak herhalde pek kolay olmasa gerektir. Bu kitap yalnız adlar bakımından değil fakat meselâ vezir (βείρης, s. 88), emir (άμιρά, s. 66), bey (πέκης, s. 250) gibi Türk ünvanlarının da tam bir endeksini temin etmektedir. Diğer taraftan s. 56 da Agiopazari (*Αγιοβασαρι) = Ayvansaray misalinde olduğu gibi tarihî topoğrafya ile ilgili veya, s. 70 Aksara (άξρα) = Aksaray; s. 145 Kagiatzek (Καγιατζήκ) = Kayacık; s. 152 Karasar (Καράσαρ) = Karahisar; misâllerinde olduğu gibi tarihî coğrafya ile ilgili hayli ad ve bunların Bizans kaynaklarındaki referansları da bu ciltde yer almış bulunmaktadır.

G. M.'in bu âbidevî eserinin tam bir tahlil ve tenkidi bize nazaran bu sahada daha sâlâhiyetli olanlara düşen bir vazifedir. Ancak bir tanıtma yazısı mahiyetinde olan bu yazımızın sonunda şunu belirtmek isteriz ki, *G. M.*'in bütün bir ömrün mahsulü olan bu güzel ve dolgun kitabı, Bizans tetkiklerinde bir merhale teşkil ettikten başka, bir bizantolog kadar hattâ belki de ondan çok daha fazla bir türk-ologun ve Türk tarihi ile uğraşan tarihçinin her an başvuracağı en önemli yardımcısı olacak ve bu vasfını muhakkak ki uzun yıllar muhafaza edecektir.

Mart 1960

Doç. Dr. SEMAVİ EYİCE

PEARSON, J. D.—JULIA F. ASHTON: *Index Islamicus 1906-1955. A catalogue of articles on Islamic subjects in periodicals and other collective publications, compiled by J. D. Pearson with the assistance of Julia F. Ashton.* Cambridge 1958 W. Heffers & Sons Ltd. XXXVI+897 S. 8°

İslâm dünyası ile ilgili araştırmalarda bulunacak, çalışma ve etüdler yapacak olan bütün ilim adamları ve bu sahanın amatörleri kendileri için çok lüzumlu bir müracaat kitabına kavuşmuş bulunuyorlar. Bu kitap gerçek bir ihtiyaca cevap veren ve büyük bir boşluğu dolduran ve herhalde peşinen Londra Üniversitesi Şarkiyat Enstitüsü Kütüphanesi Müdürü olan müellifi bu büyük ve faydalı hizmeti için samimiyetle tebrik etmeği gerektiren bir eserdir. Kütüphaneciler İslâm dünyasına ait müşkülâtlarında bu kitaba sık sık başvuracaklar ve böylece eserin müellifini şükranla hatırlıyacaklardır. Eser hakkında şimdi vereceğimiz bilgi eseri tanıtan bu yazımıza böyle samimî teşekkürle başlamış olmakta ne kadar haklı bulunduğumuzu gösterecektir.

Kitap 1906 dan 1955 senesine kadar geçen yarım asırlık zaman içinde İslâm dünyasıyla ilgili olarak, rusça dahil, batı dilleriyle neşredilmiş mecmua, Festschrift, kongre tebliğleri ve diğer kolektif eserlerdeki yazılarla makaleleri (onlara ait düzeltmeleriyle birlikte) bir araya toplayan bir katalogdur. Böylece 510 çeşit mecmua, 120 çeşit Festschrift, 70 cild kongre tebliğleri ve kolektif eserin taranması icabetmiştir. Meselâ, tarandığını söylediğimiz 510 çeşit mecmuanın 12.000 ciltlik bir yekûn teşkil ettiğini söylersek eser sahibinin hizmet ve mesaisinin genişliği ve değeri hakkında daha iyi fikir edinebiliriz.

Müellif, kataloğunu 1906 yılından başlatmasına sebep olarak İslâm dünyasıyla ilgili yazılara hasredilerek çıkan ilk mecmua bulunan *Revue du Monde Musulman*'ın 1906 yılında yayınlanmağa başlamış olmasını sebep göstermiştir. Şüphesiz bu, başlangıç tarihini tâyin de, hiç değilse hoşâ giden bir buluştur. Her beş yıllık devrede bu eserin ilâvelerinin çıkacağını müellif vaad etmektedir.

Eser mevzuu tasnifi yapılarak hazırlanmıştır. Ana bölümleri şunlardır: Umu-miyat ve Bibliyografya - Din ve İlâhiyat - Hukuk - Felsefe ve İlim - Sanat - Coğ-rafya - Etnoloji, Antropoloji, Demografi, Folklor - Tarih - Filoloji - Edebiyat - Eği-tim. Bu ana bölümler ayrıca tâli bölümlere ayrılmış ve gerektiğçe coğrafi bölümler de ilâve edilmiştir.

Eserin baş tarafında hazırlanışında baş vurulan bütün kaynak eserlerinin bibliyografik künyelerini ihtiva eden ve 19 sayfa tutan bir listesi mevcuttur. Eserin sonunda ise makale yazarlarının isimlerinin alfabetik indeksi ile makalelerinin eser içindeki yer numaraları, anonim makalelerin yer numaraları ve ayrıca müstear ad veya rumuz kullanan müelliflerin bu ad veya rumuz ile birlikte yazılarının eser içindeki yer numaralarını gösteren indeks vardır.

Eserin baskısı ve tertibi mükemmeldir. Bu bakımdan bastığı sayısız ilim eserleri ve mükemmel baskı tekniği ile ilme hizmet etmekte olan W. Heffer & Sons Ltd.'e tereddütsüz teşekkür borçluyuz.

Şimdi kitap içinde bazı üzerinde durmağa değer noktaları belirteceğiz. Kitabın önsözünde bu indekse yalnız batı lisanlarında yazılmış makalelerin alındığı belirtildiği halde bu indekste türkçe yazılmış makalelere de rastlıyoruz (Meselâ Nr. 17845, 17846, 18232, 18360...). Bazı türkçe makalelerin kitaba alınmış olmasından bilhassa memnuniyet duyduğumuz muhakkaktır. Ancak kitaba alınan bu makalelerin hangi esasa göre tercih edildiğinin kesin olarak belirtilmesi uygun olurdu. Bu arada kitaba birçok önemli türkçe ve batı lisanlarında bazı yazılar dahil edilmemiştir (Meselâ A. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Halil Ethem Hâtıra Kitabı/In Memoriam Halil Edhem, Türk Tarih Arkeoloji ve Etnografya Dergisi, Vakıflar Dergisi...). *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte*'nin makaleleri eser içinde yer alırsa da kaynakların listesine dahil edilmemiştir (Nr. 18338, 18341, 18330, 18271...).

Makale yazarlarının ad ve soyadları meselesinde tesbit ettiğimiz bazı noktalara da işaret etmeliyiz. Ancak bu problemi eser sahiplerinin hatasız hal etmelerini istemek de tam hakkımız değildir. Garplı bir yazarın bu yolda müşkülâta uğrayacağı tabii karşılanmalıdır. İndekste yazar, isimleri basit ve en kısa şekliyle aldığı ve son gelen ismi esas unsur kabul ederek alfabetik sıraya koyduğunu belirtmektedir. Ancak bu hususta şu noktalara temas etmek gerekir: *Arif Müfid Mansel* adı indekste bazan, *Müfid*, *Arif Bey* olarak geçmekte, bazan ise doğru şekli olan *Mansel*, *Arif Müfid* olarak alınmaktadır. Eldem, Halil Edhem yerine *Edhem*, *Halil* ve *Köprülü*, *Mehmed Fuad* yerine *Köprülüzade*, *Mehmed Fuad Bey* kullanılmış olması bu gibi hususlara ait diğer misallerdir.

Yukarıda işaret ettiğimiz birkaç nokta bir hata olarak değil, kitabın ne derece büyük bir mesai gerektirdiğini ve ne derecede büyük bir iş başardığını belirtmiş olmak içindir.

Kitap, müellifinin okuyuculara temin ettiği diğer bir kolaylık ve yardıma da burada, bir meslekdaş olarak, işaret etmeden sözlerimi bitirmeyeceğim. Şöyle ki, bu çok faydalı eserin içinde yer alan yazıların yazarlarına göre hazırlanmış olan mufassal alfabetik katalogu *School of Oriental and African Studies* kütüphanesinde muhafaza edilmektedir. Böylece bu mevzuda bilgi almak isteyen ve müşkülâtı olan her şahıs kütüphaneye bizzat veya mektupla başvurarak hazırlanan bu imkândan faydalanabilecektir. Hattâ kitaptaki makalelerin hangi kütüphanelerde bulunduğunu ve ne şekilde temin edilebileceği hususunda da yazar okurlarına yardım vaadinde bulunmaktadır.

Yazarın, ilim adamları, okuyucu ve araştırmacılara çok faydalı bir eseri mümkün olan en iyi mükemmellikte hazırlamış olduğunu tekrar belirtmeliyim. Şimdi şarklı veya şarktaki meslektaşlardan bu kitabın şark dilleriyle yazılmış makaleleri ihtiva eden katalogunu hazırlamak suretiyle bunun ikinci ve tamamlayıcı cildini meydana getirmelerini beklemek ve temenni etmek mecburiyetini duyuyoruz.

KEMAL H. KARPAT, *Turkey's Politics, The Transition to a Multi-Party System*, Princeton University Press, Princeton 1959, XIV, 522 ss.

Eser üç kısma ayrılmış olup I. kısımda (s. 1-133) değişikliklerin başlangıcı, menşeleri, II. kısımda (s. 137-242) çok-partili sistemin kuruluşu için yapılan mücadele (1946-1950), nihayet III. kısımda (s. 245-460) 1946 dan sonra ideoloji ve davranış bakımından değişiklikler ve siyasi partiler ele alınmaktadır. Kitabın sonuna (s. 461-497) sistematik mufassal bibliyografya konmuş, mufassal bir isimler ve konular indeksi eklenmiştir. Girişte (I-XIV) yazar, esere hâkim ana fikirleri özetlemiştir.

Dr. Karpat, Osmanlı sultanlarının açtıkları reform hareketinin, Cumhuriyet inkılâbını ve ihtilâli hazırladığı düşüncesindedir. İslâhat, "*Batı'nın modern rasyonalist fikirlerine göre cemiyetin gelenekçi hayat tarzını, telâkkilerini ve müesseselerini değiştirmeyi hedef tutan bir devlet nazariyesinde*" ifadesini bulmuştur. Başka deyimle bu islâhat, batı devlet anlayışını Osmanlı İmparatorluğu'na aşlamak gayesini ve bu yolla onu canlandırma gaye edinmişti. Bu, bir ölüm kalım meselesi olarak meydana çıkmıştı.

Türkiye'deki değişikliklerde, ona göre, belli başlı iki grup, dini-muhafazakâr grupla lâik-modernist görüşe bağlı grup arasındaki daimî mücadele hâkim bir rol oynamıştır. Bütün sosyal, ekonomik, kültürel ve siyasi cereyanlar, bu iki görüşten birisine tâbi olarak gelişmiştir.

İlkin Fransız ihtilâlinin ferdiyetçi ve lâik fikirleri Türk aydınları arasında benimsendi. Fransız ihtilâli fikirleri ve parlamenter idare, Osmanlı ve Cumhuriyet devirlerinde daima bir ideal olarak yaşadı. Dr. Karpat'ın bu müşahedesi, şüphesiz tarihî bir hakikatin ifadesidir. O, 1946-50 arasındaki kesif siyasi faaliyet ve münakaşaları, 1908-1911 devresine benzetir. Bu devrenin tetkiki, modernleşmenin derecesini ve ilerlemenin vardığı noktayı tâyin bakımından özel bir önem taşır. O, çeşitli zikzaklara rağmen demokrasinin daima gelişmekte olduğunu, sonunda daima ileri gidildiğini tasdik ve müşahade eder.

Siyasi hâdiseleri objektif bir şekilde inceleyen bir siyasal bilgiler mütehasısı olarak başlangıçta şu suali ortaya koyar: Geleneğe bağlı ve geri bir ekonomik yapıya sahip cemiyetler için modernleşme ile demokratizasyon arasında zaruri bir bağ mevcut mudur? Türkiye misalinin incelenmesi, bu genel sorunun aydınlanması bakımından önemlidir. Garphlaşma için otorite rejimi mi, yoksa demokrasi mi gerekir? Geri kalmış memleketler için ana mesele olan gelişme, modernleşme dâvası, hangi siyasi vasıta ile en iyi gerçekleştirilebilir? Zira her iki şıkkın kuvvetli müdafileri vardır ve önümüzde müspet tarihî misaller durmaktadır.

Dr. Karpat, her şeyden evvel şu müşahadede bulunur ki, tarihte Türkiye'nin modernleşmesi pratik hedeflere yönelmiştir. Muayyen bir ideolojiye değil, daha ziyade cemiyetin ihtiyaçlarına ve içinde bulunduğu şartlara bağlı kalmıştır. Dr. Karpat, bu görüşüne sadık kalarak konuyu tarihî gelişimi içinde incelemiştir.

Nihayet modernleşme, bir kültür değişimi meselesi olarak, Türkiye misalinde önemli bir inceleme konusudur:

Görülüyor ki, yazar konuyu bir polemik değil, tamamen bir ilim konusu olarak ele almağa çalışmıştır.

Kitabın esas konusu Türkiye'nin siyasi sahada geçirdiği değişiklikler ve çok partili sisteme intikaldir. Bu gelişme, münferid bir hâdise olarak değil, karşılıklı tesirleri olan kültürel, ekonomik, sosyal ve hatta şahsi ihtilâflar bakımından, bunların bir muhassalası olarak incelenmek istenmiştir. Yazar, hususile sosyo-ekonomik âmiller üzerinde durmaktadır.

Biz burada, eserin daha ziyade Giriş kısmı sayılabilecek 1946 ya kadar olan bahisleri üzerinde duracağız. Ondan sonraki devre, objektif hükümlere varmak için tarihçi yönünden henüz pek erken olduğundan burada ele alınmayacaktır. Bu devre üzerinde hükümlerin isabeti hakkında siyaset ilmi mütehassıslarının tenkitlerini beklemek yerindedir.

1. kısımda daha ziyade ikinci elden eserlere başvurulmuştur. Bu sahada Türkiye'de ve Batı'da bellibaşlı literatürün gözden geçirildiği söylenebilir. Evvelâ şunu işaret etmek yerinde olur ki, medhal kısmı, hele yazar bu geniş konuyu salâhiyetle özetleyecek şekilde o sahanın mütehassısı olmazsa, bir araştırmannın en zayıf ve tenkide açık kısmını teşkil edebilir.

Burada bazı teferruatı ve genel hükümleri münakaşa etmeği faydasız bulmadık. Türkler İslâmiyete kitle halinde 8. asırda değil, 10. asır başlarında girdiler. Cihâdî "İslâmiyeti silâh kuvvetile yayma" şeklinde tarif etmek doğru değildir. Yazar, İslâmiyet ve Türk tarihi hakkında şu genel hükmü verir: İslâmiyet, Türk devletçiliğine bir gaye ve mâna kazandırmış, fakat aynı zamanda Türklerin kendi millî özelliğini içinde eritmiştir. Bu fikre genel olarak katılmamak imkânsızdır.

Osmanlı İmparatorluğunda *millet-sistemi*, bugün tarih literatüründe yeretmiş bir terimdir, fakat bunun hakikî mahiyeti ve zaman ve mekân bakımından sahası hakkında maalesef fikirlerde bir açıklık yoktur. Şunu kaydetmek gerekir ki, bu terimle anlaşılan şey, ancak 1856 İslâhat fermanile tam olarak meydana çıkmış çok geç bir hâdisedir. Osmanlılarda daha önce hâkim rejim, Şariat'ın zimmîler hakkında koyduğu prensipler dairesinde mütalâa edilmek gerekir. Kiliseler teşkilâtı ve onlara bağlı dinî cemaatlerin imparatorluk idaresinde durumları, bilhassa 18. asırdan itibaren büyük özellikler gösterirse de, bunu *millet-sistemi* adı altında idarî, hatta siyasi muhtariyete sahip birlikler gibi telâkki etmekte mübalâğa vardır. 1856 dan sonra görülen teşkilât, bütün Osmanlı tarihine teşmil edilmemelidir.

Dr. Karpat, Osmanlı devletinde ekonomik hareketsizlik ve sermayenin harb ganimeti ile toplandığı hakkında mübalâğalı bir fikri de benimsemiş görünmektedir. Bu hususta ganimetin, imparatorluğun belli başlı bir ekonomik desteği olduğu ve bunun kesilmesi malî ve ekonomik sarsıntı husule geldiği iddiası, mektep kitaplarımıza kadar girmiş bir iddiadır. Bu, Avrupalıların Osmanlı devletini göçebe, çapulcu bir devlet sayan cehalet ve taassubundan doğmuş ve onunla beslenmiş hakikatten uzak iddialardan biridir ve ne yazık ki, memleketimizde de yayılmıştır. XVI. asırda Osmanlıların dünya ticaret yolları için mücadelesini, yerli pazarların, hususile Batı Anadolu faal pamuklu ve ipekli sanayinin büyük ihrâç kapasitesini, XIX. asır başlarında bile imparatorluğu Batı milletlerinin dünya

ölçüsünde en önemli pazarlarından biri halinde tutan ekonomik bünyesini daha yakından tanımağa başladıkça onun servet kaynakları hakkında fikirlerimiz değişecektir.

Yakın zamanlarda arşivlerimizden çıkarılan resmî bütçelerle (bk. Ö. L. Bar-kan, İktisat Fakültesi Mecmuası, cilt 15, no. 184, s. 238-329) 540 milyon akçaya (1528 de) (takriben 9 milyon altın) vardığını gördüğümüz devlet gelirinde *hums-i ganâim* pek cüzî bir yer tutar (1430 larda Osmanlı devlet bütçesi 2,5 milyon, 1480 e doğru 7-8 milyon altın tahmin edilmekte idi). Bu hasılâtın en büyük kısmı zirai vergilerden ve ticaret üzerinden alınan vergilerinden gelmekte idi. İktisadi inhitatımızın dünya şartlarile bağı çok esaslı sebepleri vardır (şimdilik bk. Belleten, sayı 60, s. 629-690, sayı 93, s. 45-96). Nihayet XV. asırda Türk-Müslüman halkın milletlerarası ticarete faal bir şekilde katıldığını, mühim ticaret şirketlerinin kurulduğunu, Arabistan baharat ve kumaş ticaretinde olsun, Karadeniz çevresi memleketlerle ticarete olsun en önemli mevkiî tuttıkları unutulmamalıdır (Belleten, sayı 93, yayımlanan vesikalara bakınız). Diğer taraftan Osmanlı devletinin askerî ve devletçi karakteri ile büyük servetlerin mukatâa, hâs ve vakıf olarak idareci sınıfın elinde toplandığını da kaydetmeliyiz. Fakat bu rical dahi ticaret ve para operasyonlarile yakından ilgilenmekte ve bilhassa Yahudileri aracı olarak kullanmakta idiler. İtalya harpleri nihayetinde 1555 lerde Fransa malî bir yıkıma giderken Türk paşalarının oradaki malî operasyonlara katıldığı, Fransız hükûmetinin Türkiye'den istikraz teşebbüsünde bulunduğunu biliyoruz. Dr. Karpat'ın iliştigi meseleler arasında şuna da işaret edilmelidir ki, kapitülasyonların Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik yapısı için zararlı olması ancak muayyen bir devirden sonradır. Hakikatte XV. ve XVI. asırlarda bu ticari müsaadelerin ekonomik gelişmeye yardım ettiği muhakkaktır. Ancak Avrupa'da merkantilizmin millî ekonomilere gittikçe hâkim olması, buna karşı Osmanlı İmparatorluğu'nun açık pazar olarak muhafazası neticesinde kapitülasyonlar zararlı ve sonra felâketli olmağa başlamıştır. Başka deyimle, ekonomik inhitatımızı daha geniş bir çerçevede incelemek ve kapitülasyonların kötülüğü klişesi içinde her şeyi izah edilmiş saymamak lâzımdır.

Dr. Karpat'ın Giriş kısmında tâbi olduğu başka yaygın klişelerden biri de, Bizans müesseseleri ve zihniyetinin Osmanlı inhitat sebepleri arasında sayılmasıdır. Bizans zihniyeti ve müesseseleri ve Osmanlı devleti meselesi bir tarafa, Bizans'ın her kötü şeyi temsil ettiği inancı Ortaçağ Avrupa'sından intikal etmiş ve maalesef tarihî literatüre hâkim olmuş hurafelerden biridir. Tarihî izahlarda bu gibi müphem, hissi, umumi hükümlerden tarih ilmini temizlemek, realiteyi göstermek bugün tarihçinin en güç vazifelerinden birini teşkil etmektedir. Nasıl ki, W. Heyd, Levant ticaretinin inhitatının başlıca âmillerden biri olarak Bizans yerine "göçebe" Osmanlıların gelişini zikretmek garabetine düşmüştü!

1517 de I. Selim'in Halife sıfatını iktisap ettiği iddiası, tarihî deliller karşısında değiştirilmesi lâzım gelen fikirlerden biridir (karş. benim, *Osmanlı Padişahı*, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, cilt XIII, sayı 4 (1958). Osmanlı cemiyetini karakterlendirirken Dr. Karpat, üstte Sultan ve idareci sınıf, altta halk kitlesi olarak bir tasnif yapar. Osmanlılarda tebaa ile devleti tamamiyle birbirinden ayıran, devleti esas itibarile Osmanlı hanedanının malî şeklinde telâkki eden görüş hâkimdi, hattâ

bu devlet telâkkisini XIX. asrın en ileri görüşlü devlet adamı Mustafa Reşit Paşa'nın yazdığı Gülhane hattında dahi görmek mümkündür. Bu meşhur vesikada, tebaa daha ziyade devletin dışında ve onun maksatlarına hizmet eden bir unsur olarak düşünülmektedir. Ancak Türk ve İran devlet ananelerine bağlayabileceğimiz bu telâkki yanında devleti Şeriatın bir vasıtası sayan İslâm devlet telâkkisi zaman zaman uzlaşmış, fakat ekseriya mücadele halinde bulunmuştur. Nihayet *reâya*, yani vergi ödeyen tebaa arasında idareci sınıfa, *ehl-i örfe* yakın bazı zümreler de vardır (krş. benim, *Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü*, Belleten 92). İdareci sınıfın üç gruptan, ulema, sivil idare ve ordudan mürekkep olduğu iddiasını da iki grup, ehl-i örf, yani padişahın siyasi otoritesi ve icra kudretini temsil edenlerle ulema, Şeriatı temsil edenler şeklinde tadil etmelidir. Sadrazam, hem ordunun hem devlet bürolarının başıdır ve XV. asrın ortalarına kadar ekseriyetle ulemadan, XVIII. asra kadar askerlerden ve ondan sonra büro adamlarından seçilmiştir. Bürolarda çalışanların çoğu menşe itibarile ulemadan idiler. Kadılar, yalnız şeri kanunların değil, Padişah otoritesine dayanan örfi kanunların da uygulanmasından mesul idiler. XVI. asra kadar Şeyhulislâma bağlı ulema ile Kadıaskere tâbi ulema devlet içinde ayrı gruplar teşkil etmekte idiler. İkinci grup Şeriat yanında aynı zamanda Padişah otoritesini temsil etmekte idi ve kadıaskerler fiilen şeyhulislâmlardan daha nüfuzlu idi. Hulâsa, Osmanlı devletinde sınıflar ve müesseseler hakkında genel hükümler verirken tarihî özellikleri ve devirleri gözönünde tutmak gerekir.

Reâyadan bahsolunurken de şehirli ve köylü reâyaya arasında esaslı statü farkı belirtilmesi gereken bir noktadır. Bilhassa XVIII. asırda o derece önemli siyasi-içtimai rolü olan âyanlardan bahsolunmaması Dr. Karpat'ın tasvirine çalıştığı içtimai yapı ve gelişme tarihinde bir boşluk yapmaktadır.

Diğer taraftan Osmanlı devlet ve cemiyetine Cumhuriyet devri vatandaşı olarak değil, objektif bir tarihçi gözü ile bakmanın ve tahlil etmenin aşılma güçlüğü tahmin edebiliriz. Biz III. Selim'i kendi devrimizin mübeşirlerinden biri olarak ele alıyoruz. Nizam-ı Cedîd, yeni vergiler, devlet topraklarının mutasarrıfları elinden alınması ve doğrudan doğruya hazineye bağlanması, islâhatın yeni bir zümrenin istismar ve sui istimallerine zemin ve bahane teşkil etmesi, bir kelime ile halk üzerindeki malî yük bu devirdeki reaksiyonlarda hesaba katılması gereken mühim bir tarihi âmildir. Yeniçerilerin, ekseriyetle halk tabakalarının bir mukavemet kolunu teşkil ettiğini düşünmek gerekir. Reform ve reaksiyon hareketlerinde daha derin sebeplere indikçe, tablonun saray vakanüvislerinin bize tasvir ettiklerinden bir hayli farklı olduğu görülecektir. Dr. Karpat, şüphesiz tarih kitaplarımızda yerleşmiş malûmatı naklediyor ve fazlasını beklemeğe de hakkımız yoktur. Onun eserinin esas kısımlarında gördüğümüz objektif tahlil metodunu burada da tatbika fırsat bulması arzuya şayandır.

Üzerinde bu kadar söylenmiş ve yazılmış olduğu halde hakikî mahiyeti, menşei ve şümülü hakkında hâlâ açık bilgimiz olmayan konulardan biri olarak *Tanzimat'ın* Dr. Karpat tarafından esaslı bir tahlile konu yapılması keza arzu edilirdi.

Her şeyden evvel şu noktaya dikkati çekmek gerekir ki, Osmanlılarda XVI. asırdan beri her Sultanın cülûsu sırasında tebaaya adalet ve iyi idare vaadeden, suistimalleri birer birer sayarak giderileceğini bildiren *adâletnâme* adile padişah

hatları ilân olunurdu. Gülhane hattı, Abdülmecid'in cülusunda ilân edilmiş bu gibi bir *addletnâme* şeklindedir ve hiç şüphesiz bu gelenekle ilgilidir.*Fakat o zamanki hususî şartlar ve bu hattı kaleme alan Osmanlı devlet adamı Mustafa Reşit Paşa'nın bazı maksatları, bu vesikaya inkılâpçı bir mahiyet vermiştir. Reşit Paşa'nın İngiliz hariciyesine verdiği 12 Ağustos 1839 tarihli Fransızca *memorandum* incelenirse onun takip ettiği bu inkılâpçı maksat kesin bir şekilde meydana çıkar. Bu mektupta o diyor ki: "*Le mécontentement du peuple n'est pas né, comme on le croit en Europe, de son peu de disposition à la civilisation ou de toute autre cause provenant du fanatisme, mais seulement de tous les maus d'une tyrannie insupportable. . . à mesure que la tyrannie diminuerait, l'affection pour le gouvernement s'accroitraît. . . Les puissances de l'Europe savent à quel degré était progressivement parvenue la tyrannie des Empereurs Ottomans depuis la destruction des Janissaires, le Sultan Mahmoud ne voulait désormais rien entendre, il ne [voulait] plus prendre conseil que lui-même. . . Flatter son orgueil et sa vanité, c'était s'assurer son approbation et, par contre, si queleque courageux amis de la verité croyaient devoir ouvrir un avis contraire à sien, la mort et la confiscation était le prix de leur zèle audacieux. . . lorsque, malgré la consideration, si forte du voisinage, l'Autriche et la Russie, quelqu'en soit le motif, permettent à la Valachie et à la Servie, d'adopter une constitution, aucune puissance saurait elle jamais vouloir empêcher que les populations musulmans obtiennent rien que de simples suretés pour leur vies et pour leur fortune.* (F. E. Bailey), *British Policy and Turkish Reform Movement*, Cambridge, Mass., 1942, s. 271-275).

Şüphesiz Reşit Paşa'nın maksatlarından biri, Padişahın müstebid otoritesini önlemektir. Dr. Karpat, *Tanzimat'ı*, "islâhatın siyasi ve kültürel sahalara teşmili şeklinde" tarif ederken tamamiye isabetli bir hüküm vermektedir. Bunu daha açık bir hale koymak lâzım gelirse şu ilâve edilmelidir ki, Osmanlılarda imperatorluğun başlarından beri Şeriat yanında Sultanın iradesinden doğan ve sırf ona dayanan bir devlet hukuku, *örff hukuk*, mevcuttu. Bu nevi hukuk kaideleri *kanun* terimi altında toplanmakta idi. İslâm cemaatinin hayrı için bu nevi kanunlar vaz'ına şeriatce cevaz verilmişti. Hatta bazı hallerde, caiz mertebesindeki durumlarda, uygulanan bu kanunların Şeriaten kıyas yolile çıkarılan kaidelere tercih olunabileceği dahi bazı fakihlerce kabul olunmakta idi. İşte *Gülhane hattı*, bu bakımdan geleneğe ve Şeriata uygun bir adım sayılabilir. Tebaanın can, mal gibi ana haklarının yeminle sultan tarafından bu vesikada garanti edilmesi Şeriatle tezaad teşkil eden yeni bir prensip getirmiyordu. Rejimde temelli bir değişikliği ifade eden ve mühim gelişmelere yol açan mühim noktalardan biri, tebaanın din ve mezhep ayırdetmeden müsavâtı prensipinin ilânı idi, bu, Tanzimat hareketinin ruhu ve aslı sebebi idi. XIX. asır imperatorluk tarihinin şedit sarsıntılarının baskısı altında gittikçe genişletilen bu siyaset, Atatürk inkılâbının en temelli prensipini, yani laikliği hazırlıyacaktı ki, sade bu nokta Tanzimat fermanının tarihî önemini yeni derecede açıklar. Tanzimat'a karşı en şiddetli ve sürekli mukavemet bu sebeple şeriatçiler tarafından gelmiştir. Yenileşme hareketimizde bu noktanın önemi üzerinde ne kadar durulsa azdır. Dr. Karpat, son asır Türk politika hayatının en belirli özelliği olarak garpçilerle şeriatçiler arasındaki mücadeleyi öne sürerken bir tarihi hakikatı ifade etmektedir.

Atatürk'ün biyografisi üzerinde ciddi incelemelerin yokluğu hergün daha acı duyulmaktadır. 1938 e kadar büyük fikri, içtimaî, iktisadî değişikliklerin

kaynağı olarak onun fikrî hazırlanışı ve hayat görüşünün teşekkülü hakkında esaslı hiçbir araştırma yapılmamıştır. Buna muvazi olarak son bir asır zarfında fikrî cereyanları tarihî ve sosyal çevreleri içerisinde incelemek lüzumu Dr. Karpat'ın eseri okunurken bütün açıklığı ile anlaşılmaktadır. O, bu sahada şimdiye kadar yapılan hemen hemen bütün yayınları tanıtmaktadır. Bilhassa bu cereyanların memleketimizde belli başlı yayın vasıtası olan matbuat, sistematik bir incelemeye konu olduğu takdirde Cumhuriyet devri ve inkılâpların kaynakları ve mahiyeti hakkında çok daha esaslı bir anlayışa sahip olacağımız şüphesizdir. Bu meyanda Prof. Tarık Tunaya'nın çıkarmakta olduğu incelemelere işaret etmeliyiz (*Türkiye'de Siyasi Partiler* adlı kitabı klâsik bir müracaat kitabı haline geldikten sonra şimdi yayınlamağa başladığı Siyaset İlmî Serisi, bu sahada ümit vericidir. Bu seriden çıkan ilk kitap: *Hürriyetin ilânı*, İstanbul 1959). Dr. Karpat, bu sahadaki yayınları kullanarak fikir-siyaset cereyanlarını, birbirlerinden farklı noktalarını vuzuhla göstermektedir. *İttihad ve Terakki*'nin milliyetçi ve merkezîyetçi siyasetini ve ona zıt cereyanları, Ziya Gökalp'in rolünü kısa ve açık hatlarla çizmektedir. İkinci Meşrutiyet devrinde birden ortaya çıkan zıt, radikal cereyanlar bir taraftan şiddetli mücadeleler içinde imperatorluğu tam bir inhilâle götürürken öbür taraftan Cumhuriyet Türkiye'sinin mânevî kuvvetlerini hazırlamakta idi. Bu devrin hummalı siyasi kaynaşma manzarası Dr. Karpat'ın çizdiği tabloda, çok kısa olmakla beraber, açık bir şekilde meydana çıkmaktadır.

İstiklâl harbinde iç hâdiseler, sonraki gelişmelerin istikametini kuvvetle tâyin eden âmiller olarak daha etraflı araştırılmak gerekir.

Cumhuriyetin ilk zamanlarında muhalefeti ve muayyen bir siyasi cereyanı temsil eden *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*'nın mahiyeti ve bu muhalefetin Mustafa Kemal'in sonraki siyasi faaliyet ve kararlarındaki tesiri kısa fakat açık bir şekilde gösterilmiştir. *Büyük Nutk*'un bu siyasi hareketle sıkı bağı ve onun ışığı altında mütalâa edilmek zarureti meydandadır.

Yazar, 1925 *Tahrîr-i Sükûn* kanununun Cumhuriyet tarihinde tamamen yeni bir devrenin başlangıcı olup ondan sonraki hâdiseler üzerinde daima ağır basan bir âmil olarak kaldığını belirtir. İnkılâpların gerçekleştirilmesi ve sonra korunması fikrile rejimin tek partiye dayanan ve şef sistemine doğru gittikçe daha kuvvetle ilerleyen karakteri arasında bağı yazar belirtmeğe çalışmıştır. *Milletin Vicdanı* ve onun mümessili olma iddiası, muhalif siyasi cereyanlara yer vermeyen sınıfsız yekpâre millet tasavvuru ve bunların bu devrede Türkiye'nin siyasi hayatında ve teşkilâtında akisleri gösterilmeğe çalışılmıştır. İlk asrileşme-batılılaşma, lâikleşme ve millileşme fikri bütün siyasi hayata hâkim önüne durulmaz cereyanlar haline gelmiştir. Yazar şuna da dikkati çekmektedir ki, Türkiye'nin bu devrede lâikleşme yolunda attığı cesur adımlar diğer İslâm memleketlerinde onun prestijini azaltacak yerde çoğaltmıştır. Yazar, bu devrenin sosyal sahada muhafazakâr olduğunu belirtir. Keza ekonomik siyasetin, ileride patlak veren ihtilâfların ilk tohumunu taşıdığını açık bir şekilde gösterir. *Serbest Cumhuriyet Fırkası* denemesi bilhassa ekonomik sıkıntı ve başarısızlıklarla ilgilidir. Yazara göre "*bir siyasi reform ne kadar derin olursa olsun ancak ekonomik ve sosyal reformlarla desteklendiği takdirde yaşayabilir*". Herhalde 1930 dan sonraki devre, Türkiye siyasi hayatında yeni bir safhanın başlangıcıdır. Bundan sonra ekonomik meseleler siyasi hayatta gittikçe birinci

plânı işgal etmeğe başlamıştır. Bununla münasebettar olarak *Kadro*'cular grubunun fikirleri üzerinde yapılan tahlil dikkate değer. Keza Halk Partisi devletçilik siyasetinin karakteri sarıh olarak gösterilmiştir: Bu, yerli pazarların istismarı suretile devlet elinde sermaye toplamak ve bundan yatırım yapmaktır. Bunda içtimai ve ekonomik gayeler değil, siyasi gayeler esas rolü oynamaktadır. 1939 dan sonra bu çeşit bir devletçiliğin doğurduğu güçlükler ve hoşnutsuzlukları yazar belirtmekte ve sosyal yetersizliğine dikkati çekmektedir. Harb yıllarının, hususi kapitallerin teşekkülünde önemli bir rol oynadığı olayı işaret olunmuştur.

Bu son ekonomik gelişmelerin siyasi noktadan neticesi yazara göre şu olmuştur: Siyasifikirlerin doğup yayılması ve siyasi grupların faaliyetleri için, sosyal farklılaşma ve değer hükümlerindeki değişiklik elverişli bir zemin hazırlamıştır.

Sosyal sınıfları ve harb devresi gelişmelerini ayrı bir bahiste inceleyen yazar, köylüyü, sanayi işçisini ve arazi sahibi, iş-adamı ve münevver olarak orta sınıfı ayrı ayrı ele alarak bunların durumlarında vukua gelen gelişmeleri incelemektedir. Dr. Karpat müspet olaylara dayanarak bu ilk denemeyi orijinal bir şekilde başarmıştır. Eldeki istatistiklerin köylü ve toprak gruplarının tâyin ve tesbitinde yetersizliğine işaret ettikten sonra, Toprak kanununun siyasi mühim akislerini belirtmekte, *Toprak Mahsulleri Ofisi* ve *Orman İşletmeleri* müesseselerinin bilhassa harb yıllarındaki tutumunun köylüler üzerindeki tepkisi üzerinde durmakta ve ortaklığa temas etmektedir. Aydınlar üzerindeki ince tahlil ayrıca zikre değer.

Dr. Karpat'a göre 1946 ya kadar Cumhuriyet devrinde vukua gelen en mühim sosyal hâdise, sosyal farklılaşma (*differentiation*)dir, bunda hükümet faal bir âmil rolü oynamıştır (Burada kendisinin Osmanlı cemiyetinde sosyal sınıfların farklılaşmamış (*undifferentiated*) olduğu faraziyesini Müslüman-Türk kitlesinin farklılaşmamış olduğu şeklinde anlamalıdır). Meselâ menfaatleri ve statüsü belli hale gelmiş olan orta sınıf, ticaret ve sanayi teşebbüsleri için devletçiliği zararlı ve önleyici bir sistem olarak görmeğe başlamış, köylü ise, toprak, daha âdil bir vergi sistemi, koruyucu bir kredi usulü ve endüstrileşmenin yükünden kurtulmayı arzu etmiştir.

Hulâsa Dr. Karpat, 1946 dan sonraki siyasi değişiklikleri Cumhuriyeti devrinde meydana gelen siyasi, ekonomik ve sosyal gelişmelerin gerektirdiğini göstermeğe çalışmaktadır ki, onun bu tahlilde, bir tarihçi genişliği ve objektifliği ile beraber nazari siyasi ilimlerin ışığında bu gelişmeleri değerlendirmeye ve derin sebep ve netice bağlarını meydana çıkarmağa çalıştığını görmekteyiz. Bu incelemede en ziyade dikkati çeken bir nokta, araştıracının eldeki kaynaklardan istifade ederek olaylara, realiteye bağlı kalmak hususunda gösterdiği gayrettir. Siyaset ilminde yazı yazarların umumiyetle tarihî gelişmeleri kendi kafalarının içindeki nazariye ve tasavvurlara uydurmağa çalışması ciddi bir tehlike teşkil eder. Bundan kaçınmak için onunun aynı zamanda bir tarihçi zihniyetle olayları ve hakikatte vaki olanı hiçbir zaman gözden kaçırmaması icabeder ki, Dr. Karpat bunu yapmağa çalışmıştır. Tarihî realiteyi bütün genişliği içinde müşahede ederek muayyen siyasi tezahürleri o çerçeve içinde izah edebilmek ideal bir metoddur. Dr. Karpat, olayları toplamak ve çeşitli yönden yapılmış yerli ve yabancı müşahedeleri gözden geçirmek için konuya ait belli başlı bütün literatürü tesbit etmiştir. Bunun neticesi

olarak verdiği zengin bibliyografya bu sahada derinleşmek isteyenler için de değerli bir kılavuz hizmeti görecektir.

Yazar bir Türk aydını olarak memleket tarihi ve siyaseti üzerinde muayyen görüşleri temsil ettiğini de saklamamaktadır. Bu itibarla bazı siyasi görüşleri ve tefsirleri şüphesiz münakaşa konusu olabilir. Fakat bu hal, eserin son yarım asırlık Türk siyaset hayatını geniş tarihi açıdan ilmî bir şekilde tahlile çalışan ilk ciddi deneme vasfını zedelememektedir.

Prof. Dr. HALİL İNALCIK

SADRIÂZAM ADNÎ MAHMUD PAŞA'YA AİT BİR TEDKİK MÜNASEBETİYLE

Doç. Dr. M. C. ŞEHABEDDİN TEKİNDAĞ

Ayasofya Müzesi Müdürü Sayın Bay Feridun Dirimtekin, Sadriâzam adnî Mahmud Paşa hakkında uzun bir makale neşretti (bk. İstanbul Enstitüsü Dergisi, c. IV, 1958, s. 167-190). Büyük bir iddia ile kaleme alındığı anlaşılan bu makale¹, gerek Babinger'i ve gerekse İslâm Ansiklopedisinde tarafımızdan yazılan "Mahmud Paşa"² maddesini³ tenkid etmektedir.

Şüphe yok ki, daha evvel yazılmış ilmî bir makalenin herhangi bir suretle gözden kaçmış olan hatalarını tesbit ve binnetice tashih etmek ve bu suretle de, tekrar da olsa, mevzuu yeni kaynak ve etüdlere istinâden yeniden işlemek, ilmî olmak şartile, faydalı, hattâ lâzımdır. Bu sebeple, Sayın Dirimtekin'in mevzuu yeniden ele almasını memnuniyetle karşıladık. Ancak, kendisine karşı hürmetim olup, evvelce İstanbul Enstitüsünden tanıdığım sayın Dirimtekin'in, son derece hüsnüniyet göstererek okumağa başladığım makalesinde, biraz ileride arzedeceğimiz izahattan da anlaşılacağı veçhile, bazı zuhüllerde bulunarak bir kısım türkçe kitaplardaki kayıtlardan yanlış mâna çıkarıp, pek malûm ve marûf kaynakların ihmal edilmesi ve kullanılan bir kısım eserlerin de yanlış okunması yüzünden, yanlış hükümlere varmasını Bizans tedkikleri ile meşgul olmasına hamlettim. Esas gayesinin, bizim Ansiklopedide münteşir "Mahmud Paşa" maddesinde bulunduğunu ileri sürdüğü "müphem malûmat"⁴ı tenkit etmek olduğu anlaşılan müellifin, ciddi bir tenkid ve tahlile tahammülü olmamakla beraber, Fâtih devri gibi bizi yakından alakadar eden bir mevzuda, bilhâssa meşgul olup tedris faaliyetinde bulunduğumuz bir sahadaki etüdünün ilmî değerini belirtmek ve Fâtih Sultan Mehmed'in en namlı sadriâzamı Mahmud Paşa'nın hayatı ve eserlerini dolayısıyla de devrini yakından tanıtmak gayesi ile bu meseleyi bir kere daha ele almak lüzumunu duyduk.

* * *

S. 167: Mahmud Paşa'nın Sırbistan'daki Novo Brod (Novo Brdo olacak) kasabasında XV. asrın ilk rubunda doğduğunu kaydeden müellif, bu hususta hiçbir kaynak göstermiyor. Bizim bildiğimize göre, bu husûsu ilk defâ belirten Fr. Babinger, Fâtih'e tahsis ettiği eserinde (bk. Mahomet II. le Conquéran, Paris, 1954, s. 139), 1427 de Novo Brdo'lu Michel'in, bu kasabada Sırp bir kadınla evlendiğini tasrih etmiştir.

¹ Bu makale, İstanbul Enstitüsü Müdürü sayın hocam Nihat Sami Banarlı tarafından Hürriyet gazetesinde, medihkâr bir lisanla, tanıtılmıştır.

² İslâm Ansiklopedisi, cüz 71, 1956, s. 183-188.

Aynı sahifede, Mahmud Paşa'nın babasının Rum, annesinin Novo Brod'lu bir Sırp kadını ve 1 numaralı haşiyede Kalkokondyles (Chalkokondyles) e göre de, Bulgar olduğunu iddia eden müellif, bütün tarihlerin annesinin Sırp olduğunda müttetik olduklarını kaydediyor. Hemen bildirelim ki, müellif, peşin bir hükme varmak suretiyle hataya düşmüştür. Zirâ, biz, adı geçen makalemizde (s. 183), Martinus Crusius (bk. Turcograeciae, 1584, s. 21) un Mahmud Paşa'nın ana cihetinden Bizans'ın en büyük âilelerinden Marco Yagari'nin Sırbistan'da bulunan torunu olduğunu ve Trabzon İmparatoru David Komnenos'un baş mabeyincisi olup Mahmud Paşa'nın teyze-zâdesi olan meşhur âlim Georgios Amirutzes'in gene bu Yagari'nin torunu olduğunu tasrih ettiğini belirtmiş, gene aynı yerde Kritovulos'un da (bk. Târih-i Muhammed-i Hân-ı Sâni, trc. Karolidi, TOEM, 1328, s. 192), Mahmud Paşa'nın anne ve babasının muteber bir Rum âilesinden geldiğini tasrih etmiş olduğunu açıklamıştık (Mahmud Paşa'yı umûmiyetle Rum menşeli olarak kabul eden müellifler hakkında bk. N. Jorga, Histoire des Roumains, Bucarest, 1937, IV, 155). Arzettiğimiz bu malûmattan da anlaşılacağı üzere, bu husûsta bütün tarihçiler müttetik değil, müellifin iddiası hilâfına, bilâkis, müte-hâlifdirler.

Gene aynı sahifede Hadikatü'l-Vüzerâ'dan nakil yapan müellif (not. 1), mezkûr eserin sahibi Osman-zâde Tâib'in yanlış olarak, Mahmud Paşa'nın annesinin asıl olduğunu yazdığını kaydederse de, biz, mezkûr eserin Mahmud Paşa'ya hasredilen sahifelerinde (bk. İstanbul, 1271, s. 9-10) yalnız annesinin asıl olduğuna değil hattâ annesinden bahseden tek kelimeye dahi tesadüf edemediğimizi burada belirtmek isteriz.

Bundan sonra Mahmud Paşa'nın baba tarafından Bizans'da XI-XIII. yüzyıllarda hüküm sürmüş olan Comnenos âilesinin Angelos kolundan geldiğini belirten müellif, bu hanedanın Epir despotluğu soyundan gelen muntazam bir şeceresinin tesbitinin imkânsızlığını belirtiyorsa da, bermutat, kaynak veya herhangi bir esere atıf yapmıyor. Halbuki, biz, bu husûsu Ansiklopedide mufassalan tafsil etmiş ve "babasının Sırp despotu Angelos âilesinin Teselya kolundan gelmiş olması ihtimali kuvvetlidir" dedikten sonra referans olarak Babinger (s. 139) i göstermiştik.

Bu izahattan sonra, makalenin asıl yazılma sebebi üstünde biraz durmamız icap eder. Zirâ, müellif, mezkûr makalesinde: "F. Babinger'in, Fâtih Sultan Mehmed ve zamanı (sahife numarası verilmiyor) isimli kitabında, kendisinin, Epir'in son Hıristiyan despotu Alexi Ange Philanhropéene veya kardeşi veya oğlu Manuel neslinden geldiğini ileri sürmüş olduğunu" söyledikten sonra "bu gayet müphem malûmat İslâm Ansiklopedisinde "Mahmud Paşa" maddesine aynen nakledilmiştir" iddiasında bulunuyor. Üzülerek bildirelim ki, müellifin bu iddialarına esas teşkil eden ve Babinger tarafından yazıldığı bildirilen "müphem malûmat" İslâm Ansiklopedisinde "Mahmud Paşa" maddesinde münderic değildir! Filvâki, bilâhare neşredilmek üzere İstanbul Enstitüsüne verdiğim mufassal makalede bu husûsa dâir kayıtlar varsa da, İslâm Ansiklopedisindeki mezkûr makalede, mehaz tasrih etmediği cihetle, Babinger'in bu mütalâasına yer vermemiştik.

Müellifin yanlış oldukları açıkça anlaşılan bu izahatından sonra Mahmud Paşa'nın babası hakkında yazılan Menâkibnâmeler mevzubahis ediliyor ve aynen şöyle deniliyor: "Arzedilen şu malûmata nazaran, Mahmud Paşa'nın vefatından

sonra yazılan (Menâkib-i Mahmud Paşay-ı velî) isimli kitapta babasının kasap olduğu ve kendisinin râhip olduğu hakkındaki kayıtların hakikatla bir alâkası yoktur (Üniversite küt. T. 2425)³. Makalemize müsteniden verildiğini tahmin ettiğimiz bu mütalâanın aslı şudur. “Mahmud Paşa’nın ölümünden sonra yazılan Menâkib-nâme’nin⁴ (bk. Menâkib-i Mahmud Paşay-ı velî, Üniversite Ktp. TY, nr. 2425, s. 3) babasının kasap, kendisinin de râhip olduğunu iddia etmesi, umûmiyetle, Mahmud Paşa ile Kasab-zâde Mahmud Bey’i birbirine karıştırmamasından ileri geliyor (bk. madde: Mahmud Paşa, ayn. yer, s. 183, burada kaynaklar gösterilmiştir).

Gene üzülererek itiraf etmek mecburiyetindeyiz ki s. 169 da, Mahmud Paşa’nın esâreti meselesini halletmek üzere mürâcaat ettiği Şekayik tercümesini (trc. Mecdî Efendi, İstanbul 1269, s. 167 v.d.) yanlış anlıyan müellifin, ayrıca baktığı Hamîner’de (Devlet-i Osmaniye Tarihi, trc. M. Ata III, s. 19), söyledikleri gibi “Mahmud Paşa’nın Türk suvarileri ve ümerâdan Mehmed Ağa tarafından satın alınma keyfiyeti” mevcut değildir. Müellifin bu mütalâası, görüldüğüne göre, makalemize istinat etmektedir. Nitekim, biz, Chalkokondyles’in verdiği tafsilâtın (bk. L’Histoire de la décadence. . . trc. B. de Bourbonnois, Paris, 1620 I, 246), Şekayik tercümesi (s. 176) ile Âşık Çelebî (bk. Tezkire, Üniv. Ktp. Türk. Yazm. nr. 2406, var. 215a) de, bâzı küçük farklarla, birbirinden ayrılmakla beraber, aynı esasa dayandığını belirtmiş, bu müelliflere göre, Mahmud Paşa’nın annesi ile birlikte Novo Brdo’dan Semendire’ye giden yol üzerinde ümerâdan Mehmet Ağa tarafından esir edildiğini izah etmiştik.

S. 169: bermutat, kaynak gösterilmeden Mahmud Paşa’nın saraya takdimi bahis mevzuu ediliyor ve Mehmed Ağa’nın Mahmud Paşa’yı II. Sultan Murad’a hediye ettiği ve diğer bir rivâyete göre de Sultan Murad’ın, Mahmud’u, oğlu Sultan Mehmed’e hediye ederek iki gencin beraber büyüdükları bildiriliyor. Mehmet Ağa’nın himayesinde tahsiline başlayan Mahmud’un, şüphesiz, bu zatın nüfuzu sayesinde Murad II.’a takdim olunduğu akla gelirse de, müellifin istifâde ettiği anlaşılan Şekayik müellifinin (s. 177), Murad II.’in Mahmud’u şehzâde Mehmed’in maiyetine verdiğini kaydetmesinin tarihi hakikat ile hiçbir alâkası yoktur. Nitekim, bu husûs, Mahmud Paşa’nın muhasebe evkafını gören Âşık Çelebî tarafından da belirtilmektedir (bk. var. 214b).

S. 170: Mahmud Paşa’nın Fâtih’in cülûsunu müteâkip kapucubaşı (!) olduğuna kaydeden müellifin, bu rütbeyi (!), o devir için mevcut olmadığına göre, neye istinâden kabul ettiğini anlıyamadık. Burada kasdedilen rütbe Hadikatü’l-Vüzerâ (s. 9. krş. Isl. Ans. madde: Mahmud Paşa, s. 184) da zikredilen “Ocak-Ağalığı” rütbesidir.

³ Tırnak içinde alınan parçalarda sayın müellifin imlâ, noktalama ve diğer husûsiyetleri aynen muhafaza edilmiştir.

⁴ İstanbul kütüphanelerinde bu kabîl pek çok Menâkibnâme’nin mevcudiyetine burada işâret etmek isteriz. Msl. bk. Millet ktp. Ali Emiri, nr. 6/1, 43/3, 1136; Bağdath Vehbi, 2187/3. Ayr. bk. Tevârih-i Merhum Mahmud Paşa (bk. W. Pertsch, Türkische Handschriften, Berlin, 1889, s. 2, no 1⁶; s. 46, no 20⁹).

Gene aynı sahifede, müellif, Mahmud Paşa'nın Edirne sarayındaki tahsili gibi bundan sonra sarayda işgal ettiği mevkiiler hakkındaki bilginin noksanlığına işâret ettikten sonra "herhalde vasiyetnâmesindeki kayda nazaran, saraya bir at, bir kılıç ve 500 akça (!) ile geldiğine nazaran, bu intisâp keyfiyeti pek küçük iken olmamıştır" mütalâasında bulunuyor. Bu satırları, bilhâssa not 13 de "Mahmud Paşa'nın vasiyetnâmesi" adlı kısmı okuyan bir kimse bizzat Mahmud Paşa tarafından telif olunmuş bir vasiyetnâmenin bulunduğunu, müellifin de bir usul hatasına düşerek bunun değerini belirtmeyi ihmal ettiğini zannedebilir. Fakat hakikat hiçde böyle değildir:

İlk defâ Kınalı-zâde Hasan Çelebi (bk. Tezkire, Üniver. Ktp. Türk. Yazm. nr. 2525, var. 215b, str. 17-21) tarafından zikredilip, bilâhare makâlemizde de kullanılan bir kayıt (s. 187, str. 12), müellif tarafından değiştirilerek, müphem bir şekle sokulmuştur. Nitekim, biz, mevzubahis makâlemizde, Mahmud Paşa'nın, ölümünden evvel, vasiyetnâmesini hazırlıyarak, bütün umûrun pâdişahda olduğunu kabul ettiğini ve hiçbir şeyi bulunmayıp, pâdişah hizmetine bir at ve bir kılıç ve 1500 akça ile geldiğini, oğlu Mehmed Bey⁵ ile evkafını pâdişahın himayesine terk ettiğini, Kınalı-zâde Hasan Çelebi'ye istinâden, bir rivâyet olarak kaydetmiştik. Yoksa, böyle bir vasiyetnâme aslâ mevcut değildir.

Müellifin 1454 de yapılan birinci Sırbistan seferine dâir verdiği malûmatın lüzumsuzluğuna burada işâret ederek, onun, Mahmud Paşa'nın vezârete tâyini hakkında verdiği malûmatın İbn Kemâl (=Kemâlpaşa-zâde)in (bk. Tevârih-i âl-i Osmân, nşr. Ş. Turan, Ankara 1954, s. 114, str. 8-9) bir kaydına istinat ettiği anlaşılıyor: "Sâhib-i tedbir, vezir-i asaf nazar-ı ruşen Mahmud Paşa'ya sadaret verdi". Bunu "Sâhib-i sâ'ib-tedbir⁶ vezir-i Âsaf-nazir-i rûşen-zamîr Mahmûd pâşâ'ya vezâret virdi"⁷ diye okumak lâzımdır. Esasen Mahmud Paşa'nın vezârete nasbının Halil Paşa'dan sonra değil, Zağanos'un azlinden sonra, yani 858 (=1454) de olduğunda mevzûk kaynaklardan birçoğunun birleştiklerini (msl. bk. İbn Kemâl, ayn. esr., s. 147; Neşrî, Cihannümâ, nşr. Fr. Teaschner, Leipzig 1951, s. 183; Kritovulos, s. 192; Chalkokondyles, I, 246; İdris-i Bidlisî, Heşt Bihişt, Ali Emiri Ktp. Farsça. Yazm. nr. 806, VII, var. 83b) burada açıklamak isteriz⁸.

Bununla berâber, îtiraf etmek icabeder ki, sayın müellifin, s. 171 de "sadareti ve itilâ devri" başlığı altında Djurdje Brncovic (doğrusu: Georg Branković)in

⁵ Mahmud Paşa'nın oğlunun ismi vakfiyelerde Ali Bey olarak geçer. Bu zat Edirne'de Taşlık Medresesi veya Ali Bey Medresesinin kurucusudur. Bk. Başve-kâlet Arşivi, İstanbul vakıfları defteri, nr. 251, s. 109 v.d., 20 numaralı Tapu Defteri, s. 34 v.d. (Medresenin 890 seresi vakıfları).

⁶ Şerafeddin Turan, tenkidli transkripsiyonunda (bk. Ankara, 1957, s. 113, str. 8) bu kelimeyi unutmuştur.

⁷ Metnin aslı şudur: صاحب صایب تدبیر وزیر آصف نظیر روشن ضمیر محمود پاشایه

وزارت ویردی

⁸ Mahmud Paşa için yazılmış bir eser olan Dustûrnâme'ye göre (nşr. M. Halil, İstanbul, 1928, s. 103), Mahmud Paşa 859 seferinde (=1455 ocak 21-şubat 19) vezir olmuştur. Bununla berâber, aynı müellifte, onun 858 (=1454)de Umul seferinden sonra vezir olduğuna dâir bir telmih vardır. Bk. s. 97.

talebi üzerine yapılan sulhden bahsederek, Macar saltanat nâibi Yanoş Hunyadi'nin yaptığı kış seferi dolayısıyla, yeniden harb başladığı ve sadrîâzam sıfatı ile bu sefer esnasında Fâtih'in maiyetinde bulunduğuna şüphe olmayan Mahmud Paşa'dan bahsedilmediğine işaret etmesi yanında 1455 de Dukas'ın, Midilli prensi Doria Gattilusio ile birlikte senelik haraç ve hediyeleri takdim üzere Fâtih'in karar-gâhına geldikleri zaman vezirîâzam Mahmud Paşa ve ikinci vezir Seyyid-i Ahmed Paşa (!) ile görüştüklerini kaydetmesi, yerinde olup, bizde eksik bırakılan bir kısım tamamlamaktadır.

S. 171: Mahmud Paşa'ya, dayı Karaca Bey'in yerine ikinci bir vazife olarak Rum-ili Beylerbeğliğinin de verilmiş olduğunun bilindiğini söyleyen müellif, 24 numaralı notta: "Tevkiî Mehmed Paşa tarihi varak 58 de Rum-ili Beylerbeğisi kazasker olmuştur, diye bir kayıt vardır. Bu da Mahmud Paşa'nın aynı zamanda iyi bir din âlimi olduğunu gösterir. Şüphesiz bu vazife muvakkat bir zaman içindi" mütalâasında bulunuyor.

Açıklanması ihmal edilen husûslardan sarfınazar müellifin serdettiği bu mütalâa çok müphemdir. Biz, Mahmud Paşa'nın Beğlerbeğliğinden bahsederken şu noktanın da düzeltilmesi icabeder diyerek Dayı Karaca Bey'in, Belgrat muhasarasında (1456) şehit düşünceye kadar Beğlerbeği olduğunu nazarı itibara alarak (bk. Tevkiî Mehmed Paşa, *Tevârihü's-Selâtinî'l-Osmâniya*, trc. M. Halil, TTEM, 1340, s. 147), Mahmud Paşa'nın Beylerbeği olmasını⁹ Oruc Bey (Tevârih-i âli Osmân, nşr. Babinger, Hannover 1925, s. 72) ile Chalkokondyles (I, 252)in de teyit ettikleri gibi, Belgrat muhasarasından sonra kabul etmiş idik (krş. İbn Kemal, s. 147; Âşık Çelebi, var. 214b). Ayrıca, küçük Nişancı Ramazan-zâde Mehmed (Tarih, İstanbul 1279, s. 162)in, Mahmud Paşa'nın aynı zamanda Kazasker olduğunu tasrih ettiğine işaret ederek, bunun, Menâkibnâme'de bulunan bir kayda istinat etmesinin çok muhtemel olduğunu, çünkü, onun, Kazasker Ali Efendi (ihtimal Mahmud Paşa'nın 878/1473 de vakfiyesini tanzim eden Kazasker Mevlâna Ali b. Yusuf el-Fenârî'nin hacca gitmesi üzerine, yerine muvakkaten tâyin edildiğini gene Menâkibnâme'deki bir kayıddan (bk. Ali Emiri Ktp. Tıp kitapları, nr. 43, var. 50a) istihracen bildirmiştik. Bu husûsun bu şekilde düzeltilmesi icabeder, kanaatindeyiz.

S. 172: 1458 baharında Mora üzerine yapılacak harekâtın idâresini bizzat deruhte eden Fâtih'in, Sırbistan seferine Mahmud Paşa'yı memur etmesini söyleyen müellif: "Mahmud Paşa Rumeli Beylerbeği sıfatı ile Rumeli askerini toplamış buna kendi kapu halkını ilâve etmiş ve pâdişah tarafından kendi emrine verilen 1000 yeniçeri ile beraber Sırbistan'a girmiş, kısa bir zaman Resava, Emöl (= Omol, Omolridon olacak), Save, Kroçevaç (Kruşevac=Alacahisar), Jasava'yı işgal ederek Semendire'yi muhasara etti. Mahmud Paşa vakit gayıp etmek istemediğinden muhasarayı kaldırdı. Belgrad kalesinin havalisini takviye etmişti" şeklinde bermutad, malûm bir meseleyi mübhem, âdetâ, meçhul bir hale sokmuştur. Gerek İbn Kemâl ve gerekse Enveri'den nakiller yaptığı anlaşılın müellif (not. 29),

⁹ Mahmud Paşa'nın Rum-ili Beğlerbeğliği zamanına âit verdiği berât hak. bk. Fâtih Defteri, Tapu Defteri, nr. 7, s. 142.

“Belgrat kalesinin havalisini takviye etmişti” cümlesi ile neyi kasdetmiştir, belli değildir. Bütün kaynaklarda açıkça görüldüğü veçhile burada bahis mevzuu olan Belgrat karşısındaki “Havâle kalesi (Güzelce-Hisar, inşası: 1456)”dir. Müellifin, gerek Enverî ve gerekse İbn Kemâl’deki kayıtlara pek fazla ehemmiyet vermediği anlaşılıyor. Her iki metnin karşılaştırılması bu husûsta bize bir fikir verebilir:

Enverî, s. 103: « وار حواله درلر اكا نو حصار »
« آن داخی الدی قلدی کار زار »

İbn Kemâl, s. 153: ¹⁰ « وارد ديارده اشتهاری وارد »

S. 174: müellif, Jireček ile Zinkeisen’in metinlerinden anladığına göre ‘kırالیçe Helena’nın hileye mürâcaat ederek voyvoda Mikhail (Michael olacak!)i tevkif ettirip Macaristan’a sevkettiğini kendisine Sırbistan meselesinin halli vazifesi verilen Mahmud Paşa’nın Semendire önüne gelerek kaleyi kuşattığını ve hazinesini alan kırالیçenin, serbest çıkmak şartıyla, kaleyi 20 Haziran 1459 da teslim ettiğini” söylüyor. Halbuki her iki müellif, tamamilen bunun aksini ifade etmektedirler. Çünkü:

Zinkeisen, bu mesele hakkında Mahmud Paşa’dan bahsetmediği gibi (bk. Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa, Hamburg, 1840 II, 116), müellifin mürâcaat ettiği Jireček’de, bu hâdiseden bahsederken Mehmed’in (tabii Fâtiḥ’in) Sofya’dan bir mâniaya maruz kalmadan, Semendire’nin kale ve burclarına yaklaştığını, şehrin, 20 Haziran 1459 çarşamba günü, hiçbir mücadeleye girişmeden, teslim olduğunu, açıkça, bildirmektedir (bk. Geschich. d. Serben, Gotha 1918, II, 215, str. 11). Biz ise, Ansiklopedide (s. 185) bu husûsu açıkça izah etmiş ve bir kısım kaynakların, yanlış olarak, 864 (= 1459) senesinde, Semendire (Sémendria)nın zaptı ile neticelenen Sırbistan seferini Mahmud Paşa’nın idâre ettiğini gösterdiklerini (msl. bk. Hammer III, 38); halbuki, Dursun Bey (s. 96) ile İdris-i Bitlisî bu seferi bizzat Fâtiḥ’in idâre ettiğini söyledikleri gibi Pesty Frigyes’in eserinde de (bk. Brankovics György, Budapest, 1877, s. 56) bu cihetin teyit edilmiş olduğunu belirtmiştik (ayr. bk. Zinkeisen II, 116; Jireček, ayn. esr. II, 215; L. von Thalloczy, Studien zur Gesch. Bosniens und Serbiens, Leipzig, 1919, s. 96 v.d.).

Aynı sahifede 863 (= 1459)da Mora’ya giderek Gördes (Korint olacak!)i zabtedip pâdişah gelene kadar Mohlib (Muhli=Mouhli olacak!) ve sâir kaleleri zabtetmesini müteâkip Patras’a teveccüh eden Mahmud Paşa’nın bu harekâtı hakkında müellifin verdiği referans (not 36) meyanında isimsiz olarak zikrolunan Tariḥi Selâtin-i Osmaniye (aynen böyle! var. 14. Ayasofya kütüphanesi nr. 3204) adlı eserin mahiyeti nedir? kimin tarafından yazılmıştır? sualine cevap vermemiz gerekiyor.

Hemen söyleyelim ki bu eser bugün Ayasofya kütüphanesinde mevcut olup, 3204 numarada mukayyet bulunan Karamânî Mehmed Paşa’nın, Tevâriḥü’s-Selâtin-i-Osmâniye adlı eserinden başka bir şey değildir (tafsilât için bk. M. C. Şehabeddin Tekindağ, İsl. Ans. madde: Karamânî Mehmed Paşa). Mevzubahis

¹⁰ Uzun zaman mukavemet eden kalelerin yanına, abluka maksadıyla, havâle kaleleri yapılması husûsunda bk. İsl. Ans. madde: Mehmed II, s. 518.

14. varakda yalnız, tabii arapça olarak: “(Fâtiḥ) ikinci kere Mora’ya gitti, bu 863 de vukua geldi” kaydı bulunup ¹¹, Mahmud Paşa’dan bahseden satır yoktur. Esâsen, Karamânî Mehmed Paşa tarafından pek kısa yazılan bu bahis, Amasra’nın zaptından sonraki hâdiselere âittir.

Dursun Bey’den alınan malûmata gelince : Buradaki malûmat, müellifin 864 (= 1460) de açılan Mora seferi dolayısıyla verdiği izahata tekabül etmemekte, Mora despotu Demetrius (Démétrius veya Demetrios)un ismi, evvelâ doğru yazıldığı halde, dört satır aşağıda Dimetrios şeklini almaktadır. Aynı şekilde Katavulinos’un doğrusu Thomas Katavolénos olacaktır (bk. İsl. Ans. madde: Mahmud Paşa. Krş. Zakythinos, le Despotat Grec de Morée, Paris 1932, I, 268).

S. 175 : Mora’da, Venediklilerin teşvikleri üzerine, isyan eden Rum şahirleri gibi, 868 (= 1464) de 110 gemi ile ¹² Midilli’ye karşı hareket eden Mahmud Paşa hakkında izahat verilerek suretiyle annakronizm yapıyor.

Aynı sahifede, Amasra (= Amastris)nın zaptı için yapılan harekât esnasında 150 parçalık bir donanma ile hareket ederek şehri denizden muhasara eden Mahmud Paşa’nın mezkûr kalenin sukutunu temin ettiğini kaydeden müellif, bu hususu teyit için İbn Kemâl (s. 193-196), Dursun Bey (s. 176) ve Neşri (739-740)yi işhâd ediyor.

Burada şunu belirtmek icabeder ki müellifin bu husûsta kullandığı mezkûr kaynakların hiçbirinde Mahmud Paşa’nın 150 gemiden mürekkep bir filo ile hareket ettiğine dâir bir kayıt bulunmadığı gibi, İbn Kemâl’de (s. 183; 193 değil) mezkûr: “Mahmud Pâşâ gemiler tonâdûb deryâdan gitti” cümlesi istisna edilecek olursa, Dursun Bey’de (s. 96; 176 değil) gerek 150 gemi adedi gerekse Mahmud Paşa’nın ismi zikredilmez. Başta Aşık Paşa-zâde olmak üzere, İdris-i Bidlisî, Dursun Bey ve Sa’deddin donanma adedi ile Mahmud Paşa’dan bahsetmezler. Müellifin bu mutalâasının da makalemize istinat etmesi çok mümkündür (bu kayıt Hammer’de mevcuttur. Bk. III, 57. Amasra’nın alınması hak. bk. Neşri, s. 190; İbn Kemâl, s. 185; Hadîdî, Tevâriḥ-i âl-i Osmân, Türk. Yazm. Üniv. Kpt. nr. 1268, var. 126^b Krş. İsl. Ans. madde: Mahmud Paşa, s. 185).

Esâsen, müellif, makalemizde, Mahmud Paşa’nın Sinop’un zabt ve istilâsı ile neticelenen harekâtı idâre etmesi yanında, İsfendiyaroğlu İsmail Bey’in teslimi meselesini halli sırasında nasıl bir nüfuza sahip olduğunu belirtmek maksadile Neşri’den almış olduğumuz: “ol vakit Mahmûd Pâşâ evc-i rif’atda idi; göyâki, pâdişah saltânâtı anâ ısmârlâyıb, kendüsi fâriğ olmuşdı” (Krş. İsl. Ans. madde: Mahmud Paşa, s. 185, str. 3-6, sütun: 2) şeklindeki ifâdemizi de benimsemiş görünüyor (bk. s. 176, str. 8-10. Burada Neşri’nin Köymen-Fâik Reşid tarafından yayımlanan metini kullanılıyor, II, 742).

S. 176: müellif, Trabzon seferi dolayısıyla bahis konusu edilen Koylu-Hisar kasabasının ismini Kovilhisar (aynen böyle!) şeklinde okuyor. Halbuki, müellifin

¹¹ Fâtiḥ’in ikinci Mora seferine âit mufassal malûmat için bk. Zakythinos, ayn. esr. I, 267 v.d., 285 v.d.

¹² Müellifin not 41 de zikrettiği Hammer (III, 88; 87 olacak)de, gemi adedi bildirilmemiştir. Krs. İsl. Ans. Madde: Mahmud Paşa, s. 186.

bilhâssa mürâcaat ettiği Giese neşri Âşık Paşa-zâde'de harekeli olarak قُوْبِلِي şeklinde kaydedilen bu kelime (bk. Tevârih-i âl-i Osmân, s. 147, str. 15)' bugün Koyul-Hisar şeklinde ise de (bk. İsl. Ans. madde: Koyul-Hisar), kaynaklarda bazan Koyunlu-Hisar fakat umûmiyetle Koylu-Hisar şeklindedir (bk. Kâtip Çelebî, Cihannümâ, s. 424. Krş. A. D. Mordtmann, Annotolien, nşr. Babinger, s. 448).

S. 177: Vlad Draukul (Vlad Dracul III, 1456-1476 olacak) a karşı girişilen savaşlar tetkik ediliyor ve Osmanlıları mağlûp ederek, Mahmud Paşa ile İshak Paşa'nın çadırları yanına kadar gelen Drakul'un, Osmanlıların mukabelesi üzerine çekildiği kaydedilerek aynen şöyle deniliyor: "Ertesi günü kendisini tâkip eden Osmanlı suvarisi, 1000 kişi kadar öldürdüler".

Hemen bildirelim ki sayın müellifin bütün bu söylediklerinin, bu husûsu tevsik etmek üzere mürâcaat ettiği Hammer (XIV, 72 değil, III, 70 olacak), İbn Kemâl (s. 217), Chalkokondyles (211-215) ve Dukas (trc. Mirmiroğlu, İstanbul 1956, s. 211) de verilen malûmatla alâkası yoktur. Çünkü, kendilerinin bu mütâlâalarına esas teşkil eden Hammer (III, 70), Mihaloğlu Ali Bey'in akıncıları ile düşmanı tâkip ederek 1000 esir ile avdet etmesi üzerine, Fâtih'in bu esirleri oracıkta idam ettirdiğini bildirdiği gibi, İbn Kemâl, Mihaloğlu Ali Bey tarafından getirilen "iki bin yediyüz" esirden bahseder (s. 224, 225; 217 değil); Dukas'da ise, Osmanlı suvarisinin bu icraâtına dâir bir tek kelime yoktur. Esasen, seferin, bu eserde, tamameyle yanlış kaydedildiği hususu, daha evvel, Dukas'ın tercümesini tetkike memur edilen müellif tarafından da itiraf edilmiştir (bk. s. 213, not 1).

Aynı sahifede Midilli'nin zabtı hâdisesi tetkik ediliyor. Mürâcaat ettiği kaynaklarda kâfi malûmat bulamıyan müellif, Dukas'ın bu husûsta verdiği izahatı esas alarak, bu hâdisenin tafsilâtını yazmağa çalışmıştır: "866 (aynen böyle) da¹³ Midilli'nin zaptı bahis konusu olunca, bu işe gene sadrîâzam Mahmud Paşa memur edilip, Fâtih, adanın karşısındaki Anadolu sahiline gelerek harekâtı, oradan tâkip etti. Kale 27 gün muhasaradan sonra, zabtedilip Fâtih son günü adaya geçmiş, şehrin tesellümünü müteakip tekrar Anadolu'ya dönmüştü".

Bu husûsta Dukas (trc. s. 215; s. 213 olacak) ı işhâd eden müellifin, yukarıdaki satırları mezkûr kaynakdan ne suretle tesbit ettiğini anlıyamadık! zirâ, mezkûr eserde, kalenin 27 günlük muhasarasından bahseden satırlar mevcut olmadığı gibi, Fâtih'in gelerek şehri teslim alması keyfiyeti de aslâ mûnderic değildir; eser: "Kale içinde bulunanlar bu hali görünce..." satırı ile hitama ermektedir (bk. trc. s. 213. Esas metinle krş. Ducas, Historia Byzantina, nşr. I. Bekkerus, Bonnae, 1834, s. 346: ὁρῶντες οὖν ὅτι ἐν Ἰόδῳ...). Filhakika, tercüme edilmiş metne müellif, menşeyini bildirmeden, bazı ilâvelerde bulunmuşsa da, bunların da bahis mevzuu mesele ile hiçbir alâkası yoktur.

Öyle anlaşılıyor ki bir kısım kaynaklara göre zorla (msl. bk. Dursun Bey, s. 112), diğerlerine göre de amanla alınan kale (19 eylül. bk. Ducas, Bonnae nşr.

¹³ Dukas'da 866 (1462 olacak) rakamı aslâ bahis konusu olamaz. Tercümede de zikrettikleri gibi (bk. s. 213), rumca tarih 6971 olup, 1462 ye tekabül etmektedir. Sırası gelmiş iken söyliyelim ki Leunclavius gibi Cantimir'de hicri tarihi kullanır.

s. 346, 511; Kritovulos, s. 162; Âşık Paşa-zâde, s. 163; Târih-i âl-i Osmân, Türk Yazm. Revân-Topkapu Sarayı Ktp. nr. 1099, var. 93; Kıvâmî, Fetihnâme-i Sultan Mehmed, nşr. Babinger, İstanbul 1955, s. 152) hakkında, müspet hiçbir malûmat veremiyen müellif, Mahmud Paşa'nın fetihden sonraki durumu hakkında da sü-kûtu ihtiyar ediyor. Halbuki Niccolo Gattilusio'yı esir alarak Fâtih'e gönderdikten sonra, adadaki ganâimi Fâtih'in emri ile, defter tutmak suretiyle, zabteden Mah-mud Paşa (bk. Neşri, s. 196; Âşık Paşa-zâde, s. 163), adanın idâresi bakımından lüzumlu muamelâtı da ikmal ederek (bk. Kritovulos, s. 163; Hadîdî, var. 133^b. Krş. Leonardus Chiensis, De Lesbo a Turcis Capta epistola, nşr. C. Hopf), idâre-sini kendi adamı 'Alâü'd-Dîn 'Ali el-Bistâmî'ye vermiştir (bk. Babinger, s. 256). Chalkokondyles, bu vazifenin Niccolo'ya verildiğini söylerse de yanlışır.

İşte müellifin bu gibi hususları da belirtmesi icabederdi.

S. 177 ve 178: 867 (= 1463) de vuku bulan Bosna seferini tafsile girişen mü-ellif, diğer kaynakları bir tarafa bırakarak, bu mesele için Âşık Paşa-zâde'ye mü-râcaat ediyor. Ancak, naklettiği metinden nasıl ve ne dereceye kadar istifâde etmiştir, sualine cevap aranılabilir. Bunun için de alınan metnin bir satırını aşağıya derce-diyorum: "... padişahın Mahmud Paşa'ya adabı (!) ve melâmeti (!) bu sebep-tendi". 52 numara ile gösterilen not gibi bu 53 numaralı not da mezkûr kayıt yanlış okunmuştur. Doğrusu: "... Pâdişahın Mahmûd Pâşâ'ya gâzabı ve melâleti bu sebebdendi" olacaktır (bk. Âşık Paşa-zâde, s. 159).

Ayrıca, müellif, kiralın öldürülmesi için istenilen fetvâyı verdiğini zikrettiği Şeyh Ali Bestanî (aynen böyle!)nin kim olduğunu ve fetvâsının ne mahiyette ol-duğunu bildirmiyor. Bu noktalar hakkında biraz izahat verelim:

Bu zatın ismi müellifin zannettiği gibi Şeyh Ali Bestanî değil, biyografisinden de anlaşılacağı veçhile (bk. Cenâbî, el-'Aylemü'z-Zâhir, Arapça. Yazm. Nuruos-maniye Ktp. nr. 3100, II, var. 315^b. Krş. Brockelmann, GAL, 1949, II, 304) 'Alâü'd-Dîn Ali el-Bistâmî el-Herevî'dir. Mahmud Paşa daha önceden kirala aman vermiş olduğundan, bu ahdin bozulması bir içtihat meselesi olduğu cihetle (bk. İbn Kemâl s. 243), bu zat istenilen fetvâyı vermiş, hattâ daha ileri giderek cellâdlığı da bizzat kendisi yapmıştır (bk. Neşri, s. 198; İbn Kemâl, s. 243; Âşık Paşa-zâde, s. 159. Ayrıca bk. Sa'deddin, I, 496). Bu vakayı hüznün ile anlatan bir kısım müelliflerde (msl. bk. Târih-i âl-i Osmân, Revan Ktp. var. 94. Krş. Babinger, ayn. esr. s. 269 da Benedetto Dei'nin ifâdesi) kiralı bizzat Fâtih'in öldürdüğünü söylerler.

S. 179: 1464 deki Jajcza (Yayçe= Yaitse) muhasarası hakkında açıklanması ihmal edilen hususlardan sarfınazar, müellifin ileri sürdüğü mütalâa da yanlışır. Bizim bildiğimize göre, 1464 de, Yayçe (Kıvâmî'de doğru olarak: **يَايِچَه**) yi muhasara ettiği bir sırada, Macarların Izvornik (= Swornik) i kuşatmağa başladık-larını öğrenir öğrenmez (bk. Neşri, s. 199; İbn Kemâl, s. 268; Tevârih-i âl-i Osmân, Türk. Yazm. Üniv. Ktp. nr. 3704, var. 109a), Sofya'ya çekilen Fâtih (Kritovulos, s. 177 de daima Yayçe önünde gösteriliyor), Mahmud Paşa'yı Macarlarla savaşa memur etmiş ve Mahmud Paşa kış ortasında Izvornik üzerine yürüyerek Macar-ların düşmanı Martolos (bunlar hak. bk. R. Anhegger, Martoloslar hakkında, TM, VII-VIII, 1942, s. 282 v.d.) lar vasıtası ile, kaleyi mukavemete teşvik etmiş (seferde hazır bulunan Enverî, s. 105 v.d. Krş. İbn Kemâl, s. 270 v.d., Sa'deddin I,

507), Mihaloğlu Ali Bey ile, akıncılarını kaleye göndermek suretiyle, Macarları ric'ata mecbur ettiği gibi bu hezimetî müteâkip firar edenlere de yetişerek, onları Sava'ya kadar tâkip ettikten sonra, suyu geçmiş ve pek çok malzeme elde etmiştir (Tafsîlât için bk. Enverî, s. 106; Dursun Bey, s. 132; İbn Kemâl, s. 273; Kritovulos, s. 178).

Mahmud Paşa'nın siyasi hayatı yazılırken aslâ ihmal edilmemesi icabeden mühim bir kısım burada unutulmuş görünüyor. Makalemizde bilhâssa tebarüz ettirdiğimiz bu husûs hakkında, elimizden geldiği kadar, izahat verelim:

1467 (=871) de, Arnavutluğa girerek burada daimî ordukâhlar kurmağa başlıyan Fâtih (bk. Athanese Comnène Hypsilantès, des Affaires ecclès. et civil, après la prise de Constantinople, nşr. A. Dethier, Mon. Hung. Hist. XXI, 2e partie, s. 458. Krş. A. Gegaj, L'Albanie et l'invasion Turque au XVe siècle, Paris, 1937, s. 143), Rumeli askeri ile birlikte Mahmud Paşa'yı İşkodra'ya kadar göndermiş (bk. Dursun Bey, s. 137), mezkûr Paşa, Fâtih'in Dulkadroğlu Şehsuvar Bey'e yazdığı bir mektubun baş tarafında tasrih edildiğine göre, bu muntakayı yakıp, yıkarak birçok esirle avdet etmiştir (bk. Dursun Bey, s. 137; Kritovulos, s. 189; İbn Kemâl, s. 300). Mahmud Paşa'nın bu vakadan sonra Edirne civarında Sazlıdere'de bulunan hassı Has-köy'e çekildiği, onun 15 nisan 1467 tarihi ile Ragusa (=Dubrovnik)ya gönderdiği bir mektuptan anlaşılıyor (bk. Ciro-Truhelka, Dubrovnik Arşivinde Türk-İslâm Vesikaları, İstanbul Enstitüsü Dergisi, I, 1955, s. 51 v.d.).

Bu kısmın eksik bırakıldığına burada işâret ettikten sonra, müellifin s. 179 da "Sukutun başlaması" başlığı altında tetkike başladığı kısımda da, maalesef, hataya düştüğünü görüyoruz. Buna kendilerinin, muasır kaynaklara müessir bir surette nufuz edememesi, birçok metinlerin mânasını anlamaması, ayrıca, birçok ismi haslar hakkında bir fikir edinmeden, Karamanoğulları gibi bir sahada tetkikata girişmiş olması sebep olmuştur. Bu husûsta pek çok misâller verebiliriz:

Müellifin kaynaklardan anladığına göre "Pir Ahmed Bey, Karamanoğlu İbrahim Bey'in¹⁴ büyük oğludur; ikinci oğlu İshak Bey'e de Taş-il verilmiştir". Halbuki Kaynaklar tamamile bunun aksini ifade etmektedir. Çünkü:

Âşık Paşa-zâde de (s. 160): "ve büyüğü kim İshak'dur ol iç-il'de otururdu", Neşri'de (nşr. Köymen-F. Reşid, II, 770 v.d.): "ve hem cümlesinden İshak büyüğü" ifadelerinden¹⁵ Pir Ahmed'in Karamanoğlu İbrahim Bey'in büyük oğlu olmadığı, büyük oğlu olan İshak Bey'e İç-il'in verildiği açıkça anlaşılmalıdır. Müteâkiben, "Kavala" şeklinde kaydedilen kale, vekayie muasır Hâmîdî (bk. Divân, nşr. İ. H. Ertaylan, İstanbul, 1949, s. 70) de Gevele (كَوَلَا) şeklinde harekeli olarak kaydedilirki bu okunuş tarzına Tevkiî Mehmed Paşa (ayn. esr. var. 15^b) gibi Âşık Paşa-zâde'de (s. 163) iştirak eder. Evvelce Babinger tarafından Kavalla tarzında okunmakta ısrar edilen (bk. Der Islam, 29, 1950, s. 301 v.d.) bu ismin, Ansiklopedideki okunuş tarzına burada işâret etmek isteriz.

¹⁴ Ölümü: Zilkade 868 (=Ağustos 1464). Bk. Halil Edhem, TOEM, sene: 3, 1328, s. 830 v.d., İ. H. Uzunçarşılı, Belleten, sayı: 1, 126; M. C. Şehabeddin Tekindağ, İsl. Ans. madde: Karamanlılar, VI, 325.

¹⁵ Aynı mealde bk. Dursun Bey, s. 122; Sa'deddin I, 511.

Bundan sonra çağdaş kaynaklara mürâcaat etmemekten ve mevzu ile alakalı belli başlı tetkikleri dikkatli bir şekilde tâkip etmemekten mütevellit bir hatâ ile "Mahmud Paşa'nın, 871/1467 (doğrusu: 872/1468)de İshak Bey'in ilticâ ettiği Lârende (=Karaman)ye gönderildiğini" kaydeden müellif, Hammer'e istinâden (III, 92): "mezkûr Bey'in mağlûp olarak kaçması yüzünden yakalanamadığı, belki daha şiddetle tâkip edilse idi yakalanabileceği "mütalâasında bulunuyor. Halbuki burada mevzubahis olan İshak Bey, 869 (=1464) yılında (Dursun Bey'de 868, s. 122) uzun Hasan nezdine kaçmış (bk. İbn Tağribirdî, Havâdisü'd-Duhûr, nşr. W. Popper, part 3, 865-874 A. H. Berkeley-California, 1953, s. 500; İbn İyâs, Bedâ'i ez-Zuhûr, nşr. Dr. M. Mustafa, Kahire, 1951, s. 154) ve 870 yılı muharreminde (=Ağustos-Eylül, 1465) de vefât etmiştir (bk. İbn Tağribirdî, ayn. esr. s. 581 v.d., es-Sehâvî, Vecîzü'l-Kelâm, Arap. Yazm. Köprülü Ktp. nr. 1189, var. 149^b; İbn İyâs, ayn. esr. s. 156. Krş. Adnan S. Erzi, Akkoyunlu ve Karakoyunlu tarihi hakkında araştırmalar, Belleten, XVIII, sayı: 70, 1954, s. 220, not. 59. Ayrıca bk. H. İnalçık, İsl. ans. madde: Mehmed II, s. 524. Osmanlı kaynaklarında ise, umûmiyetle, 869 senesi kabul ediliyor. Msl. bk. Âşık Paşa-zâde, s. 161). O halde mevzubahis seferin, İshak Bey'e karşı değil, 1465 senesi nisanından itibaren, Silifke kalesi hariç, Karaman tahtına geçtiği anlaşılan (bk. Adnan S. Erzi, ayn. makale, s. 219, not. 55 ve 56, burada kaynaklar gösteriliyor) ve tabiiyet şartlarına rağmen, Akkoyunlu ve Venedik devletleri ile (bk. Daru, Hist. de Venise, Bruxelles 1838, I, 259) ittifak akdetmekten geri durmıyan Pîr Ahmed Bey'e karşı açıldığını katiiyetle söyleyebiliriz.

Müellifin, Karaman halkının tehirci gibi bu hareketi müteâkip vazifesi Rum Mehmed Paşa'ya ¹⁶ verilen Mahmud Paşa'nın ordusu Karahisar (=Afyon)a geldiği sırada tevsik edilemeyen bir rivâyete göre, çadırının başına yıkdırılması meselesi hakkında Hammer'den aldığı anlaşılan malûmat da yanlış nakledildiği cihetle, müphem bir şekil almıştır: "fakat seferin hitamında, 867 (872 olacak!) de Kara-Hisar'a gelince, Tatarlardan gelme bir âdeti ilk defâ Mahmud Paşa tatbik etti. Kendisi çadırdaki iken, çadırın iplerini kestirerek yıkdırdı" (bk. s. 180, str. 19-21). Bu satırları okuyan bir kimse Kara-Hisar'a gelen Mahmud Paşa'nın, Tatarlardan gelme bir âdeti ilk defâ tatbik ederek, çadıra girdiğini ve çadırın iplerini kestirerek yıktırdığını, zannedebilir. Halbuki, Hammer (III, 94), bu meseleyi gayet açık ve sade bir tarzda anlatmaktadır: "Tatarlardan kalmış olması lâzım gelen bu âdet o zaman Osmanlılarda birinci defâ olarak icra olunup ondan sonra sık-sık tekrar olunmuştur. Mahmud Paşa'nın çadırına girmesi üzerine, pâdişah, çadırın iplerini o surette kesdirdi ki, çadır, iltifâttan sâkit olan sadriâzamın başı üzerine düştü"¹⁷. Mahmud Paşa'nın azledilmesi sebepleri meyanında, ordu Afyon'a gelirken, Pîr Ahmed'in, çekilen Mahmud Paşa kuvvetlerinin gerisine taarruz ederek, ağırlıklarını yağma etmesini de (bk. İbn Tağribirdî, ayn. esr. 631 v.d. Krş.. H. İnalçık, İsl. Ans. madde: Mehmed II, s. 524) zikredebiliriz.

¹⁶ Biyografisi hak. bk. M.C.Ş. Tekindağ, İsl. Ans. madde: Mehmed Paşa, Rum.

¹⁷ Hakiki metin için bk. Âşık Paşa-zâde, s. 164. Krş. Sa'deddin, I, 512. Bu azil keyfiyeti Memlûk kaynaklarında da zikrediliyor. Msl. bk. İbn Tağribirdî, ayn. esr. s. 684.

Aynı sahifede not 60 ve 61 de gerek İbn Kemâl ve gerekse Dursun Bey'den alınan metnin dikkatli bir şekilde tâkip edilmemesinden doğan hatalara birçok okuma yanlışlıkları da ilâve edebiliriz. Meselâ, str. 1 de mezkûr "cibri itaâtan" kelimesinin "cenber-i tâattan", "anın sea'deti" kelimesinin ise "ânın şekaveti" şeklinde okunması icabeder (bk. Dursun Bey, s. 139).

S. 181: Eğriboz seferi adını verdiği kısımda Mahmud Paşa'nın siyasi hayatını yeniden ele alan müellif, Fâtih, "Eğriboz seferine karar verdiği zaman Mahmud Paşa'yı Gelibolu Sancak beyliğine ve deniz kumandanlığına tâyin etmiştir", mütalâasında bulunuyor. Halbuki, bu tâyin keyfiyeti, evvelce tasrih edildiği veçhile daha evvel vukua gelmiştir. Nitekim, gerek İbn Kemâl (s. 293) ve gerekse Hadîdî (var. 140^a), Karaman seferini müteâkip azledilip hassına çekilen mezkûr Paşa'nın, çok geçmeden, donanma kumandanlığına tâyin olunduğunu ve kendisine Gelibolu sancağı verilerek (1469 veya 1470 baharı), Osmanlı donanmasının islâhına memur edildiğini kaydederler¹⁸. Ayrıca, bugün Topkapı Sarayı Müzesinde mevcut bir vesika (nr. E. 10161 "Mahmud Paşa'nın çocukları tarafından pâdişaha sunulan arıza")¹⁹ da münderiç "... merhûm bâbâmız Gelibolu beği iken İğriboz seferine gitmeden evvel mezkûr vakf-ı âmdan hâric olan emlakini..." cümlesi gibi, Kıvâmî'nin aşağıdaki beyitleri de bu husûsu teyit etmektedir:

وَزَارَتَدَنَ آتِي عَزْل. اِتْدِ چُون شَاه
 كَلِيُولِي بَكِن اَيَلَادِي نَاكَاه
 دَكْز بُوَزِينَه چُون اُولْدِي قَدُودَان
 حُكْم كُنْدَرْد بَرِيِيل آكَه سُلْطَان

S. 199

S. 181 ve 182: müellifin yaptığı gibi bir iki kaynakdan Eğriboz'un fethi ve Mahmud Paşa'nın bu fetihdeki rolü hakkında katî bir mütalâa ileri sürmek imkânsızdır. Çünkü, evvelce tarafımızdan tesbit edilen (bk. madde: Mahmud Paşa, s. 187), Bihîştî (var. 183^a), Chalkokondyles (II, 110), Meâlî (Hünkârname, Farsc. Yazm. Topkapı Sarayı Müzesi, Ktp. nr. 1417, var. 9b. Ayr. bk. R. Anhegger, TD, sayı :1, 1949, I, 150), Dursun Bey (s. 140), Oruç Bey (s. 127), Neşrî (s. 203), İdris-i Bidlisî (VII, 122) gibi belli başlı kaynaklar yanında Sismondi (VII, 6) ve Kretschmayr (II, 376) gibi ilk kaynaklara başvurularak yazılmış tetkiklere mürâcaat edilmeden bir neticeye varılamıyacağı aşîkârdır.

Şunu da açıklıyalım ki İbn Kemâl'in 1954 nşr.ni birdenbire terk ederek 1957 nşr.ni kullanan müellif, burada münderic transkripsiyonlu metni okuyamamıştır.

¹⁸ Biz onun Kapudan-paşa olarak, birtakım nizamlar vazedip, Osmanlı donanmasını da tensik ettiğini görüyoruz. Tafsîlât için bk. Babinger, ayn. esr. s. 332. Mahmud Paşa'nın donanma kumandanlığı hak. bk. Dursun Bey, s. 140. Krş. Hammer III, 102.

¹⁹ Nşr. Ç. Uluçay, Tarih Dünyası, IV, 1952, s. 1377.

Ayrıca müellifin mükerreren zikrettiği Venedik donanması kumandanı Nikola Canale'in doğrusu, Niccolo da Canale olacaktır.

Müellif, malûm bir iki eserden faydalanarak Eğriboz'un fethi şerefini sırf Mahmud Paşa'ya izâfe etmek istiyor; bu yüzden de mühim bâzı kayıtların bulunduğu habersiz görüüyor. Bir kısım müellifler tarafından da tekrar edilen bu malûmat tashihe muhtaçtır. Şöyle ki Eğriboz (=Negro Ponte)un fethi şerefinin Mahmud Paşa'ya değil, bizzat Fâtih'e âit olduğunu kaydeden muasır müellifler vardır (msl. bk. Hâmidî, Dîvân, s. 75 v.d., Kabûlî, Dîvân, nşr. İ. H. Ertaylan, İstanbul, 1948, s. 147 v.d., Mânevi, Eğriboz Fetihnâmesi, nşr. A. Ateş, Fâtih-İstanbul, I, sayı: 3-6, 1954, s. 291 v.d., Zeyl: Eğriboz fethine âit iki vesika, s. 303 v.d.). Öte yandan sefere bizzat iştirak eden Angioiello'da, bütün harekâtı idâre eden Fâtih'in "Gran Turco" rolü hakkında verilen malûmat (bk. Della Vita di Gio. Maria Angioiello et di un suo inedito manoscritto, Vicenza Mss. nr. 32. Bertoliana B. s. 22-27), sefer hakkında en mevsûk kaynaklardan sayılan Donado da Lezze (bk. Historia Turchesca, 1300-1514, nşr. I. Ursu, Bucureşti, 1910, s. 35 v.d.) gibi Dursun Bey tarafından da (s. 110-113. Krş. Kıvâmî, s. 207) teyit edilmektedir. Bu kaynaklarda Mahmud Paşa'nın ismi geçmez; Da Lezze'de zikredilen ismin Fetihnâmelerde de görülen Maccometto yani Mehmed Paşa olduğuna da ayrıca işâret etmek isteriz²⁰. Esâsen müellifin, kalenin Mahmud Paşa tarafından feth olunduğu mütalâasını ileri sürmesi (not. 70), Neşri'nin "ama Mahmud Paşa tarafı evvel koyuldu (II, 786-787)" cümlesine istinat etmesinden neşet etmiştir.

Fırsat düşmüş iken belirtelim ki Eğriboz'un fethinin garp dünyasında husule getirdiği heyecana muvazî olarak adayı para ile satın almak teşebbüsünde bulunan Venediklilerin (bk. Romanin, Storia documentata di Venezia, Venezia, 1913, IV, 350 v.d.), ajanları vasıtası ile, Gelibolu sancak beyi Mahmud Paşa'yı isyana teşvik etmeleri (bk. Kretschmayr, Gesch. von Venedig, Gotha, 1920, II, 379), tahkik edilmesi icabeder²¹.

Müellifin s. 183 de Uzun Hasan ile savaşın bahis konusu olduğu bir zamanda sadârete geçen Mahmud Paşa'nın Otluk-beli savaşındaki rolü hakkında Hammer' den neşet eden ve başka bir kaynak ile de tevsik olunmasına imkân bulunmayan izâhatı da tashihe muhtaçtır. Biz, burada, müellif tarafından yazılan cümlelerin gösterdiği üslup husûsiyetlerine bakacak değiliz. Ancak, mürâcaat ettiği kaynakları ne dereceye kadar doğru kullandığını ve türkçe eserlerden ne derece istifâde ettiğini gösteren birkaç misâl vereceğiz; nitekim, Has Murad Paşa'nın ölümü üzerine, düşmanlarının Mahmud Paşa'yı tenkit etmelerini izâh eden müellif, Mahmud Paşa'nın cevabını Dursun Bey'den iktibas ederek aynen şöyle okuyor: "Barik baş ve dur endiş vezir kamil adı, bilurdiki bunun gibi leşker encüm kuruk asuman-ı şekva yaği memleket içinde çok yürüme hatadır hususakım hasım kavi ola. Pes bu latife-i rabbani müsteclebi fevzi mübin bildikip bu gururla mümkün-

²⁰ Tafsilât için bk. M. C. Şehabeddin Tekindağ, İsl. Ans. madde: Mehmed Paşa, Rum, cüz. 76, s. 595.

²¹ Eğriboz'un fethi hakkında bizim kaydettiklerimizden başka, görmediğimiz şu eserlere de bakmak icabeder: Giac. Pizzardo, La presa di Negroponte, nşr. Cigogna, Venez. 1844; Polidori, Arch. Stor. ital., Append, IX, s. 395.

dür ki hasım kenduyu kostere netaki hem oldu elkıssu çün düşmanla düğusu ve guşi hazır murad duracak yere geldiler ve yerinde bulamadılar; bir gazası nazari oldu. Bad galebei gurur bahş düşman tarafından esdi”. Aşağıya kaydedeceğimiz metnin karşılaştırılmasından da anlaşılacağı veçhile, bu okuyuş tarzının Osmanlıca ile hiçbir ilgisi yoktur: “Bârik-bîn ve dūr-endiş vezîr-i kâmilîdi bilürdi ki bunun gibi leşker-i encüm-gürüh-ı asmân-şukûh yâgî memleket içinde çok yürümek haţâdur husûsâkim hasım kaviy ola bes bu laţîfe-i rabbâniyi müsteclib-i fevz-i mübîn bildiki bu ğururla mümkündür ki hasım kendüyi göstere nitekim hem oldu elkıssa çün düşmenle döğüşü döğüşü Has Murad tıracak yere geldiler ve yerinde bulmadılar. Uğud ğazâsı nazîri oldı båd-ı ğalebe-i ğurūr-bağş düşmen tarafından esdi (bk. Dursun Bey. s. 153)”. Yukarıda teferruata girilmeden verilen misaller, müellifin metinlerden istifâde şeklini meydana çıkarmıştır, zannedirim. Mevzû-bahis metinde Has Murad’ın şehit olduğuna dâir sarahat bulunmasına rağmen, müellifin, onun kaçarken Fırat’ta boğulduğunu, gene Dursun Bey’e izâfe etmek suretiyle, ileri sürmesi, bizim bu düşüncemizde ne kadar haklı olduğumuzu ispat eder.

Bu arada, müellifin. Otluk-beli savaşında, pâdişah ile birlikte mevzide bulunan Mahmud Paşa’nın Rum-ili askerine kumanda ettiğini ileri sürmesi de kabili münakaşadır. Zirâ, Ansiklopedide münderiç makalemizde bildirdiğimize göre (s. 187, sütun: 1), Otluk-beli muharebesinde, Rum-ili Beğlerbeği Has Murad Paşa’ya terfik edilmek suretiyle, kendisine ikinci derecede bir vazife verilmiş bulunan Mahmud Paşa (bk. Da Lezze, s. 46), büyük bir dirayetle hareket ederek, Uzun Hasan’ın hilesini sezdiği gibi, Has Murad’ı da bu husûsta ikaz etmiş (bu. Da Lezze, s. 46; Dursun Bey, s. 152 v.d., Hadîdî, var. 147^a)²², Meâlî’ye göre (var. 29^b), onun ölümünden sonra da, Uzun Hasan’ın oğlu Uğurlu Mehmed ile savaşmış ve 11 ağustos 1473 çarşamba günü Üç-Ağızlı (=Tercan’da Başkend)da vukua gelen savaşta, Yarlġın bildirdiğine göre (nşr. R. R. Arat, TM, VI, 1939, 304), Davud Paşa kuvvetleri ile birlikte savaşmıştır.

Bu husûsun ehemmiyetini bu şekilde belirttikten sonra, burada bir husûsiyeti daha tebarüz ettirmek lâzımdır. O da dikkatsizlikten ileri geldiği anlaşılan yanlışlardır. Bunlardan birkaç misâl daha göstermek icabeder. Çünkü bir metin doğru okunmamış ise onun doğru anlaşıldığı iddia edilemez. S. 184 de Uzun Hasan’ın tâkip edilmesi hakkında ileri sürülen fikirleri münakaşa eden müellif, Dursun Bey’den aldığı metni aynen şöyle okuyor: “Sultan Ebûlfetih’i muzaffer, fevz-i atıfetinden ol bed fi’lin âmelile bunca muimen (!) ve menumenat (!) paymal asker cerrari kital olmuş, diye...”. Bunu: “ve Sultan-ı ebû’l-feth-i muzaffer vufûr-ı ‘avâtfından ol bed-fi’ilin ‘amelile bunca mü’minîn ve ‘mü’minât paymâl-i asker-i cerrâr [=kîtâl, Ayasofya nüshasında, ilâve] olmasûn deyû (s. 157)” şeklinde okuması icabeden müellif, ayrıca, İbn Kemâl’den aldığı metinde zikrettiği “hasaret sebili” mürekkep ismini de yanlış kaydetmiştir. Bunu “hasâret siyli” şeklinde olduğu gibi, kezâ “mesakin ve mesakinî harab yeban edüp” cümlesini de “mesâkin-i mesâkin harâb-u yebâb idüb...” diye okumak lâzımdır (bk. İbn Kemâl, s. 401 v.d.).

²² Seferde bizzat bulunan Angiolello, Mahmud Paşa’nın Has Murad Paşa vakasında ihmalî olduğu kanaatindedir ki (bk. Da Lezze, s. 54, 63), muahhar müelliflerden Âlî’nin Kühû’l-Ahbâr’ında (bk. Üniv. ktp. Türk. Yazm. nr. 5961, var. 149^a) bu ihmal hakkında mübhem bâzı kayıtlar vardır.

Bundan sonra, Uzun Hasan seferinden ma'zûlen ²³ İstanbul'a avdet eden Mahmud Paşa'nın hassı Has-köy'e çekilmesi ve Şehzâde Mustafa'nın ölümü üzerine, tekrar İstanbul'a gelmesi sebebiyle tevkif olunarak Yedi-Kule'ye hapsedilmesi hakkında müellif tarafından verilen izahat, makalemizdeki kayıtlara istinat etmiş görünüyor. Ancak, müellifin yaptığı gibi Oruç Bey'in Tevârih-i Âl-i Osmân (nşr. Babinger, s. 129, 10)nundan "Mahmud Paşa'nın 17 ağustos 1472 de, Fâtih'in emri ile katledildiği" mânasını çıkarmak imkânsızdır. Zirâ, mezkûr eserin bu mevzu ile alâkalı kısmında: "Mehmed İstanbul'da Mahmud Paşa'yı katleyleti" ibaresi 876 (=1472) tarihinde değil, 878 (=1474) senesi vekayii arasında zikredilmektedir! Ölüm tarihinin, türbesinin kapısı üstünde bulunan kitâbesine nazaran 878²⁴; vekayînâmelere göre, 3 rebiulevvel veya 3 rebiulâhîr 879 tarihlerinden biri olduğu, bunların da 16 haziran 1474, 18 temmuz 1474 tarihlerine tekabül ettiği malûm olduğuna göre, müellifin verdiği tarihin kabulüne imkân yoktur.

Gene müellif "Mahmud Paşa'nın ölüm şekli (!) hakkında Tezkire-i Latîfi'deki kayıt doğru olmamak lâzımdır (Üniversite TY, nr. 2441, var. 170^b-171^b) "mütalâasında bulunuyor. Biz, müellifin bu husûsta da hataya düşdüğünü görüyoruz. Zirâ, bugün Üniversite kütüphanesinde mevcut olup, 2441 numarada mukayyet bulunan kitap Ahmed Resmî Efendi'nin "Târih-i Hülâsatü'l-I'tibâr" adlı kitabıdır ve mevzuumuzla hiçbir alâkası yoktur! O halde müellif hiçbir açıklamada bulunmuyarak Mahmud Paşa'nın ölüm şekli hakkındaki bu mütalâayı neye istinâden ileri sürdü? Hemen bildirelim ki kendilerinin bu mütalâalarına esas teşkil eden ve Lâtîfi'nin Tezkiresinde mezkûr bulunan ölüm şekilleri, bizim Ansiklopedide münderic makalemizden neşet etmektedir. Biz, makalede, ilk defâ olarak, "idamının boğdurulmak veya kollarından kan alınmak suretiyle olduğuna dâir rivâyetler için bk. Lâtîfi, Tezkire, Üniv. Ktp. Türkç. Yazm. nr. 2411, var. 171^a" şeklinde bir ifâdede bulunmuşuk; fikir tamamile bize âittir.

S. 185: Mahmud Paşa'ya Şehzâde Mustafa'nın bilinmedik bir tarzda zehirlenmesinin atfedildiğini²⁵ belirten müellif, Âlî (ayn. esr. var. 149^a, str. 22-24)den bir iktibasda bulunuyor: "Şehzâde birdenbire ölünce, bâzı müfsidin der ki, Mahmud Paşa zarafetle zehir içirdi deyu vahşet-i kadîmeye binaen madde-i asını zu'munca isbat eyledi. Bu fitnet-i kübera, vezir-i mezburun kanına kar-saz-i hafî olub...". Emsâli gibi yanlış okunan bu metnin aslı şudur: "Şehzâde-i mesfûr bağıteten vefât eyledi. Ba'zı müfsidin dirki, Mahmûd Pâşâ zarâfetle zehir içürdî deyû vahşet-i kadîmeye binâen müddeâsı zu'munca isbât eyledi; bu fitne-i kübrâ vezîr-i mezbûrun dahi katline kârsâz-ı hafiy olub...". Bu son misâl müellifin Türkçe eserlerden ne derecede istifâde ettiğini göstermektedir.

²³ "...Uzun Hasan seferinden ma'zûl gelicek..." bk. E. 10161 numaralı arıza. Krş. Ç. Uluçay, ayn. esr. IV, 1377.

²⁴ Kitâbenin nşr. E. H. Ayverdi, Fatih devri mimarisi, İstanbul, 1953, s. 185.

²⁵ Bu mesele hak. bk. Cevat Çelebioğlu, Konya vâlisi iken ölen Fatih'in oğlu Sultan Mustafa'nın sureti vefâtı hakkında mühim bir kayıt, Konya, sayı: 20-21, s. 1190 v.d. Mustafa Çelebî hak. bk. C. Baysun, İsl. Ans. madde: Mustafa Çelebî.

Bundan sonra, "Mahmud Paşa'nın şehâdetinin halk arasında fena bir tesir bıraktığına" işaret eden müellif "Fâtih ile maiyetinin bu fena tesiri izâle için onun hakkında yeni suçlar bulmak mecburiyetinde kaldıkları" iddiasında bulunuyor. Şüphe yok ki, Osmanlı tarihinin büyük şahsiyetlerinden biri olup, Fâtih'in muzaferiyetlerinin ve fütûhatının başlıca âmillerinden olan Mahmud Paşa'nın ölümü, halk tarafından pek ziyade sevilmiş ve velâyetine hükmedilmiş bir şahsiyet olduğu için, derin bir elemi mucip olmuştur. Ancak, Fâtih ile maiyetinin onun hakkında suçlar bulmak mecburiyetinde olmadıklarını burada belirtmek isteriz. Zirâ, halkın teessürüne tercüman olarak bu vakayı anlatan müellifler, Mahmud Paşa'nın şehit edildiğini söylemekten çekinmedikleri gibi (msl. bk. Tevârih-i âl-i Osmân, nşr. Fr. Giese, Breslau, 1922, s. 115; Tevârih-i âl-i Osmân, Türk. Yazm. İnkılâp Ktp. M. Cevdet, nr. K. 255, s. 192; Muhiy Çelebi, Tevârih-i âl-i Osmân, Ali Emiri Ktp. Türkç. Yazm. nr. 15, s. 170), türbesinin kapısı üstünde bulunan arapça tarih kitabesinde de (bk. Ayvânsarâyî, Hadîkatü'l-Cevâmî, İstanbul, 1281, I, 191; E. H. Ayverdi, ayn. esr. s. 185) "mâte Mahmûden şehiden zâhiden", 878" ibâresini açıkça okumak mümkündür.

Bu suretle Mahmud Paşa'nın siyasî hayatını tetkik eden müellif, mezkûr Paşa'nın devlet idâresinde götüğü siyaset hakkında pek mübhem bazı izahlarda bulunuyorsa da, onun dahilî icraâtının nelerden ibâret olduğunu açıklamadığı gibi teşkilâtçılığı hakkında da hiçbir şey söylemiyor. Mahmud Paşa gibi bir devlet adamının biyografisi kaleme alınırken bu husûsların aslâ ihmal edilemeyeceğini söylemeye bilmem lüzum var mı? Bu husûslar hakkında biraz izahat verelim:

Mahmud Paşa'nın devlet idaresinde götüğü siyâseti lâyıkı ile tesbit edecek kâfi vesikanın mevcut olmadığı gözönünde bulundurulacak olursa, ancak, bâzı tarihî kaynaklarda ve bir kısım eski tezkirelerde tesadüf edilen birtakım bendler ile Dîvânlardaki küçük kayıtlardan az-çok bir istidlâl yapmak mecburiyeti vardır. Ansiklopedide mezkûr makalemizde zikrettiğimiz veçhile (s. 187 v.d.), Mahmud Paşa, mükemmel bir siyâset güden ve Osmanlılarda hiçbir vezire nasip olmayan hasletlere malik idi; bizzat Fâtih, onun bu meziyetlerini takdir ediyordu. Sonradan gözen düşerek vezâretten uzaklaşmasında Fâtih'in siyasî politikasının da âmîl olduğu tahmin olunabilir.

Dahilî icraâtına gelince, Edirne Müftüsü ve Müderrisi Fahreddin Acemî'nin de yardımı ile Hurûfleri yaktırması (bk. Şekayik, trc. Mecdî Ef. s. 82) ve bu suretle Fâtih'in hurûfî fikirleri gibi bu mezhebe karşı duyduğu yakın alâkayı önlemesi, ona büyük bir şöhret temin etmiş görünüyor. Nitekim, Hâmidî'nin Mahmud Paşa'ya ithâf ettiği ilk kasîde de (bk. Dîvân, s. 284. krş. Adnan-Adıvar, Osmanlı Türklerinde ilim, İstanbul 1943, s. 26, not 1), nihâl-i ehl-i isyânın ve hass-ı hâk-i hezelânın paşanın ateş-i kahrile yakıldığını söyleyen parçaların kenarına "işâret be-sûbhten-i Hurûfiyân" yazılmış olması bu vakanın sıhhatine ve başlıca âmîlin Mahmud Paşa olduğuna delâlet eder²⁶.

²⁶ Hâmidî'nin bu işâretini göremiyen Babinger, Hurûfî karışıklıkları ve katli-âmının 1444 yazında vukua geldiğini tahmin etmiştir. bk. Von Amurath zu Amurath, oriens, vol. 3, nr. 2, s. 247.

Ali Kuşçu ile müştereken Tetümme ve Sahn-ı semân medreselerinde şubât-ı ilmiye ve merâtib-i ilmiye teşkilâtının kurucusu olduğu bilinen Mahmud Paşa'nın bu husûsiyeti yanında onun Hıristiyan halkla olan münâsebetinde tetkik etmek icabeder.

Gene müellif, Mahmud Paşa'nın kendisi için yazılan kitaplara 1000 altın verdiğini söylüyor. Ansiklopedide mezkûr makalemizde belirttiğimiz veçhile (s. 188, sütun: 1), Mahmud Paşa'nın kendi namına yazılan her eser (Kitap, Risâle ve kasîde) için, 1000 akça-i rûmî verdiğini kaydeden yegâne müellif İdris-i Bidlisî (VII, var. 56^a) dir. Bizim ilk defâ bulup ilim âlemine arzettiğimiz bu kayıt müellif tarafından da benimsenmiş görünüyor. Ancak, İdris-i Bidlisî burada "İdris.Bithan!" şeklinde okunuyor (bk. s. 187, not. 93, 98).

S. 187: Mahmud Paşa'nın âsârını tetkik eden müellif, belli başlı vakıf ve tapu defterlerine (msl. bk. İstanbul Vakıfları Defteri, Başvekâlet Arşivi, Tapu Defteri, nr. 251, s. 108 v.d., Ankara Evkaf Umum Müdürlüğü, Hazine Defteri, nr. 106; Kuyûdât ve Evâmîr Defteri, nr. 437) mürâcaat edecek yerde²⁷, bizim ve E. H. Ayverdi'nin bu husûstaki kayıtlarını hulâsa etmekle iktifa ediyor. Yukarıda mezkûr vesikalara mürâcaat edilmeden Mahmud Paşa'nın âsârının katiyetle tesbitine imkân olamayacağı ise her türlü izahtan vârestedir.

Şunu da ilâve edelim ki bizim Ansiklopedide Mahmud Paşa'nın âsârını sayarken kullandığımız İdris-i Bidlisî, müellif tarafından aynı yerde ve aynı varak numaraları muhafaza edilmek suretiyle, fakat yukarıda da açıkladığımız gibi, İdris Bithan (!) gibi garip bir şekle sokularak, kullanılıyor²⁸.

S. 189: Mahmud Paşa'nın edebî şahsiyeti hakkında malûmat veren müellifin, bizim büyük bir emek neticesi olarak bulup Ansiklopedide zikrettiğimiz Tezkire ve bir kısım mezuniyet tezlerinden ne dereceye kadar istifâde ettiğini de tesbit etmek icabeder. Bizim Ansiklopedide: "Mahmud Paşa'nın Türkçe ve Farsça şiirleri ile altı adet Farsça mektubunu ihtiva eden bir Divân'ı vardır. İstanbul kütüphanelerindeki nüshalarından (Üniversite kütüphanesi, Türk. Yazm. nr. 1962, Millet Ktp. nr. 278 ve 279) en mükemmeli üniversite nüshasıdır" şeklindeki ifâdemizden hareket ettiği anlaşılabilir müellif, Mahmud Paşa'nın Divânını bize, aynen şu cümlelerle, tanıtır: "Türkçe ve Farsça Divanı ve gazelleri elimize üç nüsha olarak geçmiştir. Divanın türkçe kısmı (Üniversite, TY, nr. 1962). 1-32 varak 93 gazelden ibarettir. İki farsça kısmı ise 32-49 varaktır. 46 gazel, bunu bir lugaz ve yirmi muamma takip etmektedir²⁹". Yani bu kısımlar, müellife göre, bir arada olmayıp, muhtelif kütüphanelerdedir. Halbuki baş tarafında "mâ fi hazîhi'l-Mecelle" şeklindeki kaydın altında, "Dîvân-ı Adnî, Dîvân-ı fârisî ve Münşeat-ı fârisî" başlıklı

²⁷ Meselâ Mahmud Paşa'nın 878 de tanzim edilen vakfiyesine mürâcaat etse idi, onun İstanbul'daki câmiine vakfettiği âsârı meyanında, Çatalca, Silivri ve Kırkkilise'deki vakıf köylerini de tesbit edebilirdi. Bk. 251 numaralı defter, s. 109 v.d. Ayrıca bk. Süheyl Ünver, Mahmud Paşa ve Ekleri, Vakıflar Dergisi, IV, 1958, s. 65 v.d.

²⁸ Krş. Ansiklopedi, s. 188, sütun: 2, str. 5; müellifin makalesi, s. 187, not. 93, 98.

²⁹ Müellifin makalesi, str. 5-8.

bütün metinlerin mevcut bulunduğu Üniverste nüshasına dikkat edilirse Türkçe Dîvân'ın var. 1-32, Farsça Dîvânın var. 32-49 da ve altı adet mektuptan ibaret farsça nesir kısmının da var. 49-65 de başladığı, diğer bütün Dîvânlarda olduğu gibi, burada da gazel, lûgaz ve muamma kısımları bulunduğu hemen görülmektedir.

Gene müellif, Sehî Bey'in Heşt Bihişt (Heşt-Belcişt okuyor!?)'ine istinâden, Mahmud Paşa'nın Avrupa'dan kitaplar getirttiğini söylüyor (bk. s. 189, str. 9). Biz, Sehî Bey'in müellif tarafından kullanılan nüshasını (bk. Üniv. Ktp. nr. 3732, var. 20b-21b) baştan sona kadar okuduk ve Mahmud Paşa'nın Avrupa(!)dan kitaplar getirttiğine delâlet edebilecek en ufak bir kayıt dahi göremedik. O halde, müellif, Mahmud Paşa'nın Avrupa(!)dan kitaplar getirttiğini neye istinâden ileri sürdü? malûm değildir.

Bizim bildiğimize göre, Mahmud Paşa, Sazlı-dere'den 15 nisan 1467 tarihi ile Ragusa (=Dubrovnik)ya gönderdiği bir mektupda, Marin vasıtasile gönderilen üç tıp kitabından dolayı Ragusa Meclisine teşekkür ettikten sonra "Lo marçilio sopra lo po e lo quarto Tadeus Çitilis" adlı bir kitabın da³⁰ bulunup, gönderilmesini rica etmiştir (bk. Ciro-Truhelka, Dubrovnik arşivinde Türk-İslâm vesikaları, İst. Enst. Dergisi, I, 1955, s. 51 v.d.).

Müellif, Edebiyatımızda mümtaz bir mevki işgal eden Mahmud Paşa'nın edebî şahsiyeti hakkında pek fazla bir bilgi vermiyor. Yazımıza son vermeden evvel, Ansiklopedide de pek fazla tafsil edilemeyen bu husûs hakkında biraz izahat verelim:

Mahmud Paşa'nın mahlası 'Adnî'dir³¹. Dîvânından anlaşılacağı veçhile, daha ziyade terbiyevî ve lirik şiirler yazan Mahmud Paşa, bilhâssa, bu kabîl gazellerinde, halka pek çok yaklaşmış ve onların dertleri ile meşgul olmuştur. İşte bu sebeptendir ki, Dîvânında örf ve âdetleri aksettiren mısralar yanında birtakım darbimesellere de yer vermiştir. J. von Hammer, Mahmud Paşa'nın şiirlerinin bu kadar şöhret kazanmasında, onun şiirdeki muvaffakiyetinden ziyade, mevkiinin tesiri olduğunu iddia eder (bk. Gesch. d. Osmanischen Dichtkunst, Pesth, 1837, I, 138). İran edebiyatını da çok iyi bildiği anlaşılın Mahmud Paşa, Zahir-i Fâryâbî ile Hâfız-ı Şirâzî'nin gazellerine nazireler yazmış ve onların mazmunlarını tercüme ederek bâzı mısralarını da aynen almıştır (bk. A. Meserret Dirîöz, Adnî, hayatı ve edebî şahsiyeti, Üniv. Ktp. mezuniyet Tez. nr. 1356; Bercis Miskioğlu, Adnî Divanı, Üniv. Ktp. mez. nr. 2123).

Bütün şüerâ Tezkirleri, Dîvânında mevcut altı adet mektubun da teyit ettiği gibi (ayrı bir inşâ nümunesi için bk. Sarı Abdullah Efendi, Münşeât-ı fârisî, Es'at Ef. Ktp. nr. 3333, var. 45^b), Mahmud Paşa'nın nesrini nazmından daha üstün bularak (msl. bk. Kınalı-zâde Hasan Çelebî, var. 214^b; Âşık Çelebî, var. 215^b),

³⁰ Babinger'den anladığımıza göre, istenen bu kitap İbn Sina'nın Kanun fi't-Tıb adlı kitabının iki lâtince tefsiridir. bk. ayn. esr. s. 317.

³¹ Kınalı-zâde, var. 214^a; Beyânî, var. 54^b, bunlardan naklen W. Gibb, HOP, 1902, II, 25 de Adlî olarak kabul olunan bu mahlas birtakım karışıklıklara sebep olmuştur.

onu, umûmiyetle, devrin münşilerinden Karamânî Mehmed Paşa³² gibi Tâci-Zâde Cafer Çelebi³³ ile mukayese etmektedirler. Kınalı-Zâde Hasan Çelebî (var. 214^b) ile Beyânî (var. 54^b), Mahmud Paşa'nın, Hâce-i Cihan ile mektuplaş-tığını bildirmelerine rağmen, şiirlerinde bu müellifin tesiri hiç mevcut değildir. J. von Hammer'in bu husûsda kaynak olarak zikrettiği Târih-i belâgat-ı Fârisiye (bk. Devlet-i Osmaniye Târihi, trc. M. Ata, III, 129, not. 4) adlı eser henüz bulunamamıştır. Biz, sadece, Sarıca Kemâl (=Kemâl-i zerd) adlı Osmanlı müellifinin, Fadlu'llah'ın, Târihu mu'cem fi Âsârı Mulûkî'l-'Acem adlı kitabı tercüme edüp Belâgatnâme adı altında topladığına işaret edelim³⁴.

Osmanlı şiirinin umumî tekâmülü ve Mahmud Paşa'nın edebî tesiri iyice tetkik edilince, şu neticeye varırız:

Mahmud Paşa, XV. asırda yetişen büyük şâirlerden biridir. Onda eksik olan taraf yaşadığı mühim tarihî devri aksettirmemiş olmasıdır.

* * *

Bir mise au point mahiyetinde olan bu tenkidî yazımızı bitirdikten sonra, netice olarak diyebiliriz ki; Mahmud Paşa'nın sıhhatli bir biyografisi gibi onun siyasî, edebî ve dahilî siyâseti yanında bütün icraât ve âsârını tetkik etmek, ancak, devrin vekayî gibi kaynaklarına da hâkim olmak ve vakfiye ve muhtelif Münşeat Mecmualarında münderic mektuplar ve bir kısım Menâkip ve tarihlerden bir netice çıkarmakla kabildir.

Kabataş Erkek Lisesinde talebe iken derslerini zevkle takip ederek, kendisini her halile taklide özendiğimiz sayın Hocamız Nihat Sami Banarlı'nın mezkûr makale hakkındaki durumunu bir türlü tefsir edemediğimizi de burada belirtmekten kendimizi alamıyoruz.

M. C. ŞEHABEDDİN TEKİNDÂĞ

³² Biyografisi ve edebî şahsiyeti hak. bk. M. C. Şehabeddin Tekindağ, İsl. Ans. madde: Mehmed Paşa, Karamânî, Cüz. 76, s. 590.

³³ Biyografisi ve edebî şahsiyeti hak. bk. T. Gökbilgin, İsl. Ans. madde: Cafer Çelebî.

³⁴ Bk. W. Pertsch, Kat. der Pers. Hss. Berlin, 420 v.d. no 428. Krş. Fr. Bamberger, GOW. 34.

ONBİRİNCİ MİLLETLERARASI BİZANS TETKİKLERİ KONGRESİ

XI. Milletlerarası Bizans Tetkikleri Kongresi 14-20 Eylül 1958 de 28 çeşitli millete mensup 450 kadar delegenin iştirakiyle Almanya'da Münih şehrinde toplandı. Bu şehir, bilindiği gibi XIX. yüzyıldan itibaren Krumbacher, Heisenberg ve Dölger gibi büyük âlimler sayesinde bizantinolojinin en önemli merkezlerinden biri olmuştu, Üniversiteye bağlı Bizans Araştırmaları Enstitüsü bu sahada halen mevcut en zengin kitaplıklardan birine sahip bulunmaktadır. Diğer taraftan Bavyera devlet kitaplıkları zengin Bizans elyazmaları ve minyatürleri koleksiyonlarına sahip bulunmaktadır. Binaenaleyh 1955 de İstanbul'da toplanan X. Bizans Tetkikleri Kongresinin gelecek kongre için seçtiği bu yer çok isabetli idi.

Mükemmel bir tarzda organize edilmiş olan kongrenin programı ötedenberi bilinen ve alışılmış olan seksiyon çalışmalarından başka tarih, teoloji ve kilise tarihi, filoloji ve edebiyat tarihi, sanat tarihi, hukuk tarihi, müzik tarihi, coğrafya ve sosyoloji sahalalarında ana meseleleri ele alan büyük tebliğler ile temayüz ediyor ve bu tebliğleri umumî toplantılarda bütün kongre üyelerinin münakaşasına açık tutuyordu. Bu çerçeve içinde Bizans devleti teşkilâtına ve bilhassa birçok hususları daha henüz aydınlanmamış olan "Thema"lara dair Pertusi (Milano) ve tanınmış Yugoslav tarihçisi Ostrogorsky birer tebliğ yaptılar. Amerikalı bizantinist Dvornik Patrik Photios konusunu ele alarak kiliselerin ayrılmasından patriki mesul tutmak gerektiği noktası üzerinde durdu. Kitzinger (Washington) Bizans sanatının önemli bir faslı olan Justinian ile İkonoklasm devri arasındaki sanatın karakterini ve gelişme safhalarını inceledi, Demus (Viyanâ) yeni buluntulara dayanarak Palaiologlar devri boya ve nakış sanatının ana vasıflarını ve Rönesans sanatı ile olan münasebetlerini tebarüz ettirdi. Müzik tarihi sahasında çeşitli bilginler batının nota yazısı ve melodisi üzerinde Bizans müziğinin yaptığı etki üzerinde durdular. Kirsten (Bonn) İstanbul dışta kalmak üzere "Bizans şehri" konusunu ele aldı, bu sahada şimdiye kadar neler yapıldığını ve daha neler yapılması gerektiğini ortaya koydu ve arkeologlara düşen vazifeleri tebarüz ettirdi.

Seksiyonlarda yapılan enteresan tebliğler arasında şunları zikredebiliriz: Rubin (Köln) "Sovyet Rusya'daki Bizans araştırmaları" adlı tebliğinde 1917 ihtilâli ile Rusya'daki Bizans araştırmalarının tamamile durmuş ve ancak çok sonra bunların tekrar ele alınmağa başlanmış olduğunu zikrederek bugün bu araştırmaların sayı ve kalite bakımından dikkati çeker bir durumda olduğunu, fakat Rus bizantinistlerinin marksizmin ana prensiplerine bağlılığının bunların verdikleri hükümler üzerinde etki yapmaktan hâli kalmadığını ortaya koydu. Delvoye (Brüksel) Xanthos'ta (Kınık) yapılan Fransız kazılarında bulunmuş olan ilk Hıristiyanlık devrine ait anıtlar hakkında konuştu. Thierry (Etampes, Fransa) Göreme dolaylarında Kızılçukur kilisesi fresklerini renkli resimlerle kongreye arzetti. Glykatze (Paris) Komnenler zamanında Anadolu'da yeniden yapılmış yahut tamir edilmiş kaleleri

inceledi; Anadolu'nun tarihî coğrafyası iyice bilinmeksizin ve mahallinde tetkikler yapılmaksızın vücutte getirilmiş olan bu etüd Türk delegelerinden bazılarının itirazlarını mucip oldu.

Kongreye katılan Türk delegeleri kendi sahalarında dikkate değer ve orijinal tebliğler yaptılar. Bunları şöyle sıralayabiliriz: A. Erzen (İst. Üniv.), İstanbul şehrinin kuruluşu ve adları; F. Dirimtekin (İst. Ayasofya Müzesi Md.), Son kazılara göre Vlaherna sarayları; S. Eyice (İst. Üniv.), Nymphaion (Nif) Bizans sarayı; H. İnalçık (Ankara Üniv.) Bizans ve Osmanlı vergi sistemleri arasında bir mukayese; Ş. Baştav (Ankara Üniv.) Laonikos Khalkokondyles'in Türk kaynakları.

Bu satırların müellifi umumî toplantılardan birinde "Side'de iki mezar anıtı"na dair bir tebliğ yapmış, 19 Eylülde arkeoloji seksiyonuna riyaset etmiş, Milletlerarası Bizans araştırmaları Komitesinin asbaşkanı olarak mezkûr komitenin toplantılarına, F. Dirimtekin ile birlikte, iştirak eylemiştir.

Kongre, son toplantısında gelecek kongrenin 1961 senesinde Yugoslavya'da Ohrida şehrinde toplanmasına ittifakla karar verdikten sonra dağılmıştır.

ARİF MÜFİD MANSEL

MİLLETLERARASI DAİMÎ ALTAİSTLER KONFERANSI

1957 Münih Şarkiyatçılar Kongresinde varılan karar üzerine kurularak yılda bir defa toplanmak suretiyle çalışmaya başlayan PIAC'ın (Permanent International Altaistic Conference) ilk içtimalı 1958 yılı Haziran ayının 25-28'inde Mainz'da Batı Almanya İlimler Akademisinde tertip edilmiştir.

İkinci konferans 1959 da 23-27 Haziran günleri yine aynı yerde yapılmıştır. Batı Almanya İçişleri Bakanlığı Kültür Kurulu konferansı maddî bakımdan desteklemiş ve kurulduğu gündən beri PIAC'ın sekreterliğini üzerine almış bulunan Bonn Üniversitesi Profesörlerinden Mongolist Dr. Walter Heissig tertip işlerini başarı ile icra etmiştir.

Prof. N. Poppe, Prof. T. Kobayashi, Prof. Ratchnevsky ve başka meslektaşlar 1959 konferansına gelememişler, aynı şekilde Moğolistan, Sovyet Rusya ve Macaristan'dan da katılan olmamıştır. 1958 konferansına Türkiye'den iştirak eden olmadığı halde, 1959 da Ankara Üniversitesinden 2, İstanbul Üniversitesinden 2 olmak üzere 4 kişi katılmıştır.

1959 Haziranında 2. konferansa aşağıdaki zatlar iştirak etmiştir:

1. Prof. P. Aalto (Helsinki)
2. Prof. R. R. Arat (İstanbul)
3. Dr. C. R. Bawden (London)
4. Dr. F. A. Bischoff (Paris, şimdi Bonn)
5. Prof. A. Bombaci (Napoli)
6. Dr. G. Doerfer (Göttingen)
7. Prof. R. N. Frye (Harvard)
8. Prof. A. v. Gabain (Hamburg)
9. Prof. T. Gandjei (Napoli)
10. Prof. W. Heissig (Bonn)
11. Prof. K. Jahn (Utrecht)
12. Prof. A. J. Joki (Helsinki)
13. Dr. M. Mansuroğlu (İstanbul)
14. Prof. K. Menges (New York)
15. Dr. B. Ögel (Ankara)
16. Prof. U. Posch (Seattle)
17. Prof. O. Pritsak (Hamburg)
18. cand. phil. K. Sagaster (Bonn)
19. Prof. D. Sinor (Cambridge)
20. Dr. A. Temir (Ankara)
21. mag. art. K. K. Thomsen Hansen (Kopenhagen)
22. Prof. A. Zajaczkowski (Warschau)

1958 konferansında verilen karar gereğince, 1959 toplantılarında 4 konu üzerinde durulmuştur. Her konu bir referat'la başlamış ve arkasından müzakere yapılmıştır.

(24.6:) İlk gün öğleden önce meslektaşlar kendi memleketlerinde Altaistik sahasında yapılan araştırmalar üzerine bilgi vermişlerdir. Gerek referat ve gerek müzakereler banda alınmış olup, konferansa katılanlar bundan her zaman faydalanabilirler. Bunların esas kısımlarının bir broşür halinde neşri düşünülmektedir.

Aynı gün öğleden sonra Prof. D. Sinor "Tunguz filolojisi problemleri" üzerine konuşmuştur. Bugün bu konuyu yerinde araştırmak mümkün olmadığından, batıdaki malzemelerle yetinmek mecburiyetindeyiz. Bilhassa Mançu ve mukayeseli Tunguz ve Moğol dili araştırmaları için elimizde oldukça malzeme mevcuttur. Tartışmalara Aalto, Joki, Menges, Pritsak ve Räsänen katılmışlardır.

(25.6:) İkinci gün, Altay dillerinin akrabalığı meselesine tahsis edilmiştir. Prof. O. Pritsak, okumuş olduğu raporunda, ana Altay dili ile ilgili problemler üzerinde durarak, bu bakımdan Türkçedeki uzun vokallerin önemine işaret etmiştir. Sonra Altay halkları hakkında Çin kaynaklarında raslanılan bilgilere temas ederek, bu halkların ana vatanının kat'î olarak bilinmesine imkân olmamakla beraber, bunların, yeni dillerle ortaya çıkan yeni halklar olmayıp, tarihi devirlerin başından beri aynı yerlerde oturduklarını tebarüz ettirmiştir. O. Pritsak'ın konuşması çok hareketli tartışmalara yol açmış, bu teşebbüs iyi karşılanmakla beraber daha fazla kaynak tetkikinin lüzumu üzerinde karar kılınmıştır.

Aynı gün öğleden sonra yukarıdaki konu ile ilgili tartışmalara devam olunmuş, sonra Prof. W. Heissig'in teşviki ile Türk ve Moğol destan ve masalarında mukayeseli hayvan motifleri üzerine karşılıklı konuşma cereyan etmiştir. Bu müzakereye bilhassa Prof. A. von Gabain, Prof. W. Heissig, Prof. O. Pritsak ve Dr. B. Ögel katılmışlardır.

(26.6:) Üçüncü gün öğleden önce Seattle Üniversitesinden Prof. U. Posch, Altay dillerindeki müşterek ana sözlerden vücut azaları adları üzerinde konuşarak, konuyu Türk, Moğol ve Mançu dillerinden aldığı birçok misallerle açıklamıştır. Bununla ilgili tartışmaya bilhassa Türkiye'den gelen meslektaşlarla Räsänen, Zajaczkowski, Pritsak, Menges, Sinor ve Thomsen iştirak etmişlerdir.

Üçüncü gün öğleden sonra yapılan son oturumda umumî birkaç mesele üzerinde durulmuştur: 1) Altaistik'in İslâmistik, Sinoloji veya bunlarla ilgili sahalarda mütalâa edilmesinin doğru olamayacağı hususunda konuşmalar yapılmış ve Üniversitelerle diğer bilim kurumlarına sunulmak üzere, aşağıda fotokopisi ve tercümesi takdim olunan hususlar karar altına alınmıştır. Bu karar, Almanya'da bütün Üniversite rektörlüklerine sunulduğu gibi, diğer memleketlerden gelen meslektaşlara da birkaç nüsha takdim olunarak, kendi memleketlerinde bu yolda faaliyette bulunmaları tavsiye olunmuştur.

2) Türk Dil Kurumu tarafından yayınlanan Tarama Dergisi'nin basılmakta olan cildine şimdiye kadar çıkan kısımlarla ilgili bir bibliyografya eklenmesi için Dil Kurumu sekreterinden ricada bulunmaya oy birliği ile karar verilmiştir.

3) Yine Türk Dil Kurumu'na hitaben kaleme alınan bir kararla, yalnız Türkiye Türkçesi değil, umumî Türkoloji problemleriyle meşgul olacak özel bir

derginin kurulması temenni olunmuştur. Konferans üyeleri, böyle bir dergide birlikte çalışmaya hazır olduklarını ifade etmişlerdir. Halen çıkmakta olan Türk Dili Yıllığı-Belleten'de Türkçeden başka Almanca, Fransızca, İngilizce ve İtalyanca yazılara da yer verilmesi ve yılda iki defa yayınlanması için Türk Dil Kurumu'na müracaatı gözönünde tutan teklif, milli bir yayının iç işlerine karışma olacağı düşüncesiyle reddolunmuş ve konferansta hazır bulunan Dil Kurumu üyelerine, bu meselenin hususî surette hal yoluna gidilmesi için tavsiyede bulunulmuştur.

Sonra konferans için fahrî başkanlar seçilmesi teklif olunarak Türkoloji ve Mongolistik branşlarından ikişer kişi olmak üzere Prof. M. Räsänen, Prof. J. Deny, Prof. N. Poppe ve Prof. A. Mostaert seçilmişlerdir. Bunlardan konferansta hazır bulunan Prof. Räsänen seçimi teşekkürle kabul etmiş, diğer zatlar da, genel sekreterin bu yoldaki mektubuna müspet cevap vermişlerdir.

Gelecek konferansın 1960 Haziran sonlarında yine Mainz'da yapılması kararlaştırılmış ve hazırlık işleriyle geçen yıllarda olduğu gibi Prof. W. Heissig vaziflendirilmiştir. Bu sefer konferans müddeti 1 geliş, 1 gidiş, 1 dinlenme ve 4 tam çalışma gününden ibaret olmak üzere 7 güne çıkarılmıştır.

Konferansın Türkoloji ve Mongolistik seksiyonlarına ayrılması teklifi reddolunmuştur.

1960 yılı çalışmalarının şu 5 konu etrafında toplanmasına karar verilmiştir:

1. *Söz yapımı* (fiil kökleri). Konuyu sunacaklar:
 - Türkçe : Prof. v. Gabain, Prof. Zajaczkowski
 - Moğolca : Prof. Poppe, mag. art. Thomsen
 - Tunguzca : Prof. Menges, Prof. Pritsak
 - Umumî Altaistik: Prof. Aalto, Prof. Menges.
2. *Altaistik sahasında metin yayınları*. Konuyu sunacak olan:
 - Prof. Arat.
3. *Altaistik disiplinlerinin bugünkü durumu ve vazifeleri*. Konuyu sunacaklar:
 - Türkoloji : Dr. Mansuroğlu
 - Mongolistik : Prof. Poppe
 - Tunguzoloji : Prof. Menges
 - Umumî Altaistik : Prof. Posch.
4. *Arkeolojik araştırmaların durumu* (son yıllarda yapılan kazılara toplu bir bakış).
 - Konuyu sunacaklar:
 - Prof. Jahn, Prof. Pritsak, Dr. Ögel, cand. Phil. Sagaster.
5. *Moğol tarihi ile ilgili kaynaklar*. Konuyu sunacaklar:
 - Ortaasya tarihi ile ilgili Lâtince ve Yunanca kaynaklar: Prof. Sinor
 - İran kaynakları: Prof. Jahn
 - Eski Türkçe kaynaklar: Prof. v. Gabain
 - Diğer kaynaklar: Dr. Temir (Türk, Arap, Ermeni, Gürcü)
 - Slav kaynakları: Prof. Pritsak
 - Çin kaynakları: Prof. Cleaves
 - Moğolca kaynaklar: Prof. Heissig
 - Oyratça kaynaklar: Prof. Aalto.

Prof. Menges'in teklifi üzerine, seyahat masrafları için UNESCO'dan yardım istenmesine karar verilmiştir.

Hazır bulunamıyan birçok meslektaşlara kart ve telgrafla selâmlar yollanmıştır.

Konferanstan sonra, 27.6.1959 günü, Inter Nationes (Bonn)un yardımı ile, Essen'de Villa Hügel'de tertiplenmiş olan Hind sanatı sergisi ziyaret edilmiştir.

Resolution

Die zur 2. Arbeitstagung der Permanent International Altaistic Conference in Mainz versammelten Vertreter der altaistischen Fächer aus Dänemark, der Bundesrepublik Deutschland, Finnland, Frankreich, Gross-Britannien, Italien, den Niederlanden, Polen, der Türkei und der Vereinigten Staaten von Amerika vertreten die Ansicht, dass die Unterordnung der unter dem Gesamtbegriff ALTAISTIK verstandenen Fächer der

altaistischen Sprachwissenschaft, Turkologie (im weiteren Sinne), Mongolistik, Tungusologie,

unter dem Sammelbegriff Islamistik oder Sinologie und deren Randgebiete nicht zu rechtfertigen ist. Eine derartige Einstufung entspräche dem überholten Wissenschaftsbild des vergangenen Jahrhunderts. Die oben genannten Fächer haben sich im Laufe der letzten 50 Jahre Eigenständigkeit in Forschung und Lehre erworben und stellen de facto unabhängige Disziplinen dar. Ihre Zeitschriften Central Asiatic Journal, Ural-Altäische Jahrbücher und Türkiyat Mecmuasi, die Publikationsreihen Ural-Altäische Bibliothek, Asiatische Forschungen und Monumenta Linguarum Asiae Maioris und andere zahlreiche Veröffentlichungen weisen den hohen Anteil der zahlenmässig mit anderen

Resolution

The representatives of Altaistic studies in Denmark, the Federal Republic of Germany, Finland, France, Great Britain, Italy, the Netherlands, Poland, Turkey, and the United States of America, meeting at the second congress of the Permanent International Altaistic Conference in Mainz, are of the opinion that the subordination of those studies generally classified under the title of Altaistics, that is

Altaic linguistics, Turkology (in the wider sense), Mongolistics, Tungusology,

under the general category of Islamistics, Sinology or subjects related thereto, cannot be justified. Such a classification would correspond to the outdated academic outlook of the last century. The aforementioned subjects have won their independence in research and teaching during the course of the last 50 years and represent de facto independent disciplines. Their journals, Central Asiatic Journal, Ural-Altäische Jahrbücher and Türkiyat Mecmuasi, the series Ural-Altäische Bibliothek, Asiatische Forschungen and Monumenta Linguarum Asiae Maioris and numerous other publications show the extent to which altaistics,

orientalistischen Fachern nicht zu vergleichenden Altaistik an der wissenschaftlichen Gesamttätigkeit aus.

Die Fächer der Altaistik haben daher ein Anrecht auf selbständige Vertretungen und beratende Stimme in wissenschaftlichen Körperschaften auf derselben Ebene wie es die anderen orientalistischen Disziplinen bereits haben. Dieser Auffassung ist bereits Rechnung getragen worden auf den Internationalen Orientalisten-Kongressen zu Cambridge 1954 und München 1957 und auf den beiden deutschen Orientalistentagen 1956 und 1958, wo die Altaistik in eigenen Sektionen arbeitete. Die Versammlung fasst daher einmütig die Resolution, dass auf unabhängige Fachvertretungen der Altaistik und ihrer Fächer an den Universitäten und in wissenschaftlichen Körperschaften hinzuwirken sei, und sie wendet sich mit dieser Vorstellung an alle zuständigen Stellen.

though numerically speaking they cannot be compared with other oriental studies, have contributed to academic activity as a whole.

Altaic studies therefore have a claim to be represented independently and to have an advisory voice in academic bodies on the same footing as is already enjoyed by other oriental disciplines. This opinion has already been accepted at the international congresses in Cambridge and Munich in 1954 and 1957. where Altaistics formed their own section. Our congress therefore resolves unanimously that the independent representation of Altaistics and Altaistic subjects in universities and in academic bodies must be aimed at, and brings its opinion to the notice of all concerned.

- ^{V. Ann} (Mag. K. Thomsen, Universität Kopenhagen)
- Prof. Dr. Ammann* *W. Gabain* (Professor von Gabain, Universität Hamburg)
- Prof. Dr. J. J. J. J.* (Professor O. Pritsak, Universität Hamburg)
- Prof. Dr. W. Heissig* (Professor W. Heissig, Universität Bonn)
- Prof. Dr. M. Rasanen* (Professor M. Rasanen, Universität Helsinki)
- Prof. Dr. J. J. J. J.* (Professor Joki, Universität Helsinki)
- Prof. Dr. P. Aalto* (Professor P. Aalto, Universität Helsinki)
- Dr. F. Bischoff* (Dr. F. Bischoff, Paris)
- Prof. Dr. D. Sinor* (Professor D. Sinor, Universität Cambridge)

-*Ch. Bawden*.....(Dr. Charles Bawden, Univ. London)
-*A. Bombaci*..... (Professor A. Bombaci, Universität Neapel)
-*Turkhem Gandjei*..... (Professor Id T. Gandjei, Universität Neapel)
-*K. Jahn*..... (Professor K. Jahn, Universität Leiden)
-*A. Zajaczkowski*..... (Professor A. Zajaczkowski, Poln. Akademie der Wissenschaften, Universität Warschau)
-*Rahmeti Arat*..... (Professor Rahmeti Arat, Universität Istanbul)
-*M. Mansuroglu*..... (Dozent Dr. Mansuroglu, Universität Istanbul)
-*A. Temir*..... (Dozent Dr. A. Temir, Universität Ankara)
-*Ögel*..... (Dozent Dr. Ögel, Universität Ankara)
-*K. Menges*..... (Professor K. Menges, Columbia University, New York)
-*Richard R. Frye*..... (Professor R. Frye, Harvard University)
-*U. Posch*..... (Professor U. Posch, Universität of Washington, Seattle)

Mainz, den 26. Juni 1959

(Tercümesi:)

K A R A R

Danimarka, Federal Almanya Cumhuriyeti, Finlandiya, Fransa, Büyük Britanya, İtalya, Hollanda, Polonya, Türkiye ve Amerika Birleşik Devletlerinden gelerek Mainz'da *Permanent International Altaistic Conference* (Milletlerarası Daimi Altaistler Konferansı)nın 2. toplantısına katılan Altaistik branşlarının mümes-silleri :

- Altay dil bilgisi,
- Türkoloji (geniş anlamda),
- Mongolistik,
- Tunguzoloji

bölümlerini içine alan ve toplu olarak ALTAİSTİK diye adlandırılan bilim dalının İslamistik ve Sinoloji veya bunlarla ilgili sahalar içinde mütalâa edilmesinin doğru olmayacağı kanaatinde-dirler. Böyle bir tasnif, ancak geçen yüzyılın eskimiş aka-demik görüşüne uyar. Yukarıda sayılan branşlar son 50 yıl içerisinde araştırma ve

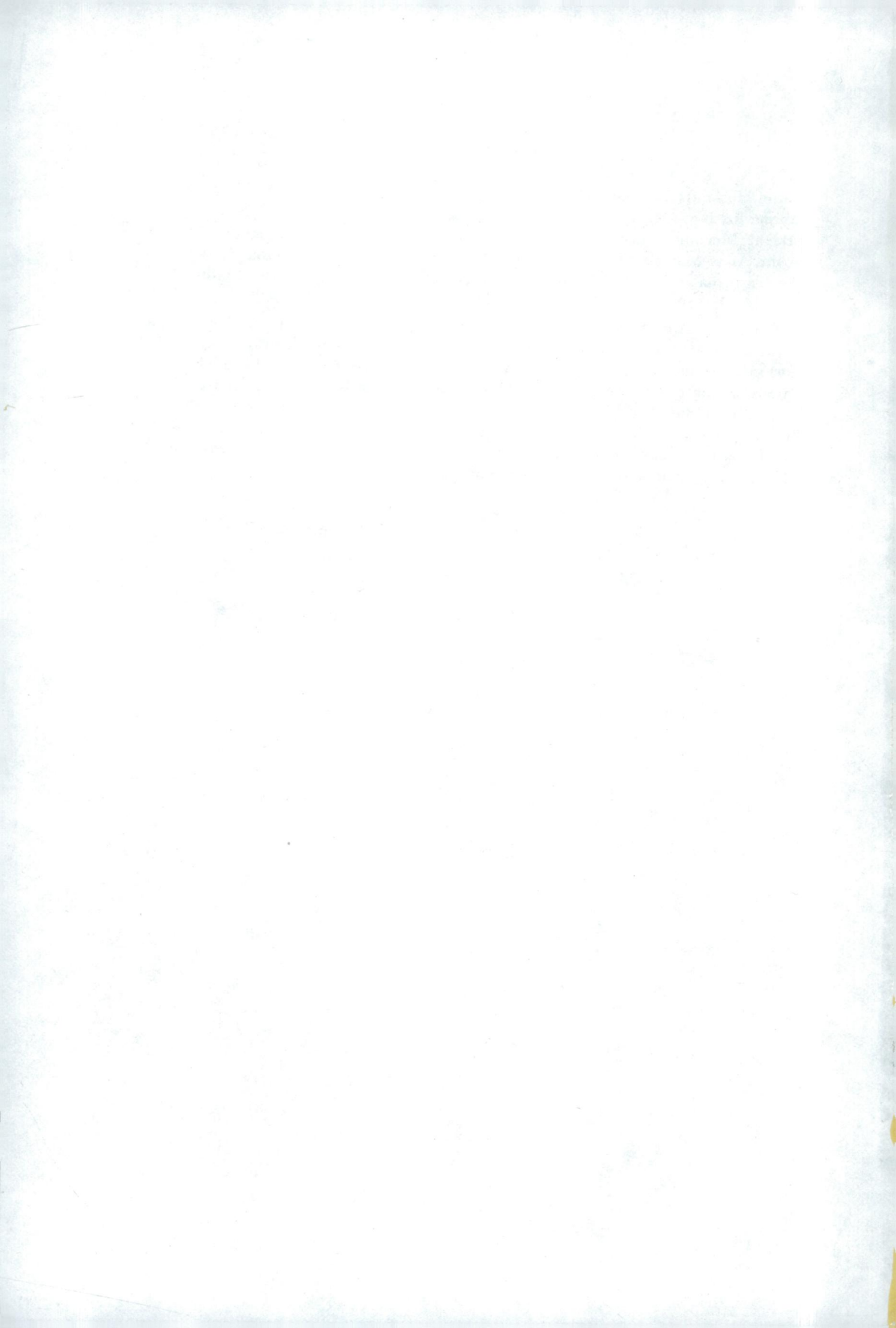
öğretim sahasında özelliklerini bulmuşlar ve de facto bağımsız birer disiplin haline gelmişlerdir. Bunlarla ilgili Central Asiatic Journal, Ural-Altäische Jahrbücher ve Türkiyat Mecmuası gibi dergiler, Ural-Altäische Bibliothek, Monumenta Linguarum Asiae Maioris gibi seriler ve başka birçok yayınlar, sayı bakımından diğer doğu araştırmaları branşları ile kıyas edilemeyecek olan Altaistik'in, genel bilimsel çalışmalarındaki yüksek iştirakini göstermektedir.

Buna göre Altaistik branşları, bilim kurumlarında, diğer Orientalistik disiplinlerinin çoktan malik buldukları temeller üzerinde bağımsız temsil edilmeye ve söz sahibi olmaya hak kazanmışlardır. 1954 ve 1957 Cambridge ve Münih Şarkiyatçılar Kongresinde ve 1956, 1958 Alman Şarkiyatçılar Kurultayında artık bu fikir kabul edilmiş olup, Altaistik özel seksiyonlar halinde çalışmıştır. Bu yüzden Altaistik konferansı, Altaistik'in ve branşlarının Üniversitelerde ve bilim kurumlarında bağımsız temsil edilmesinin gereğine oy birliği ile karar vermiştir ve bunu bütün ilgili makamların dikkatine sunar.

Mainz, 26 Haziran 1959

PIAC genel sekreteri Prof. Dr. W. Heissig'in
15.12.1959 tarihli raporuna dayanarak
hazırlyan

AHMET TEMİR



Propriétaire : Ord. Prof. ŞEMSEDDİN GÜNALTAY, agissant
au nom et pour le compte de la Société d'Histoire Turque.
Directeur responsable : ULUĞ İĞDEMİR

TABLE DES MATIÈRES

Articles, Etudes :	Page
ALKIM, U. BAHADIR : La route qui relie Sam'al à Asitawandawa (1 carte et 3 illustrations, en turc)	349
MANSEL, ORD. PROF. ARIF MÜFİD: Deux monuments funéraires à Side (42 illustrations, en turc)	403
TOGAN, ZEKİ VELİDİ: Monuments linguistiques en çagatay et monuments artistiques timourides contenus dans les ouvrages venus d'Hindoustan et se trouvant dans les bibliothèques de Téhéran (en turc).	441
ÜNVER, ORD. PROF. A. SÜHEYL: Sur l'importance d'Aydinoğlu Isa Bey et de son dossier personnel pour l'histoire de la science turque (en turc).	447
UZUNÇARŞILI, ORD. PROF. İ. HAKKI: Cinq documents originaux sur Cem Sultan (8 photocopies, en turc)	457
Bibliographie :	
ATLAN, DOÇ. DR. SABAHAT: Saadet Onat, <i>Aydın ilinin Dolama bucağına bağlı Şahnalı köyü civarında bulunmuş olan Kistophor'lar</i> (Kistophores trouvés au village de Şahnalı Köy, commune de Dolama, préfecture d'Aydın)	485
EYİCE, DOÇ. DR. SEMAVİ: Gyula Moravcsik, <i>Byzantinoturcica, I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker. II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen</i>	493
EREN, MİHİN: Pearson, J. D.-Julia F. Ashton: <i>Index Islamicus 1906 - 1955</i>	499
İNALCIK, PROF. DR. HALİL: Kemal H. Karpat, <i>Turkey's Politics, the Transition to a Multi-Party System</i>	501
TEKİNDAĞ, DOÇ. DR. M. C. ŞEHABEDDİN: <i>Au sujet d'une étude sur le Grand-Vizir Adnî Mahmud Paşa</i>	509
Informations :	
MANSEL, ARIF MÜFİD: Onzième Congrès international des Etudes byzantines (en turc)	529
TEMİR, AHMET: Conférence internationale perpétuelle des Altaïstes (en turc)	531

BELLETEN

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : XXIV

No. 95

Juillet 1960

ANKARA—IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 9 5